भ्रमज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वेन नासम्भव इति ध्येयम्। तेन = प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशेन। **वह्निसामान्याभावेति**। निरुक्तभ्रमज्ञाने महानसीयवह्न्यभावावच्छेदेन वह्निसामान्याभावस्य बोधेन महानसीयवह्न्यभावोऽवच्छेदक इति भावः।

ननु साध्याभावप्रकारकप्रमासामान्ये साध्यतावच्छेदकगतरूपवृत्तिप्रकारताकसाध्यवत्तानिश्चयनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध्यत्वाभावनिवेशेनैव निरुक्तभ्रमकालीनप्रमायाः साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वेऽपि तादृशप्रतिबन्ध्यत्वाभावसत्त्वेनासम्भवासम्भवेन ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशो व्यर्थ इति चेन्न—वह्निमान् वह्नित्वेन घटवानिति भ्रमकालीन-वह्निमान् पर्वत इति ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशज्ञानकालीन-वह्निमान् पर्वत इति साध्यवत्ताज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्ध्यताया वह्नित्वेन घटाभावावगाहिप्रमायां सत्त्वेनासम्भवस्य जागरूकत्वादिति दिक्।

❀ जागदीशी ❀

सर्वत्रेति। साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकस्वसमानाधिकरणत्वकत्वमित्यत एव प्रथमस्य, द्वितीयस्य च यत्समानाधिकरणप्रमासामान्ये साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वं नास्ति तत्त्वमित्यत एव सामञ्जस्यादिति भावः।

❀ दीपिका ❀

प्रगल्भलक्षणद्वयं दूषयति-**सर्वत्रेति** दीधितिः। प्रथमे द्वितीये च लक्षणे इत्यर्थः। न चानुमितिं (प्रति) सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वेनासंभववारणाय द्वितीयलक्षणे साध्याभावदलस्य सार्थक्यमिति वाच्यम्, समूहालम्बनज्ञानप्रतिबन्धकतामादायासंभववारकस्य साध्यवत्त्वज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्ध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वस्य विवक्षणात्, सिद्धौ तु अनुमितित्वावच्छिन्नप्रतिबन्ध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताया एव सत्त्वादिति।

❀ जागदीशी ❀

यत्तु यत्समानाधिकरणसाध्याभावत्वावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तत्त्वमेव प्रथमलक्षणार्थः। तथा च धूमसमानाधिकरणस्य घटादिसामान्याभावस्य वह्नित्वावच्छिन्नघटाद्यप्रसिद्ध्या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादसम्भवः स्यादतः साध्याभावपदम्। न चैवमपि प्रतियोगिपदवैयर्थ्यमिति

वाच्यम्, अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावस्याखण्डस्यैव निविष्टत्वात्। एवं द्वितीय-लक्षणे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिमत्ताबोधविरोधित्वं निवेश्य साध्याभावपदसार्थक्यं बोध्यमिति। तन्मन्दम्, प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादि-मूलावतारानुरोधेन साध्याभावस्य पूर्वोक्तद्वितीयरीत्यैव वक्तव्यतया हेतु-समानाधिकरणस्य वह्नित्वेन घटाभावादेः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-योगिसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या तादृशपदप्रक्षेपेऽपि अव्याप्तितादव-स्थ्यात्। न च घटत्वेन वह्न्यभाव एव वह्नित्वेन घटाभावः, समनियता-भावानामैक्यात्, तथा च तस्यापि साध्यतावच्छेदकविशिष्टवह्निरूपप्रति-योगिनः सामानाधिकरण्यमक्षतमेवेति वाच्यम्, तथा सति घटसामान्या-भावादेरपि घटत्वादिना प्रमेयसामान्याभावात्मकतया तस्यापि साध्यता-वच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नप्रमेयरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणतया तमा-दायासंभववारकस्य साध्याभावपदस्य व्यर्थताया वज्रलेपत्वादिति।

❀ दीपिका ❀

प्रगल्भलक्षणद्वये साध्याभावपदसार्थक्याय यतमानानां मतं दूषयितुमुपन्यस्यति-**यत्त्विति**। तथा च यत्समानाधिकरणसाध्याभावत्वं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-योग्यधिकरणवृत्तितावच्छेदकं तत्त्वमिति प्रथमलक्षणम्। भवति च घटत्वेन वह्न्य-भावत्वं साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नवह्निरूपप्रतियोग्यधिकरणपर्वतनिरूपितवृ-त्तितावच्छेदकम्, पर्वते घटत्वेन वह्न्यभावस्य सत्त्वादिति लक्षणसमन्वयः।

अत्र साध्याभावपदानुपादाने यत्समानाधिकरणत्वं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिसामानाधिकरण्यावच्छेदकमित्यस्यैव लक्षणत्वेऽसम्भवः स्यात्, घटादि-सामान्याभावोऽपि यत्समानाधिकरण इति साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्न-घटादिरूपप्रतियोगिनोऽप्रसिद्धेः, तत्पदप्रवेशे तु घटाभावस्य साध्याभावत्वविरहान्न दोष इत्याह—**तथा चेति**। निरुक्तस्य प्रथमलक्षणार्थत्वे चेत्यर्थः। **असम्भवः स्यादिति**। ननु तादात्म्येन प्रमेयसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिविरहेण कथमसम्भव इति चेन्न, तादात्म्येन व्याप्यव्यापकभावानङ्गीकारात्। ननु साध्याभावपदप्रवेशेऽपि स्वरूपेण प्रमेयसाध्यकस्थले प्रमेयत्वेन गगनाभावमादाय प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहाद-व्याप्तिरिति चेन्न, सामान्यरूपेण विशेषाभावस्यैतन्मतेऽस्वीकारात्।

नन्वेवमपि यत्समानाधिकरणसाध्याभावत्वावच्छेदेन साध्यतावच्छेदकाव-च्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्यस्यैव सम्यक्त्वे प्रतियोगिपदं व्यर्थमिति शङ्कते—

न **चैवमपीति** । प्रतियोगिपदं सार्थकं कुरुते—**अनतिरिक्तेति** । तथा च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववद्वृत्ति यत्समानाधिकरणसाध्याभावत्वं तत्त्वमित्यस्य लाभेन प्रतियोगिपदस्याखण्डाभावघटकतया स्वसामानाधिकरण्यघटितवैयर्थ्याभाव इति तत्त्वम्। न च प्रतियोगिपदस्य न्यूनवारकपर्य्याप्त्यनिवेशेनाखण्डत्वविरहादखण्डाभावघटकतया सार्थक्याभिधानं सन्दर्भविरुद्धमिति वाच्यम् प्रतियोगिपदस्य न्यूनवारकपर्याप्तिनिवेशे साध्याभावपदसार्थक्यसम्भवेन न्यूनवारकपर्याप्तिनिवेशे यत्तुकृतस्तात्पर्यादिति ।

पूर्वोक्तद्वितीयरीत्यैव = साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपेण। **तादृशपदेति** । साध्याभावपदेत्यर्थः । **तथा चेति** । समनियताभावानामैक्यस्वीकारे इत्यर्थः । तस्यापि = वह्नित्वेन घटाभावादेरपि । तथा सति = समनियताभावैक्यमादाय लक्षणस्य सङ्गमनीयत्वे । तस्यापि = घटसामान्याभावादेरपि ।

❀ दीधितिः ❀

यत्तु साध्याभाववति यद्वृत्तौ प्रकृतानुमितिविरोधित्वं नास्ति तत्त्वं व्याप्तिरिति । तन्न, अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्यानुमित्यविरोधितया व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् ।

❀ जागदीशी ❀

प्रगल्भस्यैव लक्षणान्तरमुपन्यस्यति—यत्त्विति । यद्वृत्ताविति । यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्ये इत्यर्थः । तेन वह्निनिष्ठस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य धूमसाध्यकानुमित्यविरोधित्वेऽपि धूमवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । धूमादिनिष्ठस्येन्धनत्वावच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वस्यापीन्धनत्वादिप्रकारेण वह्न्यनुमितेर्विरोधित्वादसंभवः स्यादतः प्रकृतेति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकरूपेण प्रकृतसाध्यकेत्यर्थः । तथा च तादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य वह्नित्वेन वह्न्यनुमित्यविरोधित्वाददोषः ।

❀ दीपिका ❀

दीधितौ **यत्त्विति** । यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तितायां प्रकृतानुमितिविरोधित्वाभावस्तत्त्वं व्याप्तिरित्यर्थः । वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमनिष्ठ-वह्नित्वेन घटाभाववद्वृत्तितायां प्रकृतानुमितिविरोधित्वाभावसत्त्वेन लक्षणसमन्वयः ।

❀ दीपिका ❀

अथ धूमवान् वह्नेरित्यादौ व्यभिचारिणि अतिव्याप्तिः, वह्निनिष्ठ-धूमत्वेन घटाभाववद्वृत्तितायां धूमसाध्यकानुमितिविरोधित्वाभावादित्यत आह—**वृत्तित्व-सामान्ये इति**। तथा च वृत्तित्वसामान्यान्तर्गते वह्निनिष्ठधूमसामान्याभाववद्वृत्तित्वे धूमसाध्यकानुमितिविरोधित्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः। तेन = वृत्तित्वसामान्य-विवक्षणेन। **व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावेति**। धूमत्वेन घटाद्यभावे-त्यर्थः। प्रकृतपदोपादानफलमाह—**धूमादिनिष्ठेति**। अयमाशयः—इन्धनत्वेन वह्न्यभाववद्वृत्तिर्धूम इति ज्ञानसत्त्वेऽपि इन्धनत्वप्रकारकवह्न्यनुमितिर्न भवति, एवञ्च प्रकृतपदानुपादाने धूमनिष्ठस्येन्धनत्वेन वह्न्यभाववद्वृत्तित्वस्येन्धनत्वप्रकारकवह्न्य-नुमितिविरोधित्वादसम्भवः स्यात्, प्रकृतपदोपादाने तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकप्रकारकप्रकृतानुमितिविरोधित्वस्य लाभेन निरुक्तवृत्तित्वस्य वह्नि-त्वप्रकारकवह्न्यनुमितेरविरोधित्वान्न दोष इति। तथा च प्रकृतपदेन निरुक्तार्थलाभे सति। **तादृशेति**। इन्धनत्वावच्छिन्नेत्यर्थः।

❀ जागदीशी ❀

प्रकृतानुमितिविरोधित्वं न प्रकृतानुमितिविरोधिज्ञानविषयत्वमात्रम्, धूमनिष्ठ-वह्नित्वादिना घटाद्यभाववद्वृत्तित्वस्यापि वह्न्यनुमितिविरोधिनो व्यभिचारभ्रमस्य विषयत्वसम्भवात्, किन्तु विषयतया प्रकृतानुमितिप्रति-बन्धकतावच्छेदकत्वम्। तथा च वह्निनिष्ठवृत्तित्वमात्रस्य धूमसाध्यकानु-मितिविरोधित्वाभावाद् व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः साध्याभाववतीति। तथा च यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्यं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतान-वच्छेदकं तत्त्वमित्यर्थः। न च घटाभाववद्वृत्तित्वादौ धूमाभाववद्वृत्तिता-त्वभ्रमदशायामपि धूमसाध्यकानुमित्यनुत्पत्त्या वह्निनिष्ठस्य निर्धूमवृत्तित्व-स्य धूमसाध्यकानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वाद् व्यभिचारिण्यति-व्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम्, यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासा-मान्यं न प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वमित्यस्योक्तत्वात्। साध्याभावस्तु पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या प्रवेशनीयः, तेन न पूर्वोक्तदोषः।

❀ दीपिका ❀

अथैवमपि धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः, वह्निनिष्ठधूमसामान्याभाववद्वृत्तित्व-ज्ञानस्यैवानुमितिविरोधित्वेन तादृशवृत्तित्वस्य धूमानुमितिविरोधित्वाभावादित्यत

आह—**प्रकृतानुमितिविरोधीति**। प्रकृतानुमितिविरोधिज्ञानविषयत्वस्य प्रकृतानुमितिविरोधित्वार्थकत्वे वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः, वह्नित्वेन घटाभाववद्वृत्तिर्धूम इति ज्ञानस्य व्यभिचारभ्रमदशायां वह्न्यनुमित्यनुत्पत्तेः प्रकृतानुमितिविरोधिज्ञानविषयत्वसत्त्वादित्याह—**धूमनिष्ठवह्नित्वादिनेति**। विषयतया प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वार्थकत्वे तु न दोषः, तादृशवृत्तित्वस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात्। साध्याभाववत्पदफलमाह—**तथा चेति**। तादृशावच्छेदकतायाः प्रकृतानुमितिविरोधित्वार्थकत्वे चेत्यर्थः। एवञ्च साध्याभाववत्पदानुपादाने धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, वह्निनिष्ठस्य महानसादिवृत्तित्वस्य धूमानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात्। अनुमितिविरोधित्वाभावात् = विषयतया धूमानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावात्। ननु सामान्यपदस्य व्यापकत्वार्थकतया वृत्तितासामान्यान्तर्गतवह्निनिष्ठधूमसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्य धूमसाध्यकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् साध्याभाववत्पदानुपादानेऽपि नातिप्रसक्तिरिति चेन्न, लाघवात् स्वरूपसम्बन्ध (रूप) स्यैवावच्छेदकत्वस्यैव प्रवेशात्, तथा च यन्निष्ठसाध्याभाववन्निरूपितवृत्तित्वसामान्यं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावत् तत्त्वमिति फलितोऽर्थः। एवञ्च साध्याभाववत्पदानुपादाने वह्निनिष्ठवृत्तितासामान्ये स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहाद् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः स्पष्टैवेति भावः। अथ धूमवान् वह्नेरित्यत्र साध्याभाववत्पदोपादानेऽपि अतिव्याप्तिः, धूमाभाववद्वृत्तितात्वेन घटाभाववद्वृत्तित्वावगाहिनो 'वह्निर्धूमाभाववद्वृत्तिरि'ति भ्रमज्ञानस्यापि धूमानुमितिप्रतिबन्धकतया तत्र विषयविधया घटाभाववद्वृत्तित्वस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया धूमाभाववद्वृत्तित्वस्य प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वादित्याशङ्कते—**न चेति**। निर्धूमवृत्तित्वस्य = धूमाभाववद्वृत्तित्वस्य। अतिव्याप्तिं निराकरोति—**यन्निष्ठेति**। तथा च वह्निनिष्ठधूमाभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्यस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया नातिव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः।

नन्वेवमप्यसम्भवः, वह्निसामान्याभाववद्वृत्तितात्वेन धूमनिष्ठव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वावगाहि-'धूमः वह्न्यभाववद्वृत्तिरि'तिज्ञानीयविषयितायाः प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिति चेन्न, यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तितात्वविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्यं न प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वमित्यस्यैव व्याप्तिपदार्थत्वात्। न च यन्निष्ठवृत्तित्वविषयितासामान्यं न प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्याभाववत्पदं व्यर्थमिति वाच्यम्, वह्न्यभावत्वेन वह्नित्वेन

घटाभावावगाहि-'वह्न्यभाववद्वृत्तिर्धूम' इति ज्ञानीयधूमनिष्ठवृत्तित्वविषयिताया निरुक्तसामान्यान्तर्गताया निरुक्तानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तितया वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेर्वारणाय यन्निष्ठवृत्तित्वत्वपर्याप्तावच्छेदकताकविषयितासामान्यं न प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वमित्यर्थो वक्तव्यः, तथा च वह्निनिष्ठवृत्तितात्वपर्याप्तावच्छेदकताकविषयितासामान्यस्यैव धूमानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वाभावाद् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय साध्याभाववत्पदस्यावश्यकत्वात्।

अथापि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्येऽनतिरिक्तवृत्तित्वानुसरणं व्यर्थमिति चेन्न, वह्नित्वेन घटाभाववद्वृत्तित्वावच्छेदेन वह्न्यभाववद्वृत्तित्वनिश्चयविशिष्ट'वह्नित्वेन घटाभाववद्वृत्तिर्धूम' इति निश्चयत्वेन वह्न्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वाद् धूमनिष्ठ-वह्नित्वेन घटाभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वाद् वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेः। न चैवमपि तादृशविषयितासामान्ये प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वनिवेशेनैवोपपत्तौ नञ्द्वयोपादानं व्यर्थमिति वाच्यम्, धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तेः, वह्निनिष्ठनिर्धूमवृत्तित्वावगाह्याहार्यज्ञाने अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिततादृशज्ञाने, तद्विषयावगाहिसंशये च निर्धूमवृत्तित्वविषयितायाः सत्त्वेन निरुक्तप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वात्। सिद्धान्ते च नञ्द्वयोपादानात् यद्रूपावच्छिन्नविषयितासामान्यं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताशून्यानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयावृत्ति तादृशविषयिताभिन्नयन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितासामान्यं तत्त्वमित्यर्थो लभ्यते। तथा च सद्धेतुस्थले नियताहार्यज्ञानविषयसंयोगाभाववत्संयोगवत्त्वस्य यद्रूपपदेन धर्त्तव्यतया तद्रूपावच्छिन्नविषयिताभिन्नत्वस्य हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयितायां सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः। व्यभिचारिणि तु साध्यसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्यापि यद्रूपपदेन धर्त्तुं शक्यतया नातिव्याप्तिः।

❀ जागदीशी ❀

अनुमित्यविरोधित्वेति। अनुमितिविरोधित्वं नानुमितेः साक्षात्प्रतिबन्धकत्वम्, व्यभिचारधियः साक्षादतथात्वेन व्यभिचारिमात्रेऽतिव्याप्त्यापत्तेः, किन्तु अनुमितिजनकज्ञानविरोधित्वम्। तज्जनकं यदि निरुक्तव्याप्तिज्ञानं तदा तादृशज्ञानं प्रति साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानं न विरोधि, किन्तु साध्याभाववद्वृत्तित्वमनुमितिविरोधीत्याकारकं ज्ञानमेव तथेति व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः। यदि च साध्याभाववदवृत्तिर्हेतुरित्याकारकं ज्ञानं प्रकृतानुमितिजनकं तदा निरुक्तव्याप्तेरनुमित्यनुपयुक्ततया तदभिधान-

मर्थान्तरग्रस्तमिति भावः। एतेन यदि प्रकृतानुमितिपदं प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्यव्याप्त्यनुमितिपरम्, न तु प्रकृतसाध्यकानुमितिपरम्, विरोधित्वं च तत्र साक्षादेव निवेश्यते तदा न व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्ग इत्यपास्तम्।

❀ दीपिका ❀

यत्तुमतदूषणे बीजमाह-दीधितौ—**अनुमित्येति**। अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्य = प्रकृतव्याप्तिज्ञानस्य। अनुमितिहेतुत्वे = पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिजनकत्वे। अनुमित्यविरोधितया = अनुमितिजनकीभूतप्रकृतव्याप्तिज्ञानस्याप्रतिबन्धकतया। तथा च-व्यभिचारज्ञानस्य प्रकृतव्याप्तिज्ञानस्याविरोधित्वेन धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः। अतथात्वेन=अनुमित्यप्रतिबन्धकतया, व्यभिचारनिश्चयस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धद्वारैवानुमितिविरोधित्वमिति भावः। निरुक्तव्याप्तिज्ञानम्=अनुमित्यविरोधिस्वरूपम्। तादृशज्ञानम्=प्रकृतव्याप्तिज्ञानम्। **न विरोधीति**। प्राह्याभावाद्यनवगाहित्वादिति शेषः। न च प्राह्याभावाद्यनवगाहित्वेऽपि माणिमन्त्रादिन्यायेनैव साध्याभावावद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारज्ञानस्य प्रकृतव्याप्तिज्ञानविरोधित्वं वाच्यमिति वाच्यम्, यज्ज्ञाने सति यज्ज्ञानाभावः तत्रैव मणिमन्त्रादिन्यायेन विरोधित्वस्य कल्पनात्, प्रकृते तु न तथेति भावः। तथा = प्रकृतव्याप्तिज्ञानविरोधि।

अर्थान्तरेति। अनभिप्रेतार्थसिद्धिः अर्थान्तरम्। न च व्याप्तिपदेन साध्याभाववद्वृत्तित्वमेवोच्यते इति नास्ति अर्थान्तरमिति वाच्यम्, यादृशस्थलविशेषे यादृशवस्तुविशेषे व्याप्तिभ्रमो न प्रसिद्धस्तादृशाङ्कुरविशेषेऽव्याप्तिरिति निवेशासम्भवात्। **एतेनेति**। अर्थान्तरग्रस्तत्वेनेत्यर्थः।

यतीन्द्रस्वामिश्रीरामप्रपन्नाचार्यविरचितायां दीपिकायां
प्रगल्भलक्षणव्याख्यानं समाप्तम्।

❀ दीधितिः ❀

केचित्तु यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीया ये तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वम् तत्त्वम् ।

❀ जागदीशी ❀

मिश्रलक्षणं परिष्कर्तुमुपन्यस्यति—केचित्त्विति । केवलान्वयिनि प्रसिद्धावपि वह्न्यादिसाध्यके व्यतिरेकिणि यावन्तः साध्याभावास्तत्तत्सजातीयत्वं तद्वृत्ति अन्यतररूपात्मकमप्रसिद्धमत उक्तं प्रत्येकमिति । यावन्तः साध्याभावास्तेषां प्रत्येकमपि सजातीयत्वमेकस्मिन्नभावे नास्तीत्यत उक्तं तत्तत्साजातीया इति । तदधिकरणवृत्तित्वाभावा इत्युक्तौ तत्पदेन यावत् साध्याभावपरामर्शे वह्निमान् धूमात्, रूपसामान्याभाववान् वायुत्वादित्यादौ साध्याभावात्मकतत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावयावद्रूपाधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरतस्तत्तदधिकरणेति । तथा च प्रातिस्विकरूपेण साध्याभावानुपादाय तत्तत्सजातीयास्तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावा ग्राह्या इति भावः ।

❀ दीपिका ❀

मिश्रलक्षणसमन्वयस्तु—यदि साध्याभावपदेन वह्निसामान्याभावो गृह्यते तदा तदधिकरणं ह्रदादिः, तन्निरूपितवृत्तित्वाभावो धूमहेतौ वर्तते, यदि च साध्याभावपदेन वह्नित्वेन घटाभावो गृह्यते तदा घटत्वेन तदधिकरणमहानसादिनिरूपितवृत्तित्वस्याभावो धूमे वर्तते । अयन्तु निष्कर्षः—यदि साध्याभावपदेन साध्यसामान्याभावो गृह्यते तदा तदधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावं तत्सजातीयमादाय लक्षणं सङ्गमनीयम् । यदि च साध्याभावपदेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो गृह्यते तदा तत्सजातीयं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकं तदधिकरणवृत्तित्वाभावमादाय लक्षणं सङ्गमनीयम् । धूमवान् वह्नेरित्यादौ तु यावत्साध्याभावान्तर्गतो धूमसामान्याभावोऽपि, तदधिकरणायोगोलकनिरूपितवृत्तित्वस्यैव वह्नौ सत्त्वेनातिव्याप्तिविरहः ।

प्रत्येकपदप्रयोजनमाह—**केवलान्वयिनीति ।** अत्र प्रत्येकमिति पदाभावे यद्यपि वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र वाच्यत्वेन घटाभावस्यैव लक्षणघटकसाध्याभावतया

तत्सजातीयस्य तदधिकरणपटादिनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य घटत्वादिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य ज्ञेयत्वहेतौ सत्त्वान्नाव्याप्तिः, तथापि वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वेन घटाभावस्य साध्यसामान्याभावस्य च साध्याभावतया तयोः साध्याभावयोः सजातीयस्य कस्यचित्तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्यैकस्यासम्भवेऽव्याप्तिरतस्तदुपादानम्। तदुपादाने तु वह्निसामान्याभावस्य साजात्यं तदधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावे, वह्नित्वेन घटाभावस्य साजात्यं च घटत्वेन तदधिकरणवृत्तित्वाभावे वर्त्तते इति नाव्याप्तिरित्याशयः। प्रातिस्विकरूपेण साजात्यप्रतियोगित्वं साध्याभावे गृह्यत इति फलितोऽर्थः। ननु यावत्पदस्य प्रथमोपात्तस्य व्यावृत्तिमनुक्त्वा प्रत्येकपदव्यावृत्तिकथनं ग्रन्थकृतोऽनुचितमिति चेन्न, तत्फलस्य धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणस्य प्रसिद्धतया तत्परित्यागात्।

तत्तत्सजातीयघटकतत्तत्पदप्रयोजनमाह—**यावन्त इति**। अयमाशयः—तत्तत्सजातीयघटकवीप्सिततत्तत्पदेन प्रातिस्विकरूपेण तदधिकरणवृत्तित्वाभावे साजात्यानुयोगिता लभ्यते। अन्यथा यावतां साध्याभावानामेकस्मिन् तदधिकरणवृत्तित्वाभावे प्रत्येकमपि साजात्यन्नास्तीत्यसम्भवः स्यात्। तत्तदधिकरणेत्यत्र वीप्सिततत्पदप्रयोजनमाह—**तदधिकरणवृत्तित्वाभावा इति**। एवञ्च तत्र एकस्यैव तत्पदस्योपादाने वह्निमान् धूमादित्यत्र रूपसामान्याभाववान् वायुत्वादित्यत्र चाव्याप्तिः, तथाहि—तत्पदेन यावत्साध्याभावपरामर्शे 'तत्तद्ध्रदावृत्तिर्नास्ती'ति प्रतीतिसाक्षिकाभावानां यावतामेकस्याधिकरणस्याप्रसिद्धिः, एवं रूपसामान्याभावस्थले तत्तद्घटावृत्त्यभावानामेकस्याधिकरणस्याप्रसिद्धिर्बोध्या, तत्तत्पदोपादाने तु प्रातिस्विकरूपेण तत्तत्साध्याभावव्यक्तेरेव परामर्शेन तदधिकरणं तत्तद्ध्रदादिरेवेति न दोषः। तत्तद्विपक्षाऽवृत्तित्वम्=निश्चितसाध्याभाववदवृत्तित्वम्।

ननु वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिसंभवे रूपसामान्याभाववान् वायुत्वादिति स्थलानुसरणं सन्दर्भविरुद्धमिति चेदत्र केचित्—भावसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिं प्रदर्श्याभावसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिप्रदर्शनाय तदुपन्यास इत्याहुः। अपरे तु संयोगसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिमुक्त्वा स्वरूपसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिमाह—रूपसामान्याभाववानित्याहुः।

❁ जागदीशी ❁

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसजातीयं घटत्वादिना तदधिकरणवृत्तित्वाभावमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेर्वारणाय–यावन्त इति। तथा च

साध्याभावसजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावस्य तत्रासत्त्वान्न दोषः। साध्यसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो व्यभिचारिण्यप्यस्तीत्यतः सजातीया इत्युक्तम्।

❀ दीपिका ❀

यावत्त्वनिवेशफलमाह—**व्यधिकरणधर्मेति**। अयमाशयः—यावत्त्वानुपादाने धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, तथाहि—साध्याभावः = धूमत्वेन घटाभावस्तत्सजातीयस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य घटत्वेन तदधिकरणमहानसादिवृत्तित्वाभावस्य वह्नौ सत्त्वात्, तदुपादाने तु धूमसामान्याभावोऽपि यावदन्तगर्त इति तमभावमादाय यथा न दोषस्तथा पूर्वमेव दर्शितम्। साजात्यनिवेशफलमाह—**साध्यसामान्याभावेति**। तथा च साजात्याप्रवेशे धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्य घटत्वादिव्यधिकरणधर्मेणाभावमादायातिव्याप्तिः, तदुपादाने तु धूमसामान्याभावस्य साजात्यं तदधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावे एव, न तु घटत्वादिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतदधिकरणवृत्तित्वाभावे इति नातिव्याप्तिरिति भावः।

❀ दीधितिः ❀

साजात्यं च समानासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपेण।

❀ जागदीशी ❀

ननु घटत्वेन निर्धूमवृत्तित्वस्याभावोऽप्यभावत्वादिना धूमसामान्याभावसजातीय एवेत्यतिव्याप्तितादवस्थ्यमत आह—साजात्यं चेति।

यद्यपि साध्याभावनिष्ठं यत्समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व-व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपम्, तेनैव साजात्यं वाच्यम्, तथा च वह्निसामान्याभावनिष्ठं यत्तादृशान्यतररूपं वह्निनिष्ठवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपम्, तस्य निर्वह्निवृत्तित्वाभावादावसत्त्वादसम्भवः, तथापि यावन्तः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावास्तावदन्यतमत्व-तदभावान्यतररूपेण साजात्यं वाच्यमित्यदोषः। समनियताभावानामैक्याद् गगनाभाव एव निखिलव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव इति मते तु गगनाभावत्व-तदन्यत्वान्यतररूपेणैव साजात्यं वाच्यम्,

तेन घटत्वेन निर्धूमवृत्तित्वाभावस्यैव गगनत्वादिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया धूमसामान्याभावसजातीयत्वेन नातिव्याप्तिः।

❀ दीपिका ❀

अथ धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमसामान्याभावस्याभावत्वेन सजातीयो घटत्वेन धूमसामान्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वस्याभावोऽपीति तादृशाभाववत्त्वस्य वह्नौ सत्त्वेनातिव्याप्तिरिति शङ्कते—**ननु घटत्वेनेति**। निर्धूमवृत्तित्वस्य = धूमसामान्याभावाधिकरणवृत्तित्वस्य।

साजात्यं चेति दीधितिः। समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपेणेत्यर्थः। तथा च यदि साध्याभावः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तदा तत्सजातीयः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव तदधिकरणवृत्तित्वाभावः, यदि च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकः साध्याभावस्तदा तत्सजातीयो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव तदधिकरणवृत्तित्वाभावो ग्राह्य इति फलितम्।

ननु साध्याभावनिष्ठं यत्समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व-व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपम्, तेनैव साजात्ये वाच्येऽसम्भवः, तथाहि-वह्निसामान्याभावे वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य सत्त्वेन वह्निसामान्याभावाधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावे वृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसत्त्वेऽपि वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण साजात्यविरहादित्याशङ्कते-**यद्यपीत्यादिना**। समाधत्ते-**तथापीति**। तथा च तादृशान्यतमत्व-तदभावान्यतररूपेण साजात्यग्रहणे तु वह्निसामान्याभावे तदधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावे च तादृशान्यतमत्वरूपेण साजात्यं वर्तते, वह्नित्वेन घटाभावे घटत्वादिना तदधिकरणवृत्तित्वाभावे च तादृशान्यतमत्वाभावरूपेण साजात्यं वर्तते, तयोः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावादिति नासंभवः। अथैवमपि धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, घटत्वेन धूमाभाववद्वृत्तित्वाभावस्य गगनाभावस्वरूपत्वेन गगनत्वादिरूपसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तादृशवृत्तित्वाभावधूमसामान्याभावयोः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावान्यतमत्वेन साजात्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते-**समनियतेति**। तदन्यत्वम् = गगनाभावभेदः। तथा च गगनाभावत्व-गगनाभावभेदान्यतररूपेण साजात्यग्रहणे घटत्वेन धूमसामान्याभाववद्वृत्तित्वाभावे गगनाभावत्वस्य धूमसामान्याभावे गगनाभावभेदस्य च सत्त्वेन तयोः साजात्यविरहान्नातिव्याप्तिरिति भावः।

❀ दीधितिः ❀

साध्याभावश्च पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या प्रत्येतव्यः ।

❀ जागदीशी ❀

साध्याभावश्चेति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽत्र साध्याभावपदेनोक्त इत्यर्थः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वरूपप्रथमरीत्याभिधाने-घटत्वविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावस्यापि साध्याभावपदार्थतया तत्सजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य कुत्रापि हेतावसत्त्वादसंभवः स्यादतस्तत्परित्यागः । अत्र साध्यव्यापकताघटकसम्बन्धेनैव साध्यव्यापकस्याभावो ग्राह्यः, तेनैकसम्बन्धेन साध्यव्यापकस्य सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभाववति हेतोर्वृत्तावपि न क्षतिः ।

❀ दीपिका ❀

अथात्र यदि साध्याभावपदेन साध्यप्रतियोगिकाभावो गृह्यते तदा वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसीयवह्न्यभावस्यापि तादृशयावदन्तर्गततया तत्सजातीयस्य तदधिकरणपर्वतनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य धूमहेतावसत्त्वादव्याप्तिः । यदि च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो गृह्यते, तदा वाच्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाभावाप्रसिद्ध्या वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिरत आह-**दीधितौ साध्याभावश्चेति ।** साध्याभावपदार्थतया=साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतया, घटत्वविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावप्रतियोगिनो वाच्यत्वादेर्वह्न्यादिरूपसाध्यव्यापकतया तन्निष्ठप्रतियोगितायाः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वादिति भावः ।

नन्वेवमपि वह्निमान् धूमादित्यादौ समवायेन वह्न्यभावस्यापि साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदन्तर्गतत्वेन तत्सजातीयस्य तदधिकरणीभूतपर्वतनिरूपितवृत्तित्वसामान्याभावस्य धूमादिहेतावसत्त्वादव्याप्तिरित्याशङ्कायामाह—**अत्र साध्यव्यापकेति । व्यापकताघटकेति ।** व्यापकतावच्छेदकेत्यर्थः । तथा च समवायेन वह्न्यभावीयप्रतियोगितायाः समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धानवच्छिन्नत्वेन तदभावस्य साध्याभावपदेन ग्रहीतुमशक्यतया न दोष इति भावः । तेन=साध्याभावीयप्रतियोगितायां

साध्यव्यापकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशेन। एकसम्बन्धेन = संयोगादिसम्बन्धेन। सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभाववति = समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यसामान्याभाववति। न क्षतिः = नाव्याप्तिः।

❀ जागदीशी ❀

यत्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्यव्यापकत्वं तेनैव सम्बन्धेन साध्यव्यापकस्याभावो निवेश्य इति मतम्। तत्तुच्छम्। यत्र तादात्म्येन प्रमेयमात्रं साध्यं तत्र तादृशसम्बन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकं यत् प्रमेयत्वादिकं तादात्म्येन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्या तत्र सद्धेतावव्याप्तेः। प्रमेयत्वेन घटपटोभयभेदस्वीकारेण कथंचित्तत्राव्याप्तिवारणसंभवेपि वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः। किञ्चैवं धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, संयोगेन धूमसामान्याभावस्याव्याप्यवृत्तितया धूमत्वेन घटाद्यभावस्य तादृशयावदन्तर्गतत्वेन तत्सजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य वह्नौ सत्त्वात्। अस्माकन्तु स्वरूपसम्बन्धेनायःपिण्डभेदस्यापि धूमव्यापकतया वह्नेस्तदभाववद्वृत्तित्वादेवातिव्याप्तिनिरासादिति ध्येयम्।

❀ दीपिका ❀

समवायेन वह्न्याद्यभावमादायाव्याप्तेर्निरासाय केषांचिन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—**यत्त्विति**। तेनैव सम्बन्धेन = साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव। तथा च समवायेन वह्न्यभावस्य साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावेन न यावदन्तर्गतत्वमिति भावः।

दूषयति—**तत्तुच्छमिति**। अयं भावः—साध्याभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे तादात्म्येन प्रमेयवान् द्रव्यत्वादित्यादौ तादात्म्येन साध्यव्यापकताया अवच्छेदकं प्रमेयत्वं तादात्म्येन च प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरित्याह—**यत्र तादात्म्येनेति**। तादृशसम्बन्धेन = तादात्म्यसम्बन्धेन। न च प्रमेयत्वेन घटपटोभयभेदस्यैव तादृशसाध्याभावतया तादृशोभयभेदमादाय लक्षणं सङ्गमनीयमिति वाच्यम्, एवमपि स्वामित्वादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन धनादेः साध्यतायां धनी चैत्रत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकीभूतस्वामित्वसम्बन्धावच्छिन्नायाः प्रतियोगिताया अनभ्युपगमेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-

ताकसाध्याभावाप्रसिद्धयाऽव्याप्तेरित्याह—**वृत्त्यनियामकेति**। यत्तुमतेऽव्याप्तिमुक्त्वाऽतिव्याप्तिमप्याह—**किञ्चेति**। एवम् = साध्याभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे। **अव्याप्यवृत्तितयेति**। एवञ्च व्याप्यवृत्तिसाध्याभावस्यैव लक्षणघटकत्वेन संयोगेन धूमसामान्याभावस्य न लक्षणघटकत्वमिति भावः। तत्सजातीयस्य = धूमत्वेन घटाद्यभावसजातीयस्य। तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य = घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशसाध्याभावाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य। अयोगोलकभेदस्य साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगेन न धूमव्यापकत्वमिति यत्तुमते अयोगोलकभेदाभावस्य न यावदन्तर्गतत्वमिति भावः। स्वमतेऽतिव्याप्तिं निराकरोति—**अस्माकमिति**। स्वरूपसम्बन्धस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वादिति भावः।

❃ दीधितिः ❃

व्याप्यवृत्तिश्च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यसमानाधिकरणो वा। तेन तत्तत्साध्यव्यक्तेरव्याप्यवृत्तेर्वा साध्यस्याभाववति वृत्तावपि हेतोर्नाव्याप्तिः।

❃ जागदीशी ❃

ननु कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः, कपिसंयोगसामान्याभावस्यापि प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन यावदन्तर्गतत्वात्, तत्सजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावस्य हेतावसत्त्वादत आह—व्याप्यवृत्तिश्चेति। व्याप्यवृत्तित्वम्—अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वम्। संयोगी सत्त्वादित्यादौ तु द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्यापि साध्याभावतया हेतोस्तदधिकरणवृत्तित्वादेव नातिव्याप्तिः।

❃ दीपिका ❃

अथ कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र कपिसंयोगाभाववति एतद्वृक्षे एतद्वृक्षत्वरूपहेतोः सत्त्वेनाव्याप्तिः। न च कपिसंयोगत्वस्य कपिसंयोगाभावसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकतया साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपत्वाभावेन न कपिसंयोगाभावो निरुक्तसाध्याभावपदेन ग्रहीतुं शक्यते, अपि तु द्रव्यत्वाभाव एव, तत्सजातीयस्य तदधिकरणीभूतगुणादिनिरूपितवृत्तित्वसामान्याभावस्य एतद्वृक्षत्वे

सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम्, व्यापकत्वलक्षणे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यावश्यं निवेशनीयतया कपिसंयोगाभावस्य व्यापकत्वघटकप्रतियोगिव्यधिकरणस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावपदेन ग्रहीतुमशक्यतया घटाद्यभावमादाय कपिसंयोगत्वस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपत्वात् । प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशे तु वाच्यत्वत्वादिकमपि साध्यव्यापकतावच्छेदकन्न स्यात्, तथाहि— वाच्यत्वसमानाधिकरणो वाच्यत्वत्वेन घटाभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव वाच्यत्वत्वे सत्त्वादित्याशङ्कते— **नन्विति ।**

ननु साध्याभावे व्याप्यवृत्तित्वनिवेशेपि संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः, तथाहि—निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वमेव व्याप्यवृत्तित्वम् । एवञ्च संयोगसामान्याभावस्य द्रव्ये सावच्छिन्नवृत्तिकतया व्याप्यवृत्तित्वाभावेन यावदनन्तर्गततया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकत्वादित्यत आह—**संयोगी सत्त्वादित्यादाविति ।** अयमाशयः—अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वमेव व्याप्यवृत्तिम् । अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं च—स्वाधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यदभावव्यक्तित्वं तदभावत्वरूपम् । अत्र स्वाधिकरणत्वं स्वाधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्तित्वं च दैशिकविशेषणतया ग्राह्यम्, अन्यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन स्वाधिकरणीभूतायोगोलके कालिकेन वर्तमानस्य धूमाभावाभावस्य प्रतियोगित्वेन व्याप्यवृत्तित्वविरहेण लक्षणघटकत्वं न स्यात् । एवञ्च स्वाधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्तिः एतद्वृक्षस्तत्र शाखावच्छेदेन वर्तमानस्य कपिसंयोगाभावाभावस्य प्रतियोगितया कपिसंयोगाभावस्य न व्याप्यवृत्तित्वमिति द्रव्यत्वसामान्याभावमादायाव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च वारणीयेति ।

❀ जागदीशी ❀

ननु रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः, रूपत्वेन नित्यसमवेताभावस्यापि निरुक्तयावत्साध्याभावान्तर्गतत्वात्, तत्सजातीयस्य तदधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावस्य हेतावसत्त्वात् । सामान्यरूपेण विशेषाभावस्वीकारे तु रूपत्वेन तत्तद्रूपाभावमादायाव्याप्तिरत आह—प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादि ।

❀ दीपिका ❀

अथ साध्याभावे व्याप्यवृत्तित्वनिवेशेपि रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः । तथाहि—रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः जलपरमाणुगतरूपात्मकनित्यसमवेतप्रतियो-

गिताकाभावोपि साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन यावदन्तर्गतः, तत्सजातीयस्य तदधिकरणपृथिवीनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य पृथिवीत्वहेतावसत्त्वादित्याशङ्कते—**नन्विति । अव्याप्तिरिति ।** न च रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकनित्यसमवेताभावाधिकरणवृत्तितात्वेन पृथिवीवृत्तित्व-पृथिव्यन्यवृत्तित्वोभयाभावोपि तादृशवृत्तितात्वरूपसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन रूपत्वेन नित्यसमवेताभावसजातीय इति तादृशोभयाभावस्य पृथिवीत्वे हेतौ सत्त्वात् कथमव्याप्तिरिति वाच्यम्, प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यत्र प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावाधिकरणवृत्तित्वाभावात्मकस्य साध्याभावसजातीयस्य तादृशवृत्तितात्वेन पृथिवीवृत्तित्वपृथिव्यन्यवृत्तित्वोभयाभावस्य वाच्यत्वहेतावसत्त्वेनाव्याप्तेः । अतएव तर्कालङ्कारेण 'पृथिवीत्वादित्यादौ' इत्यत्रादिपदमुपात्तम् । न च रूपत्वेन नित्यवृत्त्यभावमादाय रूपवान् पृथिवीत्वादित्यत्राव्याप्तिसम्भवे समवेतपदोपादानं व्यर्थमिति वाच्यम्, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रवृत्तित्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वेनैव तादृशाभावस्य वारणात् । न चैवमपि रूपत्वेन नित्यसमवेताभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादौ प्रसिद्धस्थलेव्याप्तिसम्भवे स्थलान्तरानुधावनं व्यर्थमिति वाच्यम्, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकता, तेनैव सम्बन्धेन प्रतियोगिता, इति मते रूपत्वस्य संयोगेन वह्निव्यापकतावच्छेदकत्वाभावेन तादृशाभावस्य साध्याभावपदेन ग्रहीतुमशक्यतया वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिरिति मतद्वयसाधारणाव्याप्तिप्रदर्शनाय तत्स्थलोपन्यासात् । यत्तु साध्याभावीयप्रतियोगितायां साध्यनिष्ठत्वविशेषणेन वह्निमान् धूमादित्यादौ रूपत्वेन नित्यसमवेताभावमादाय नाव्याप्तिरिति स्थलान्तरानुधावनमिति, तन्न मह्यं रोचते, वाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धया वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्त्या प्रतियोगितायां साध्यनिष्ठत्वनिवेशस्याशक्यत्वात् । **नित्यसमवेत** इत्यत्र नित्यश्चासौ समवेत इति कर्मधारय एव, न तु नित्ये समवेत इति सप्तमीतत्पुरुषः, तथा सति रूपत्वेन नित्यसमवेताभावस्य व्याप्यवृत्तित्वं न स्यात्, प्रलयावच्छेदेन पार्थिवपरमाणौ तस्यापरकालावच्छेदेन तदभावस्य (च) सत्त्वात् ।

निरुक्तेति । साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकेत्यर्थः । **सामान्यरूपेणेति ।** अयमाशयः—सामान्यरूपेण विशेषाभावाभ्युपगमे रूपत्वेन तत्तद्रूपाभावस्यापि निरुक्तयावत्साध्याभावान्तर्गततया तत्सजातीयस्य तदधिकरणघटादिनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य पृथिवीत्वहेतावसत्त्वेन रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिर्दुरुद्धरैवेति ।

❀ जागदीशी ❀

प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणत्वं च यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तदन्यप्रतियोगिताकत्वम् । तेन नित्यरूपात्मकेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिना सामानाधिकरण्यविरहेऽप्युक्ताभावस्य न सङ्ग्रहः, न वा वाच्यत्वत्वेन प्रमेयत्वाद्यभावस्यैव ज्ञेयत्वत्वेन वाच्यत्वाद्यभावतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेपि तदसङ्ग्रहः ।

❀ दीपिका ❀

अथ ह्रदादौ पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टवह्न्यभावादीनामपरक्षणावच्छेदेनाभावसत्त्वात् सर्वेषामेव वह्न्यभावादीनां स्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणतया प्रतियोग्यसमानाधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धिः । न च प्रतियोग्यसमानाधिकरणघटकप्रतियोगिपदस्य भावरूपप्रतियोगिपरत्वे नाप्रसिद्धिः, स्वाभावात्मकप्रतियोगिनोभावरूपत्वादिति वाच्यम्, कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य गगनाभावाभावस्य साध्यतायामात्मत्वादिसद्धेतौ गगनाभावात्मकसाध्याभावस्य भावरूपप्रतियोग्यसमानाधिकरणतया तदधिकरणे आत्मनि हेतोर्वृत्तितयाव्याप्तेरिति प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वं व्याचष्टे—**प्रतियोगितावच्छेदकेति**। स्वपदं प्रतियोगितापरम् । तथा च वह्निनिष्ठप्रतियोगिताकाभावे स्वसमानाधिकरणः स्वावच्छेदको धर्मो वह्नित्वादिः, संयोगेन तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं नास्तीति तदन्यप्रतियोगिताकतया वह्निसामान्याभावस्य निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यं वर्त्तते । यदि च वह्नित्वेन घटाभावीयप्रतियोगिताया यत्पदेन ग्रहणं तदापि तदीयप्रतियोगितायाः समानाधिकरणधर्मो वह्नित्वादिर्नास्तीति तदन्यप्रतियोगिताकतया सोप्यभावः प्रतियोगिव्यधिकरण एवेति । अतएव स्वसमानाधिकरणपदं प्रवेश्यते । तेन=निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशेन । अन्यथा प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वरूपप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे तु रूपत्वावच्छिन्ननित्यरूपात्मकप्रतियोगिनासमानाधिकरणतया रूपत्वेन नित्यसमवेताभावमादाय रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिर्दुरुद्धरा स्यात् । तथा प्रवेशे तु नित्यसमवेतनिष्ठप्रतियोगिताके रूपत्वेन नित्यसमवेताभावे पृथिव्यां स्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकरूपत्वावच्छिन्नेन रूपेण सामानाधिकरण्यं वर्त्तत इति तदन्यप्रतियोगिताकत्वाभावेन न रूपत्वेन नित्यसमवेताभावः प्रतियोगिव्यधिकरण इति न दोषः ।

एवं समनियताभावानामैक्यमते वाच्यत्वत्वेन प्रमेयत्वाभावस्य ज्ञेयत्वत्वेन वाच्यत्वाभावात्मकतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमात्रस्य वाच्यत्वत्वात्मकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेन वाच्यत्वरूपप्रतियोगिना सामानाधिकरण्येपि न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यक्षतिः, समनियताभावानामभेदेपि तादृशाभावीयप्रतियोगिताव्यक्तीनां परस्परं भेदाद् वाच्यत्वत्वेन प्रमेयत्वाभावीयप्रतियोगितायाः वाच्यत्वत्वेन सामानाधिकरण्यविरहेण निरुक्ताभावस्य तदन्यप्रतियोगिताकतया निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यसत्त्वात् । न तदसंग्रहः=व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यासंग्रहो नेत्यर्थः ।

❀ जागदीशी ❀

अत्र च निरुक्तायास्तदन्यप्रतियोगिताया एव साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वं बोध्यम् । तेन कपिसंयोगात्मकस्यैव साध्याभावस्य समवेतसामान्याभावनिष्ठनिरुक्तप्रतियोगिताकत्वकपिसंयोगाभावत्वरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोः सत्त्वेपि कपिसंयोगाभाववान् वाच्यत्वादित्यादौ, रूपत्वेन नित्यसमवेताभावस्यैव नित्यरूपसामान्याभावतया नित्यरूपत्वावच्छिन्ननिरुक्तप्रतियोगिताकत्वसाध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वयोः सत्त्वेपि रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः, समवेतसामान्याभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपानवच्छिन्नत्वादिति ध्येयम् ।

द्वितीयरीतेः प्रवेशफलमाह—तत्तत्साध्यव्यक्तेरिति । अभाववति हेतोर्वृत्तावपि नाव्याप्तिरित्यन्वयः । व्याप्यवृत्तित्वादेः फलमाह—अव्याप्यवृत्तेर्वा साध्यस्येति । पूर्ववद् योजना ।

❀ दीपिका ❀

अथ कपिसंयोगाभावाभावस्य समवेतसामान्याभावाभावात्मकतया समवेतसामान्याभावनिष्ठप्रतियोगितामादाय निरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणतया कपिसंयोगाभावत्वरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वेन च निरुक्तसाध्याभावतया तदधिकरणीभूतवृक्षनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य वाच्यत्वहेतावसत्त्वेन कपिसंयोगाभाववान् वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिः । एवं रूपत्वेन नित्यसमवेताभावस्यैव नित्यरूपसामान्याभावतया नित्यरूपसामान्याभावीयप्रतियोगितामादाय निरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणत्वसत्त्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन निरुक्तसाध्याभावतया रूपत्वेन

नित्यसमवेताभावमादाय रूपवान् पृथिवीत्वादित्यत्र चाव्याप्तिर्दुर्वारैवेति निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटकतदन्यप्रतियोगितायां साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वं प्रवेश्यमित्याह = अत्र चेति । तथा च समवेतसामान्याभावनिष्ठप्रतियोगितायाः समवेतसामान्याभावत्वावच्छिन्नत्वेन समवेतसामान्याभावत्वस्य च कपिसंयोगाभावात्मकसाध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वात्, द्रव्ये कपिसंयोगाभावस्य सत्त्वेपि समवेतसामान्याभावस्यासत्त्वेन व्यभिचारान्न दोषः । एवं नित्यरूपसामान्याभावीयप्रतियोगिताया नित्यरूपत्वावच्छिन्नत्वेन नित्यरूपत्वस्य च रूपात्मकसाध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वात् पृथिव्यां साध्यसत्त्वेपि नित्यरूपासत्त्वेन व्यभिचारादिति रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावपि न दोषः । तेन = तदन्यप्रतियोगितायां साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वप्रवेशेन ।

❀ दीधितिः ❀

तत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्तु तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकः, तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको वा बोध्यः ।

❀ जागदीशी ❀

तत्तत्साध्याभावेत्यादि । सामान्यतः साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापक इत्युक्तौ वह्निसामान्याभावसजातीयस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसाधारणसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्ध्या व्यतिरेकमात्रेऽव्याप्तिरतस्तत्तदिति साध्याभावविशेषणम् । तथा च निर्वह्निवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्तत्र साध्याभावसजातीयोऽस्तीत्यदोषः ।

❀ दीपिका ❀

तत्तत्साध्याभाववदिति दीधितिः । तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वव्यापिका व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्ना या प्रतियोगिता, तादृशप्रतियोगितानिरूपकोभाव इत्यर्थः । अत्र तत्तत्पदानुपादाने साध्याभावपदेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य साध्यसामान्याभावस्य च ग्रहणं स्यात्, तथा च वह्निमान् धूमादित्यादौ व्यतिरेकिण्यव्याप्तिः, वह्नित्वेन घटाभाव-वह्निसामान्याभावोभयवद्वृत्तित्वाभावस्य वह्निसामान्या-

भावसजातीयस्याप्रसिद्धेरित्याह—**सामान्यत** इति । निर्वह्निवृत्तितात्वव्यापकप्रतियोगिताकः=वह्निसामान्याभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावः । साध्याभावसजातीयः=वह्निसामान्याभावसजातीयः ।

❀ जागदीशी ❀

नन्वेवमपि निर्धूमवृत्तित्वेन निर्धूमवृत्तित्व-वह्निभेदोभयाभावस्य जलवृत्तित्वत्वेन निर्धूमवृत्तित्वाभावस्य च धूमाभावसजातीयस्य निरुक्तरूपशालिनो वह्नौ सत्त्वादतिव्याप्तिः । न च व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वमिव परित्यज्य स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वमपि प्रतियोगितायां विशेषणं वाच्यम्, अतो नोक्तदोषः, तथापि निर्धूमवृत्तितात्वेन जलवृत्तित्व-जलान्यनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावमादायातिव्याप्तितादवस्थ्यात्, गुणभेदाभावसजातीयस्य पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टगुणसमवेतत्वाभावस्य हेतौ सत्त्वाद् गुणभिन्नं सत्त्वादित्यादावतिप्रसङ्गाच्चेत्यत आह—तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको वा बोध्य इति । अयं पाठः क्काचित्कः । तत्रातिरिक्तान्तेन निर्वह्निवृत्तित्वसामान्याभावादेः सङ्ग्रहः, अन्यथा वह्निसामान्याभावसजातीयस्य समानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धयाऽव्याप्तिप्रसङ्गात् ।

❀ दीपिका ❀

अथैवमपि धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमसामान्याभावसजातीयं धूमसामान्याभाववद्वृत्तितात्वेन धूमसामान्याभाववद्वृत्तित्ववह्निभेदोभयाभावमादायातिव्याप्तिः, तादृशोभयाभावस्य धूमसामान्याभाववद्वृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्निरुक्तवृत्तित्वाभावपदेन धर्तुं शक्यत्वादित्याह—**नन्वेवमपीति** । अतिव्याप्तिमुद्धर्तुं शङ्कते—**न चेति** । **नोक्तदोष इति** । तथा च प्रतियोगितायां स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वनिवेशे न पूर्वोक्तोभयाभावस्य लक्षणघटकत्वम्, निरुक्तोभयाभावीयप्रतियोगिताया वह्निभेदेपि सत्त्वेन तत्र च धूमसामान्याभाववद्वृत्तितात्वस्यासत्त्वेन तादृशवृत्तितात्वस्य स्व(प्रतियोगिता)न्यूनवृत्तिधर्मत्वादिति भावः । **तथापीति** । अयमाशयः—प्रतियोगितायां स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वनिवेशे धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्त्यभावेपि गुणभिन्नं सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, तथाहि—गुणभेदाभावसजातीयः पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टगुणसमवेतत्वाभावोपीति तादृशसमवेतत्वाभावस्य स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन

लक्षणघटकत्वात्, सत्तायां हेतौ पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टगुणसमवेतत्वस्यापरक्षणावच्छेदेनाभावसत्त्वादिति । निर्धूमवृत्तितात्वेन=धूमसामान्याभाववद्वृत्तितात्वेन । निरुक्तरूपशालिनः=तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य । गुणसमवेतत्वाभावस्य=समवायेन गुणवृत्तित्वाभावस्य। साध्याभाववद्वृत्तितायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया गुणसमवेतत्वाभावं धृतवान् जगदीशः । **तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वेति** दीधितिः। तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वातिरिक्तो यः स्वसमानाधिकरणधर्मस्तदनवच्छिन्नप्रतियोगिताक इत्यर्थः। तथा च तादृशगुणसमवेतत्वाद्यभावीयप्रतियोगितायाः साध्याभाववद्वृत्तितात्वातिरिक्तेन स्वसमानाधिकरणेन पूर्वक्षणवृत्तित्ववैशिष्ट्यादिनावच्छिन्नत्वेन न तादृशगुणसमवेतत्वाद्यभावमादायातिव्याप्तिरिति भावः।

ननु स्वसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशेनैव तादृशगुणसमवेतत्वाद्यभावस्य वारणसंभवे तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वातिरिक्तत्वविशेषणं व्यर्थमित्यत आह—**तत्रातिरिक्तान्तेनेति**। अन्यथा=अतिरिक्तान्तत्वानिवेशे। अयमाशयः—वह्निसामान्याभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य एव समानाधिकरणेन निर्वह्निवृत्तितात्वेनावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया स्वसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वासम्भवेन वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति।

❀ जागदीशी ❀

न च निर्धूमत्वादिसजातीयस्य निर्धूमवृत्तितात्वादिना वह्न्यवृत्तेरभावस्य हेतौ सत्त्वाद् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, हेतुताघटकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिमात्रनिष्ठत्वेन प्रतियोगिताया विशेषणीयत्वेपि निर्धूमवृत्तित्वत्वेन जलवृत्तित्वजलान्यनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावमादायातिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम्, एतदस्वरसेनैव यद्वेत्यादिलक्षणान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात्।

❀ दीपिका ❀

अथैवमपि निर्धूमवृत्तितात्वेन वह्न्यवृत्तिर्नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकोपि तादृशस्वसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको धूमसामान्याभावसजातीयश्चेति लक्षणघटकस्य निर्धूमवृत्तितात्वेन वह्न्यवृत्त्यभावस्य वह्नौ सत्त्वाद् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरित्याशङ्कते—**न चेति**। अस्य वाच्यमिति परेणान्वयः। **हेतुताघटकेति**। तथा च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नतादृशवृत्तितामात्रनिष्ठ-

प्रतियोगिताकाभावनिवेशी नायं दोषः, निर्धूमवृत्तितात्वेन वह्न्यवृत्त्यभावीयप्रतियोगिताया धूमत्वादिनिष्ठवृत्तितायामपि सत्त्वेन धूमत्वादिनिष्ठवृत्तितायाश्च समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन तादृशाभावस्य हेतुतावटकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितामात्रनिष्ठप्रतियोगिताकत्वाभावादिति भावः। अतिव्याप्तिं दृढयति—**जलवृत्तित्वेति**। एवञ्च निर्धूमवृत्तितात्वेन जलवृत्तित्वजलान्यनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावस्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वमात्रनिष्ठप्रतियोगिताकस्य वह्नौ सत्त्वेनातिव्याप्तितादवस्थ्यमिति भावः। समाधानन्तु स्पष्टम्।

❀ जागदीशी ❀

यद्यपि तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावा इत्यस्यैव सम्यक्त्वे समानाधिकरणधर्मादिकं प्रक्षिप्य निषेधद्वयप्रवेशो व्यर्थः, सर्वत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वेन घटाद्यभावस्यैव तादृशसाध्याभावसजातीयस्य संभवात्, तथापि यथासन्निवेशान्न वैयर्थ्यम्। यत्र तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुता तत्र सद्धेतौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववत्तादात्म्यस्य जगत्स्वरूपतया तादृशतादात्म्यत्वस्य केवलान्वयित्वेन तदवच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः स्यादतो निषेधद्वयगर्भता।

❀ दीपिका ❀

ननु तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमात्रनिवेशेनैव गुणभिन्नं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणं संभवति, पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टगुणसमवेतत्वाद्यभावस्य पूर्वक्षणवृत्तित्ववैशिष्ट्येनाप्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तत्तत्साध्याभाववद्(गुण)समवेतत्वत्वमात्रानवच्छिन्नत्वेन लक्षणाघटकत्वात्, वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वेन घटाभावसजातीयो वह्नित्वेन घटाभाववद्वृत्तितात्वेन घटाभाव एवेति तस्य धूमे सत्त्वान्नाव्याप्तिरपीति तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वातिरिक्तेत्यादौ निषेधद्वयोपादानं व्यर्थमित्याशङ्कते—**यद्यपीति। तत्तत्साध्याभाववदिति।** तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताक इत्यर्थः। अन्यथा यथाश्रुते तु पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टगुणसमवेतत्वाभावस्य गुणसमवेतत्वत्वेनाप्यवच्छिन्नतया लक्षणघटकत्वं स्यात्। **व्यधिकरणेति।** व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको वह्नित्वेन घटाभावात्मकसाध्याभावस्तदधिकरणवृत्तितात्वेनेत्यर्थः। तादृशसाध्याभावसजातीयस्य = व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावसजातीयस्य। निषेधद्वयोपादानं समाधत्ते—**तथापीति।** अयं भावः—अखण्डाभाव-

घटकतया निषेधद्वयघटिततादृशाभावत्वस्य निषेधद्वयाघटिततादृशाभावत्वस्य च परस्परं भेदात् स्वसमानाधिकरणः प्रकृतसाध्यव्याप्यतावच्छेदकः स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतानवच्छेदकत्वरूपवैयर्थ्यं नास्तीति । अव्याप्तिपरिहारायापि तदावश्यकमित्याह—**यत्रेति** । अयमाशयः—निषेधद्वयानुपादाने इदं वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तादात्म्येन हेतुतास्थले वाच्यत्वत्वेन घटाद्यभावस्यैव साध्याभावतया तत्सजातीयस्य तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावस्याप्रसिद्धयाऽव्याप्तिः, तादृशसाध्याभावाधिकरणे हेतुतावच्छेदकीभूततादात्म्यसम्बन्धेन जगतो वृत्तितया तत्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितात्वस्य केवलान्वयित्वेन तदवच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धेः । निषेधद्वयोपादाने तु तादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य घटत्वेनाभावमादाय लक्षणं संगतं भवति । तत्र = इदं वाच्यं प्रमेयादित्यादौ । **व्यधिकरणेति** । अयमाशयः—वाच्यत्वत्वेन घटाद्यभावस्य केवलान्वयित्वेन तदधिकरणं जगत्, तत्र हेतुतावच्छेदकीभूततादात्म्यसम्बन्धेन जगत् वर्त्तत इति तादृशसाध्याभाववत्तादात्म्यस्य जगदात्मकतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववन्निरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितात्वस्य 'वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपं' केवलान्वयित्वमिति । तादृशतादात्म्यत्वस्य = व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववन्निरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितात्वस्य ।

❀ जागदीशी ❀

यत्तु तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावा इत्युक्तौ असम्भवः स्यात्, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः; तादृशाभाववद्वृत्तित्वत्वमपेक्ष्य लघोर्वृत्तित्वत्वमात्रस्यैव उक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति । तत्तुच्छम् । गुरोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वमङ्गीकृत्यैव लक्षणकरणात्, अन्यथा महाकालभेदे साध्ये जन्यत्वविशिष्टघटादेः कालिकसम्बन्धेन हेतुतायामव्याप्तिप्रसङ्गात्, महाकालभेदाभाववद्वृत्तित्वत्वमपेक्ष्य लघुना वृत्तित्वमात्रेणैव महाकालभेदाभाववद्वृत्तित्वाभावप्रतियोगिताया अवच्छेदात्, महाकालभेदाभावसजातीयस्य तद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धेरिति ध्येयम् ।

❀ दीपिका ❀

निषेधद्वयसार्थक्यप्रदर्शनपरं यत्तुमतं निरसितुमुपन्यस्यति—**यत्त्विति** । अयं

भावः—तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमात्रनिवेशे वह्निमान् धूमादित्यादावसंभवः। तथाहि—यावत्साध्याभावान्तर्गतो वह्नित्वेन घटाद्यभावोपीति निषेधद्वयाप्रवेशे तादृशसाध्याभाववद्वृत्तितात्वेन घटाद्यभावस्यैव निरुक्तसाध्याभावसजातीयत्वं सम्भवति, तादृशवृत्तितात्वेन घटाद्यभावस्य च प्रतियोगितावच्छेदकं लाघवाद् वृत्तितात्वमात्रमिति तादृशाभावस्य तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं नास्तीति। तादृशवृत्तितात्वम्=व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तितात्वम्। **उक्ताभावेति**। तादृशवृत्तितात्वेन घटाद्यभावेत्यर्थः। यत्तुमतं निरस्यति—**तत्तुच्छमिति**। तुच्छत्वे बीजमाह—**गुरोरिति**। अयमाशयः—गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वानभ्युपगमे नञ्द्वयप्रवेशेपि कालो महाकालभेदवान् जन्यत्वविशिष्टघटादित्यादावव्याप्तिः, तथाहि—महाकालभेदसामान्याभाववन्निरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वसामान्याभावस्यैव महाकालभेदसामान्याभावात्मकसाध्याभावसजातीयत्वमिति तादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्य च लाघवाद् वृत्तितात्वमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन महाकालभेदाभाववन्निरूपितवृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणवृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया लक्षणघटकत्वं न स्यादिति।

❁ दीधितिः ❁

तेन साध्याभाववद्व्यक्तिविशेषवृत्तित्वस्य पार्थिवत्वादिविशेषितस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याभावमादाय नातिप्रसङ्गः। अत्र च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वं बोध्यम्। तेन वह्न्यभाववति स्वावयवे वृत्तावपि धूमस्य न दोषः।

❁ जागदीशी ❁

तादृशवृत्तितात्वव्यापकेत्यस्य प्रयोजनमाह—साध्याभाववद्व्यक्तिविशेषवृत्तित्वस्येति। अभावमादाय नातिप्रसङ्ग इत्यन्वयः। ननु व्यभिचारनिरूपकाधिकरणव्यक्त्यन्यत्वाभावस्यापि साध्याभावतया तद्वद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यभिचारिण्यसत्त्वात् कुतोतिव्याप्तिरित्यत आह—पार्थिवत्वादीति। पार्थिवत्वादिविशिष्टं यन्निर्धूमवृत्तित्वं तद्वह्नौ नास्ति वह्नेरपार्थिवत्वादित्यतिप्रसङ्ग इति भावः। आदिना जलत्वादिसंग्रहः। व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नेत्यस्य प्रयोजनमाह—द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्येति। निर्धूमवृत्तित्ववह्निभेदोभय-

त्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः। न दोष इति। अन्यथा निर्वह्निसंयुक्तत्वाभावस्य साध्याभाववद्वृत्तितात्वऽव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावान्निर्वह्निवृत्तित्वसामान्याभावस्य च धूमेसत्त्वादव्याप्तिरेव स्यादिति भावः।

❀ दीपिका ❀

तेनेति दीधितिः। प्रतियोगिताया तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वव्यापकत्वस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्य च निवेशेनेत्यर्थः। तथा च व्यापकत्वानिवेशे धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, धूमसामान्याभाववज्जलनिरूपितवृत्तित्वसामान्याभावस्य वह्नौ सत्त्वात्। व्यापकत्वनिवेशे तु न दोषः, धूमाभाववन्निरूपितवृत्तितात्वस्यायोगोलकनिरूपितायां वह्निनिष्ठवृत्तितायामप्यस्ति, तत्र च जलवृत्तित्वाभावीयप्रतियोगित्वन्नास्तीति तादृशवृत्तित्वाभावीयप्रतियोगिताया धूमसामान्याभाववद्वृत्तितात्वाव्यापकत्वादिति।

एवं व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वानिवेशे धूमवान् वह्नेरित्यत्रैवातिव्याप्तिः, धूमसामान्याभाववद्वृत्तित्ववह्निभेदोभयाभावस्यापि निरुक्तान्यतररूपेण धूमाभावसजातीयतया लक्षणघटकस्य तादृशोभयाभावस्य वह्नौ सत्त्वात्। तन्निवेशे तु तादृशोभयाभावस्योभयत्वरूपव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया न लक्षणघटकतेति भावः। ननु वह्निसामान्याभावाधिकरणं धूमावयवस्तत्र धूमः समवायेन वर्त्तत इति वह्निसामान्याभावसजातीयस्य वह्न्यभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वसामान्याभावस्य धूमहेतावसत्त्वेनाव्याप्तिरित्यत आह दीधितौ—**अत्र चेति**। तेन=साध्याभाववद्वृत्तितायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविवक्षणेनेत्यर्थः। तथा च वह्निसामान्याभावाधिकरणे धूमावयवे धूमस्य हेतुतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धेन वृत्तित्वं नास्तीति संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्य धूमे सत्त्वान्न दोषः। अन्यथा=वृत्तितायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशे। निर्वह्निसंयुक्तत्वाभावस्य=वह्निसामान्याभावाधिकरणनिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्य। अयमाशयः—निर्वह्निसंयुक्तत्वाभावीयप्रतियोगिता संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितायामेवास्ति, वह्निसामान्याभाववद्वृत्तितात्वं समवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितायामपीति निर्वह्निसंयुक्तत्वाभावस्य निर्वह्निवृत्तितात्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावेन न लक्षणघटकत्वम्, अपि तु निर्वह्निवृत्तित्वसामान्याभावस्यैवेति तस्य च धूमेसत्त्वेनाव्याप्तिरिति।

❀ दीधितिः ❀

इत्थं च साध्याभावोपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन कस्यचिदधिकरणे वर्त्तमानो ग्राह्यः। तेन जातिमान् सत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिरिति।

❀ जागदीशी ❀

इत्थं चेति। वृत्तित्वस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनोक्तौ चेत्यर्थः। तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणत्वप्रवेशे गौरवमतः कस्यचिदित्युक्तम्। तथा च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतावद्वृत्तित्वं साध्याभावे विशेषणमित्यर्थः। सत्त्वादीत्यादिपदेन वह्निमान् धूमादित्यादेः परिग्रहः। तत्रापि जातिसामान्याभावादेः साध्याभावतया तद्वति संयोगेन वृत्तेरप्रसिद्धेरव्याप्तिसम्भवात्।

❀ दीपिका ❀

नन्वेवं जातिमान् सत्त्वादित्यादावव्याप्तिः, जातिसामान्याभावाधिकरणे सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन वृत्तित्वाप्रसिद्धया जातिसामान्याभाववन्निरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्याप्रसिद्धेरित्यत आह—दीधितौ **इत्थं चेति**। वृत्तितायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे चेत्यर्थः। **साध्याभावोपीति**। तथा च हेतुतावच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धेनाधिकरणानि द्रव्यगुणकर्माणि, तत्र जातिसामान्याभावस्यासत्त्वेन न लक्षणघटकसाध्याभावत्वम्, किन्तु जातित्वेन घटाद्यभाव एवेति तत्सजातीयस्य घटत्वेन तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वान्न दोष इति भावः। तत्रापि = वह्निमान् धूमादित्यत्रापि। साध्याभावतया = साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतजातित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया। तद्वति = जातिसामान्याभाववति सामान्यादौ। साध्याभावे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतावद्वृत्तित्वविवक्षणे तु जातिसामान्याभावे संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणतावद्(द्रव्य)निरूपितवृत्तित्वाभावेन जातिसामान्याभावस्य वह्निसाध्यकसद्धेतौ न लक्षणघटकतेति भावः।

❀ दीधितिः ❀

यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तेषां सजा-

तीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं तत्त्वम्।

❀ जागदीशी ❀

ननु द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः, विशिष्टसत्त्वस्य सत्तानतिरिक्तत्वेन द्रव्यत्वाभाववति वृत्त्या द्रव्यत्वाभावसजातीयस्य तद्वद्वृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वात्। न चैवं विशिष्टहेत्वधिकरणे वर्त्तमान एव साध्याभावो गृह्यताम्, तावतैवोक्तदोषव्युदासादिति वाच्यम्, तथापि धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः, निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्यापि महानसीयवह्नौ सत्त्वात्। न च हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छेदेन तादृशवृत्तित्वाभाववत्त्वं विवक्षितम्, तथापि निर्धूमवृत्तितात्वेन जलवृत्तित्वजलान्यनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावसत्त्वाद् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः, महागौरवापत्तेश्चेत्यत आह—यद्वेति।

❀ दीपिका ❀

अथैवमपि द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, तथाहि—द्रव्यत्वाभावाधिकरणं गुणादिः, तत्र सत्ताया वर्त्तमानत्वेन विशिष्टसत्ताया अपि सत्तानतिरेकित्वेन गुणादिवृत्तित्वमिति द्रव्यत्वसामान्याभावद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य विशिष्टसत्ताहेतावसत्त्वादित्याशङ्कते—**नन्विति**। तद्वद्वृत्तित्वाभावस्य = द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वाभावस्य। **विशिष्टहेत्वधिकरण इति**। हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणे इत्यर्थः। तावतैव = साध्याभावे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुसामानाधिकरण्यप्रवेशेनैव। तथा च विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधिकरणे द्रव्ये द्रव्यत्वसामान्यामावस्यासत्त्वेन न लक्षणघटकसाध्याभावत्वमिति न तमभावमादायाव्याप्तिरिति भावः। **तादृशवृत्तित्वाभाववत्त्वमिति**। तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वाभाववत्त्वमित्यर्थः। तथा च महानसीयवह्नौ धूमसामान्याभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावसत्त्वेपि न वह्नित्वावच्छेदेन निर्धूमवृत्तित्वाभावः, अयोगोलकीयवह्नौ धूमसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव सत्त्वादिति नातिव्याप्तिरिति भावः। **तथापीति**। हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावविवक्षणेपीत्यर्थः। **गौरवापत्तेश्चेति**। वक्ष्यमाणलक्षणे तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावाद्यप्रवेशेन तल्लक्षणापेक्षया प्रकृतलक्षणस्य गौरवमस्तत्वमि-

स्यर्थः। अत्रेदं विचारणीयम्—ननु धूमवान् वह्नेरित्यत्र निर्धूमवृत्तितात्वेन जलवृत्तित्वनिर्धूमवृत्तित्वोभयाभावमादायातिव्याप्तिसंभवे जलान्यनिर्धूमवृत्तित्वानुसरणं जगदीशस्य व्यर्थमिति चेन्न, परस्परविरुद्धधर्मद्वयस्यैव धर्मितावच्छेदकीकृत्य द्वित्वभानमनुभवसिद्धम्, न तु परस्परसमानाधिकरणधर्मद्वयस्य, अनुभवविरोधात्। तथा च जलवृत्तित्वस्य निर्धूमवृत्तित्वस्य च परस्परं सामानाधिकरण्येन न तत्र द्वित्वभानं सम्भवति, अतो जलान्यनिर्धूमवृत्तित्वानुसरणस्य सार्थक्यात्। न चैवमपि निर्धूमवृत्तितात्वेन जलवृत्तित्वजलान्यवृत्तित्वोभयाभावमादायातिव्याप्तिसंभवे निर्धूमवृत्तित्वपर्यन्तानुसरणं व्यर्थमिति वाच्यम्, प्रतियोगितायां स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वनिवेशेनैव तादृशोभयाभावस्य स्वन्यूनवृत्तिनिर्धूमवृत्तितात्वावच्छिन्नत्वेन लक्षणाघटकतया नातिव्याप्तिरिति तत्पर्यन्तानुसरणस्यावश्यकत्वादिति दिक्।

यद्वेति दीधितिः। यावन्तः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयो व्यापकीभूतो व्याप्यवृत्तिश्च योभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकं तद्रूपवत्त्वमित्यर्थः। यद्रूपपदं प्रकृतहेतुतावच्छेदकपरम्। तथा च वह्निमान् धूमादित्यादौ यदि साध्याभावपदेन वह्निसामान्याभावो गृह्यते तदा तस्य व्यापकीभूतः सजातीयो व्याप्यवृत्तिश्च वह्निसामान्याभाव एव तत्प्रतियोगितावच्छेकं वह्नित्वं हेतुतावच्छेदकीभूतधूमत्वावच्छिन्नस्य व्यापकतावच्छेदकं वर्त्तत इति लक्षणसमन्वयः यदि च वह्नित्वेन घटाभावः साध्याभावपदेन गृह्यते तदा तस्य सजातीयो व्यापकीभूतो व्याप्यवृत्तिश्च वह्नित्वेन घटाभाव एव तत्प्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वं धूमत्वावच्छिन्नस्य व्यापकतावच्छेदकं वर्त्तत इति लक्षणसमन्वयः। धूमवान् वह्नेरित्यादौ यावदन्तर्गतो धूमसामान्याभावस्तस्य सजातीयो व्यापकीभूतो धूमसामान्याभाव एवेति तदीयप्रतियोगितावच्छेदकस्य धूमत्वस्य वह्निव्यापकतावच्छेदकत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति।

❀ जागदीशी ❀

वह्नित्वावच्छिन्नधूमाभावसजातीयस्य तद्व्यापकीभूतस्य तस्यैवाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वादिना वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकतावच्छेदाद् व्यभिचारिणि अतिव्याप्तिरतो यावन्त इति। तथा च धूमादिसामान्याभावस्यापि साध्याभावत्वात्तद्व्यापकीभूतस्य तस्यैवाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन धूमत्वादिना वह्न्यादिकं प्रति व्यापकत्वाभावान्नातिप्रसङ्गः। तत्तद्वह्न्यभावसजातीयस्य तद्व्यापकीभूताभावस्य

प्रतियोगितावच्छेदकेन तत्तद्वह्नित्वादिना धूमादिकं प्रति व्यापकत्वाभावादसम्भव इत्यतस्तादृशाः साध्याभावा इति। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावा इति तदर्थः। तत्तद्वह्नित्वादिकन्तु न साध्यव्यापकतावच्छेदकम्। अतस्तदवच्छिन्नाभावमादाय नोक्तदोषः। तादृशयावत्साध्याभावसाजात्यं तादृशयावत्साध्याभाववृत्तिप्रागुक्तान्यतररूपवत्त्वम्। तच्च व्यतिरेकिणि अप्रसिद्धम्। अतः प्रत्येकमिति। यद्यपि तादृशयावत्साध्याभावानां प्रत्येकनिरूपितमपि साजात्यं न कुत्राप्यभावेस्तीति व्यतिरेकिणि अव्याप्तितादवस्थ्यम्, तथापि तेषामित्यत्र तस्य तस्येत्येकशेषकरणाद् यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयस्य तद्व्यापकीभूताभावस्य लाभाददोषः। धूमादिसामान्याभावव्यापकस्य वह्नित्वादिना घटाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वादिना वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वाद् व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः सजातीयस्येति। साजात्यन्तु प्रागुक्तचरमदिशा ग्राह्यम्। तेन संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नगगनाभावात्मकद्रव्यत्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकेन द्रव्यत्वत्वादिना वह्न्यादिव्यापकत्वेपि धूमवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः, तादृशाभावस्यापि धूमादिसामान्याभावसाजात्यविरहादिति ध्येयम्। धूमादिसामान्याभावसजातीयस्य तद्वन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तद्व्यापकीभूतस्य वह्निसंयोगाद्यभावस्य च प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्निसंयोगत्वादिना वह्न्यादिकं प्रति व्यापकत्वादतिव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तेरिति।

❀ दीपिका ❀

अत्र यावत्पदाभावे वह्नित्वेन धूमाभावोपि तादृशसाध्याभावः तत्सजातीयो व्यापकीभूतश्च स एवाभावः, तत्प्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वं वह्निव्यापकतावच्छेदकं वर्तत इति धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरित्याशयेनाह—**वह्नित्वावच्छिन्नेति**। वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक इत्यर्थः। यावत्पदोपादाने तु धूमसामान्याभावस्यापि यावदन्तर्गततया तादृशाभावमादाय दोषाभावस्य पूर्वमुक्तत्वादिति। साध्याभावपदव्यावृत्तिमाह—**तत्तद्वह्न्यभावेति**। प्रत्येकपदव्यावृत्तिमाह—**तादृशयावत्साध्याभावेति**।

अथैवमपि धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, द्रव्यत्वाभावे धूमसामान्याभावव्यापकत्वविरहेपि संयोगेन गगनाभावस्य व्यापकत्वात् तादृशगगनाभाव-द्रव्यत्वा-

भावयोश्च समनियततयैक्येन तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वत्वस्य वह्निव्यापकतावच्छेदकत्वादित्यत आह—**साजात्यन्त्विवति** । **प्रागुक्तचरमदिशेति** । गगनाभावत्व-तदन्यत्वान्यतररूपेणेत्यर्थः । तथा च धूमाभावे गगनाभावान्यत्वस्य तादृशगगनाभावात्मकद्रव्यत्वाभावे गगनाभावत्वस्य च सत्त्वेन साजात्यविरहान्न दोष इति भावः । **वह्न्यादिकं प्रति व्यापकत्वादतिव्याप्तिरिति** । अथ वह्निसंयोगाभावस्याव्याप्यवृत्तितया वह्निसंयोगत्वे वह्निसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व(रूप)व्यापकतावच्छेदकत्वासम्भवेन नातिव्याप्तिरिति चेन्न, यद्रूपावच्छिन्नसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वाभिप्रायेणातिव्याप्तिदानात्। वह्निसंयोगवान्नेति भेदस्य वह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणे वर्तमानतया वह्निसंयोगस्य वह्निव्यापकत्वात् , अरुचिमिमामादाय वा वस्तुतस्तु कल्पानुसरणाच्चेति भावः ।

❀ जागदीशी ❀

वस्तुतो वह्नित्वेन धूमवद्वृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वेन वह्निं प्रति व्यापकत्वादतिव्याप्तिरतो व्याप्यवृत्तितानिरूपकप्रतियोगितालाभाय व्याप्यवृत्तिपदम् । तेन यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्य-व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगिताया एव लक्षणघटकत्वान्नोक्तदोषः ।

धूमाद्यभावसजातीयस्य वह्न्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वादिना वह्न्यादिकं प्रति व्यापकत्वाद् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरतो व्यापकीभूतस्येति । यद्यपि व्यभिचारिस्थलान्यत्वाभावस्यापि निरुक्तसाध्याभावतया तत्समानाधिकरणस्य तत्तत्सजातीयाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मेण तत्तदयोगोलकभेदत्वादिना वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वाभावात् सामानाधिकरण्योक्तावपि नातिव्याप्तिः, तथापि साध्याभावव्यापकत्वघटितनिरुक्तौ साध्याभावसजातीयाभावे सामानाधिकरण्यस्याप्रविष्टतया न व्यापकीभूतपर्यन्तस्य व्यर्थतेति ध्येयम् ।

❀ दीपिका ❀

अथ धूमाभावसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपं धूमाभावव्यापकत्वं वह्निसंयोगाभावे नास्ति, किन्तु वह्नित्वेन धूमवद्वृत्त्यभावस्य धूमसामान्याभावसजातीयस्य धूमाभावव्यापकस्य प्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वं

वह्नित्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकं वर्तत इति धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिस्तद-वस्थैवेति साध्याभावसजातीयाभावीयप्रतियोगितायां व्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वलाभायैव व्याप्यवृत्तिपदमित्याह—**वस्तुत इति** । तेन = प्रतियोगितायां व्याप्यवृत्तितानिरू-पकत्वस्य लाभेन । **नोक्तदोष इति** । वह्नित्वेन धूमवद्वृत्त्यभावे स्वा(प्रतियोगिता)-वच्छेदकं वह्नित्वं तदवच्छिन्नाधिकरणमयोगोलकं तत्र वह्नित्वेन धूमवद्वृत्त्यभावस्य वर्त-मानत्वेन स्वाच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्न-त्वस्य च सत्त्वेन न तादृशोभयाभाववत्त्वमिति न वह्नित्वेन धूमवद्वृत्त्यभावमादाय धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः । अत्र यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदका-वच्छिन्नसामानाधिकरण्याभावमात्रनिवेशे वह्नित्वेन घटाभावस्य संग्रहो न भवेत्, स्वावच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्यैव सत्त्वात् । व्यधिकरणधर्मा-वच्छिन्नाभावभिन्नत्वाभावमात्रनिवेशे साध्यसामान्याभावस्य संग्रहो न स्यादत उभयाभाववत्त्वं निवेशितम् । न चैवमपि स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यवि-शिष्टव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वस्याभाववत्त्वमेव निवेश्यताम्, तावतैव निरुक्तदोषवारणसंभवे तादृशोभयाभावनिवेशस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, वाच्यं ज्ञेय-त्वादित्यत्राव्याप्तेः, स्वं वाच्यत्वत्वेन घटाभावीयं प्रतियोगित्वं तदवच्छेदकं वाच्य-त्वत्वं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यविशिष्टव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वस्याप्रसि-द्धया तत्प्रतियोगिताकाभावस्यानभ्युपगमात् ।

ननु अभावे साध्याभावव्यापकत्वमनिवेश्य साध्याभावसामानाधिकरण्यमात्र-निवेशेनापि धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिवारणं सम्भवतीति व्यापकत्वनिवेशनं व्यर्थम्, तथाहि—अयोगोलकभेदाभावस्यापि साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतायोगोलक-भेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन यावदन्तर्गततया तादृशाभावस्य समानाधिकरण-स्सजातीयश्चायोगोलकभेदाभाव एव तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्य अयोगोलकभेदत्वस्य वह्निव्यापकतावच्छेदकत्वविरहात्, अयोगोलके व्यभिचारादित्याशङ्कते—**यद्यपीति** । व्यभिचारिस्थलान्यत्वाभावस्य = व्यभिचारितानिरूपकाधिकरणभेदाभावस्य, अयो-गोलकादिभेदाभावस्येति यावत् । साध्याभावतया = साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपा-वच्छिन्नप्रतियोगिताकतया ।

समाधत्ते—**तथापीति** । समाधातुरयमाशयः—व्यापकत्वघटितलक्षणे सामानाधिकरण्यस्याप्रवेशात् स्वसामानाधिकरण्यविरहान्न वैयर्थ्यम् ।

❀ जागदीशी ❀

यत्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यव्यापकताया यदवच्छेदकं तेनैव सम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नाभावोऽत्र साध्याभावपदार्थः। तथा चायोगोलकभेदत्वस्य न संयोगात्मकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन धूमव्यापकतावच्छेदकत्वमिति तदवच्छिन्नाभावो न साध्याभावः, किन्तु धूमाद्यभाव एव, तत्समानाधिकरणस्य च वह्न्याद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन वह्नित्वादिना वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः समानाधिकरणस्येत्यपहाय व्यापकीभूतस्येत्युक्तम्। न चैवं वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, संयोगेन वह्न्यभावस्यापि साध्याभावतया तस्य केवलान्वयित्वेन तत्सजातीयतद्व्यापकीभूतव्याप्यवृत्त्यभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यम्, यावन्तो व्याप्यवृत्तयः साध्याभावास्तेषामेव प्रवेश्यतया वह्निसामान्याभावस्य च निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वविरहेण यावदनन्तर्गतत्वात्। धूमाभावस्तु अयोगोलके एव तादृशव्याप्यवृत्तिरिति। तन्न, तादात्म्येन प्रमेयमात्रस्य साध्यतायामव्याप्तेः; तत्र प्रमेयत्वादेरेव तादात्म्येन व्यापकतावच्छेदकतया तादात्म्येन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः।

❀ दीपिका ❀

व्यापकत्वदलस्य सार्थक्यप्रदर्शनपरं यत्तुमत्तं निरसितुमुपन्यस्यति— **यत्त्विति**। तेनैव सम्बन्धेन = साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव। तथा च अयोगोलकभेदाभावस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेण न यावत्साध्याभावान्तर्गतत्वम्, किन्तु धूमसामान्याभावस्यैव, तस्य समानाधिकरणः सजातीयश्च वह्निसामान्याभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्य वह्नित्वस्य वह्निव्यापकतावच्छेदकत्वादतिव्याप्तिरित्यतः सामानाधिकरण्यमुपेक्ष्य व्यापकत्वं निवेश्यते। तथा च वह्निसामान्याभावस्य न धूमसामान्याभावव्यापकत्वम्, अयोगोलके व्यभिचारादिति नातिव्याप्तिरिति भावः। **न चैवमिति**। साध्याभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे इत्यर्थः। तथा च वह्निमान् धूमादित्यत्र संयोगेन वह्न्यभावस्यापि साध्याभावतया तत्सजातीयो व्यापकीभूतोभावो यद्यपि संयोगेन वह्न्यभाव एव, तथापि वह्निसंयोगाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे संयोगेन वह्न्यभावस्याप्यव्याप्यवृत्तितया लक्षणाघटकत्वेनाव्याप्तिरिति भावः। **यावन्तो व्याप्यवृत्तय इति**। तथा च साध्याभावे व्याप्य-

वृत्तित्वनिवेशेन संयोगेन वह्न्यभावो न यावत्साध्याभावान्तर्गतः, अपि तु संयोगेन वह्नित्वेन घटाभाव एव, तस्य पूर्वोक्तदिशा व्याप्यवृत्तित्वात्, तत्सजातीयो व्यापकीभूतश्च स एवाभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्य वह्नित्वस्य धूमव्यापकतावच्छेदकत्वान्नाव्याप्तिः, न वा धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, संयोगेन धूमसामान्याभावस्यैवायोगोलके व्याप्यवृत्तित्वात्।

निरस्यति—तन्नेति। तादात्म्येनेति। प्रमेयवान् धूमादित्यादावित्यर्थः। तदवच्छिन्नेति। प्रमेयत्वावच्छिन्नेत्यर्थः। तथा च तादात्म्येन प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धयाव्याप्तिरिति भावः। यद्यपि प्रमेयत्वेन घटपटोभयभेदस्यैव साध्याभावतया नाव्याप्तिः, तथापि धनी चैत्रत्वादित्यादावव्याप्तिरेव, साध्यतावच्छेदकीभूतस्वामित्वसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेः।

❀ जागदीशी ❀

अन्ये तु यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्सजातीयनिष्ठं यद्यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तत्तत्साध्याभावव्यापकतावच्छेदकं तत्तद्रूपेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वमर्थः। तत्र च साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वमपहाय साध्याभावसमानाधिकरणवृत्तित्वोक्तौ गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावादित्यत्रातिव्याप्तिः, गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावरूपस्य द्रव्यान्यत्वाद्यभावरूपस्य वा निरुक्तसाध्याभावस्य सजातीये समानाधिकरणे च सत्तास्वरूपेभावे वर्तते यद्द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वरूपधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तेन द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वरूपधर्मेण हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रति व्यापकतावच्छेदात्। साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वोक्तौ तु द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वादिकं न गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावात्मकस्य द्रव्यान्यत्वाभावरूपस्य वा साध्याभावस्य व्यापकतावच्छेदकम्, द्रव्ये एव व्यभिचारादतो नोक्तदोष इति प्राहुः।

❀ दीपिका ❀

व्यापकत्वदलस्य प्रकारान्तरेण सार्थक्यमुपपादयतां मतमाह—अन्ये त्विति एतन्मते लक्षणसमन्वयस्तु-वह्निसामान्याभावो यावदन्तर्गतः तत्सजातीयो धूमाभावादिस्तत्र वर्तमानं यद्रूप-धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं वह्निसामान्याभावव्यापकतावच्छेदकं वर्तते इति धूमत्वादेः यद्रूपावच्छिन्नधूमव्यापकतावच्छेदकत्वेन

तद्रूपवत्त्वस्य धूमे सत्त्वात्। **गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावेति।** अत्र यद्यपि सत्ताभावसाध्यकद्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावहेतुतायामप्यतिव्याप्तिः संभवति, तथापि गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य साध्यतायां हेतुतायां वोभयथातिव्याप्तिरिति सूचनाय गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य साध्यताङ्गीक्रियते। गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावसाध्यकसत्ताभावहेतोर्व्यभिचारित्वविरहेण व्यभिचारित्वसम्पत्तये सत्ताभावे द्रव्यान्यत्वविशेषणम्। **सत्तास्वरूप इति।** द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावस्य तादृशविशिष्टसत्तारूपतया विशिष्टसत्तायाश्च शुद्धसत्तानतिरिक्तत्वेन सत्तास्वरूपत्वमिति भावः। एवञ्च यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वे साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वानिवेशे गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावादित्यत्रातिव्याप्तिः, तथाहि—यावत्साध्याभावान्तर्गतः गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावो द्रव्यान्यत्वाभावो वा तत्सजातीयः समानाधिकरणश्च सत्तात्मको द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावः, तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्य द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वस्य द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावरूपहेतुव्यापकतावच्छेदकत्वात्। व्यापकतावच्छेदकत्वनिवेशे तु नायं दोषः समापतति, गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावाधिकरणं द्रव्यं तद्वृत्तिः द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावाभावः, तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेव द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावत्वमिति द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावत्वस्य गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावरूपसाध्याभावव्यापकतानवच्छेदकत्वादित्याशयः।

❁ जागदीशी ❁

द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ व्यापकीभूततादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकेन गुणत्वादिना सत्तादिकं प्रति व्यापकतानवच्छेदादव्याप्तेराह—यद्रूपावच्छिन्नं प्रतीति। न चेदं गमनं स्पन्दत्वादित्यादौ तादृशगतित्वाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतगतित्वत्वादिनापि कालिकसम्बन्धेन स्पन्दत्वव्यापकत्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम्, तादृशाभावस्य यत्प्रतियोगिताया अवच्छेदको धर्मस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुव्यापकत्वस्योक्तत्वादिति भावः।

❁ दीपिका ❁

अथ यावन्तः तादृशसाध्याभावास्तेषां सजातीयो व्यापकीभूतो व्याप्यवृत्तिश्च योभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं यद्व्यापकतावच्छेदकं तत्त्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे

यद्रूपावच्छिन्नोपादानं व्यर्थमित्याशङ्क्याह-द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादिति। तथा च यद्रूपावच्छिन्नपदानुपादाने द्रव्यत्वसामान्याभावस्य सजातीयो व्यापकीभूतो व्याप्यवृत्तिश्च गुणाभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्य गुणत्वस्य सत्तारूपहेतोर्व्यापकतावच्छेदकत्वाभावाद् द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः। तदुपादाने तु यद्रूप-विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाया विशिष्टसत्ताया व्यापकतावच्छेदकमेव गुणत्वमिति नाव्याप्तिरिति। नन्वेवमपि गमनं स्पन्दत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, गमनत्वाभावरूपसाध्याभावस्य सजातीयो व्यापको व्याप्यवृत्तिर्गमनत्वाभाव एव, तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्य गमनत्वस्य स्पन्दत्वाधिकरणे स्पन्दे कालिकेन गमनत्वस्य वर्तमानतया स्पन्दत्वव्यापकतावच्छेदकत्वादित्याशङ्कते-न चेदमिति। समाधत्ते-तादृशाभावस्येति। प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुव्यापकत्वस्य ग्रहणे तु समवायेन गमनत्वाभावस्यैव साध्याभावव्यापकतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धेन स्पन्दत्वाधिकरणे गमनत्वस्यासत्त्वेन गमनत्वत्वस्य व्यापकतावच्छेदकत्वाभावेन नातिव्याप्तिरिति भावः।

❀ दीधितिः ❀

साधनस्य तादृशव्यापकाभावप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकत्वं वा साध्यतावच्छेदकस्य इति तु न वाच्यम्, द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ सत्त्वादेस्तादृशाभावव्यापकगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगित्वादतिव्याप्तेः। ज्ञेयं प्रमेयादित्यादौ प्रमेयत्वादेः तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादव्याप्तेश्च प्रमेयत्वव्यधिकरणप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्धेः।

❀ जागदीशी ❀

परैः परिष्कृतं निरसितुमाह—साधनस्येत्यादिना। तादृशेति। यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयतद्व्यापकीभूताभावेत्यर्थः। तदवच्छेदकत्वं वेति। तत्तत्साध्याभावसजातीयतद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं वेत्यर्थः। प्रथमे दूषणमाह—द्रव्यमित्यादि। तादृशाभावेति। साध्याभावसजातीयतद्व्यापकीभूताभावेत्यर्थः। द्वितीये दूषणमाह—ज्ञेयं प्रमेयादित्यादि।

❀ दीपिका ❀

द्रव्यमित्यादि दीधितिः। यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयतद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वस्य व्याप्तिपदार्थत्वे द्रव्यं सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिः,

द्रव्यत्वाभावरूपसाध्याभावस्य सजातीयो व्यापकीभूतश्चाभावो गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्तत्प्रतियोगित्वस्य सत्तात्मकहेतौ सत्त्वादिति भावः। **ज्ञेयं प्रमेयादित्यादि** दीधितिः। यद्यपि तादृशव्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदको यो हेतुतावच्छेदकधर्मस्तद्धर्मवत्त्वमित्यर्थाभ्युपगमे विशिष्टसत्ताभावीयप्रतियोगितावच्छेदकस्य विशिष्टसत्तात्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वाभावेन द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः, तथापि ज्ञेयं प्रमेयादित्यत्राव्याप्तिः, ज्ञेयत्वत्वेन घटाद्यभावस्यैव साध्याभावतया तत्सजातीयः स एवाभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतज्ञेयत्वत्वस्य हेतुतावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वरूपत्वाभावात्। **प्रमेयत्वव्यधिकरणेति** दीधितिः। प्रमेयत्वरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेरित्यर्थः। यदि प्रमेयत्वेन घटाभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो भवेत्, तदा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसजातीयं प्रमेयत्वेन घटाभावमादाय हेतुतावच्छेदके प्रमेयत्वे तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसत्त्वेनाव्याप्तिवारणं सम्भवेत्, तदेव तु न सम्भवति, प्रमेयत्वस्य निरुक्ताभावीयप्रतियोगितायाः समानाधिकरणधर्मत्वादिति भावः।

❀ जागदीशी ❀

प्रमेयत्वादेरिति। न च सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्यापि व्यवस्थापितत्वात् प्रमेयत्वेन गगनाभावस्यैव प्रागुक्तक्रमेण साध्याभावसजातीयस्य प्रतियोगितावच्छेदकं प्रमेयत्वमादाय नाव्याप्तिरिति वाच्यम्, वह्नित्वेन महानसीयवह्न्यभावमादाय धूमसाध्यकवह्नावतिव्याप्तिभिया स्वाधिकदेशवृत्तिधर्मानवच्छिन्नाया एव प्रतियोगितायाः प्रवेश्यत्वात्, प्रमेयत्वेन गगनाद्यभावप्रतियोगितायाश्चातथात्वात्, विषयत्वापेक्षया गुरोः प्रमाविषयत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे चोक्ताव्याप्तितादवस्थ्यादिति भावः।

❀ दीपिका ❀

अव्याप्तिदोषमुद्धर्तुं शङ्कते—**न चेति। प्रागुक्तक्रमेणेति।** गगनाभावत्वतदन्यत्वान्यतररूपेणेत्यर्थः। तथा च गगनाभावत्वरूपेण ज्ञेयत्वत्वेन घटाद्यभावरूपसाध्याभावसाजात्यस्य प्रमेयत्वेन गगनाभावे सत्त्वेन तत्प्रतियोगितावच्छेदके प्रमेयत्वे हेतुतावच्छेदकत्वसौलभ्येन नाव्याप्तिरिति भावः। अव्याप्त्यभावेऽप्यतिव्याप्तिमाह—**वह्नित्वेनेति। अतथात्वादिति।** स्वाधिकदेशवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वाभावादित्यर्थः। स्वपदेन प्रतियोगिता ग्राह्या। एवञ्च धूमसामान्याभावसजातीयो व्यापकीभूतश्च वह्नित्वेन महानसीयवह्न्यभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वरूपहेतुता-

वच्छेदके सत्त्वेन धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिरिति तन्निरासाय प्रतियोगितायां स्वाधिकदेशवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वमवश्यन्निवेशनीयम् । तथा च प्रमेयत्वेन गगनाभावीयप्रतियोगितायाः स्वाधिकदेश-पटादि-वृत्तिप्रमेयत्वेनावच्छिन्नतया स्वाधिकदेशवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वाभावेन न प्रमेयत्वेन गगनाभावस्य लक्षणघटकत्वमिति भावः । नन्वेवमपि वह्नित्वे स्वनिरूपकाभावीयप्रतियोगितातिरिक्तवृत्तित्वरूपस्वाधिकदेशवृत्तिधर्मत्वाभावेन वह्नित्वेन वह्निमहानसीयवह्न्युभयाभावस्य स्वनिरूपकाभावीयप्रतियोगित्वातिरिक्तवृत्तिरूपस्वाधिकदेशवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन लक्षणघटकतया तादृशोभयाभावमादाय धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तितादवस्थ्यम् । न चोभयाभावीयप्रतियोगिता प्रत्येकपर्य्यवसन्ना, उक्तरीतिश्चादरणीया, तथा सति निरुक्तोभयाभावीयप्रतियोगिता महानसीयवह्निनिष्ठैका, महानसीयवह्नीतरवह्निनिष्ठापरा, प्रत्येकप्रतियोगिताया अधिकदेशवृत्तिधर्मत्वस्य वह्नित्वे सत्त्वान्निरुक्तोभयाभावस्य न लक्षणघटकतेति वाच्यम्, एवमपि वह्निमान् वह्निधूमोभयस्मादित्यत्र प्रतियोगितायाः प्रत्येकपर्यवसितत्वे उभयत्वस्य स्वाधिकदेशवृत्तिधर्मत्वेनोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्निधूमोभयाभावरूपहेत्वभावस्य लक्षणाघटकत्वेनाव्याप्तेरिति स्वाधिकदेशवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वपदेन 'यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्य-जगद्वृत्तिभिन्नत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगितानिरूपकत्वरूपव्याप्यवृत्तितानिरूपकत्वमेव' वाच्यम् । तथा च गगननिष्ठप्रतियोगिताके प्रमेयत्वेन गगनाभावे स्वावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसत्त्वेपि केवलान्वयित्वेन जगद्वृत्तिभिन्नत्वविरहेण निरुक्तोभयाभावसत्त्वात् प्रमेयत्वेन गगनाभावस्य लक्षणघटकत्वान्न दोष इत्यतः प्रकारान्तरेण दोषमाह–**विषयत्वापेक्षयेति । प्रमाविषयत्वस्येति ।** प्रमेयत्वस्येत्यर्थः । तथा च प्रमेयत्वेन गगनाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविषयत्वस्य हेतुतावच्छेदकधर्मत्वाभावेनाव्याप्तिरेव । अस्माकं मते तु तादृशाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविषयत्वस्य प्रमेयत्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वान्न दोष इति भावः ।

❀ जागदीशी ❀

नव्यास्तु—यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयो यस्तत्तत्समानाधिकरणो व्याप्यवृत्त्यभावस्तत्प्रतियोगित्वमेव व्याप्तिः । व्याप्यवृत्तित्वन्तु प्रकृतहेतुसामानाधिकरण्य-व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभाववत्त्वम् । तेन धूमसामान्याभावसमानाधिकरणस्य तत्सजातीयस्य च वह्निधूमोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वेपि धूमसाध्यकवह्न्यादौ

नातिव्याप्तिः, तादृशोभयाभावस्य निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाभावात्। एवञ्च यत्राभावे प्रकृतसाध्यसामानाधिकरण्य-व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्न-त्वोभयाभावः स एव साध्याभावपदार्थः। तेनाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ साध्यप्रतियोगिकस्य घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्यापि घटादौ वर्तमानस्य तत्सजातीयहेत्वभावस्य निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः। इत्थं च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणान्यत्वाद्यभावस्यापि निरुक्तसाध्याभाव-त्वात्तदधिकरणे गुणादौ वर्तमानस्य तत्सजातीयाभावस्य निरुक्तव्याप्य-वृत्तित्वाप्रसिद्धयैव नातिव्याप्तिः। वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तु व्यधिकरणधर्मा-वच्छिन्नवाच्यत्वाभावसमानाधिकरणस्य विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेया-भावस्य घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्य वा निरुक्तव्याप्यवृत्तिताशालिनः प्रतियोगितामादाय लक्षणसम्भव इति यथाश्रुतमेव मिश्रलक्षणं सम्यगिति प्रतीमः।

❀ दीपिका ❀

मिश्रलक्षणं परिष्कर्तुं स्वमतमाह—**नव्यास्त्वति**। यावत्साध्याभावान्तर्गतो यदि वह्निसामान्याभावस्तदा तत्सजातीयः समानाधिकरणश्च धूमसामान्याभावस्तत्प्रति-योगित्वं धूमे, यदि च वह्नित्वेन घटाभावः साध्याभावान्तर्गतस्तदा तत्सजातीयः समानाधिकरणश्च घटत्वेन धूमाभाव एव तत्प्रतियोगित्वं धूमे इति लक्षणसमन्वयः। धूमवान् वह्नेरित्यत्र धूमसामान्याभावस्य समानाधिकरणो न वह्निसामान्याभावः, अयोगोलके व्यभिचारादिति नातिव्याप्तिरपीति।

नन्वेवमपि धूमवान वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, धूमसामान्याभावस्य समानाधि-करणो वह्निधूमोभयाभावस्तत्प्रतियोगित्वस्य वह्नौ सत्त्वादित्यत आह—**व्याप्यवृत्ति-त्वन्त्विति**। तेन=एतादृशव्याप्यवृत्तित्वविवक्षणेन। तथा च वह्निधूमोभयाभावे प्रकृतहेतु-वह्निसामानाधिकरण्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वस्य च सत्त्वेन निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वविरहान्न निरुक्तोभयाभावस्य लक्षणघटकत्वमिति भावः। अथैतादृशव्याप्यवृत्तित्वविवक्षणे अभाववान् प्रमेयत्वादित्यादावव्याप्तिः, यावत्साध्या-भावान्तर्गतः अभावत्वेन घटावृत्त्यभावस्तत्समानाधिकरणस्य तत्सजातीयस्य(च) प्रमे-यत्वसामान्याभावस्य निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वविरहेण लक्षणाघटकत्वादित्यत आह— **एवञ्चेति**। निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वविवक्षणे इत्यर्थः। तेन = निरुक्तोभयाभावस्य साध्याभावपदार्थत्वेन। **साध्यप्रतियोगिकस्येति**। साध्यव्यापकतावच्छेदकरू-

पावच्छिन्नप्रतियोगिकस्येत्यर्थः। एवञ्च अभावत्वेन घटावृत्त्यभावे घटादौ (वर्तमाने) प्रकृतसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वस्य च सत्त्वेन न यावत्साध्याभावान्तर्गतत्वम्, अपि तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावात्मकस्य अभावत्वेन घटाभावादेरेव, तत्सजातीयं समानाधिकरणञ्च निरुक्तव्याप्यवृत्तिताशालिनं समवायितया प्रमेयत्वाभावमादाय लक्षणं समन्वेयमिति भावः।

ननु अभावत्वेन पर्वतावृत्त्यभावस्यापि वह्निरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन यावत्साध्याभावान्तर्गततया तदधिकरणे पर्वते धूमसामान्याभावस्यावर्त्तमानत्वेन साध्याभावसामानाधिकरण्यविरहाद् वह्निमान् धूमादित्याद्यव्याप्तिसंभवे अभाववान् प्रमेयत्वादिति स्थलान्तरानुसरणं व्यर्थमिति चेन्न, साध्याभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्वतावृत्त्यभावस्यातिरिक्तत्वेन तदधिकरणे गुणादौ धूमाभावस्य वर्त्तमानत्वेन तत्राव्याप्तिविरहात्। नचैवं धनी चैत्रत्वादित्यत्र साध्यतावच्छेदकीभूतस्वामित्वसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति वाच्यम्, प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवेशेन अभावत्वेन पर्वतावृत्त्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनाव्याप्तिविरहात्। केचित्तु प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः। अतः प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्व-साध्यवद्वृत्त्यभावीयत्वोभयाभावस्य निवेशेन वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिरित्याहुः।

नव्यमते द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र नातिव्याप्तिः, तथाहि—गुणभेदाभावोपि यावत्साध्याभावान्तर्गतस्तदधिकरणं गुणादि, तत्र वर्त्तमानस्य गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य साध्याभावसजातीयत्वेपि निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वविरहादित्याह—**इत्थं चेति**। एवं वाच्यं प्रमेयादित्यत्राव्याप्तिरपि न, वाच्यत्वत्वेन घटाभावात्मकसाध्याभावस्य सजातीयः समानाधिकरणो निरुक्तव्याप्यवृत्तिश्च घटत्वपटत्वाभ्यां प्रमेयाभावो घटत्वेन वाच्यत्वाभावो वा तत्प्रतियोगित्वस्य प्रमेयरूपहेतौ सत्त्वादित्याह—**वाच्यं प्रमेयादिति**।

इति यतीन्द्रस्वामिश्रीरामप्रपन्नाचार्यविरचितायां दीपिकायां साजात्यघटितमिश्रलक्षणव्याख्यानं समाप्तम्।

❀ दीधितिः ❀

यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्प्रतियोगितावच्छेदकेन यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं वा तत्त्वमित्याहुः ।

❀ जागदीशी ❀

व्यापकीभूतस्य सजातीयस्येत्यादिपरित्यागेन लघुलक्षणमाह—यद्वेत्यादि । तादृशा इति । प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताका इत्यर्थः । अत्रापि यत्सम्बन्धेन साध्यव्यापकता तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावानां प्रतियोगितावच्छेदकधर्मैस्तत्सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यत इति पर्यवसितार्थः । तेन गमनं स्पन्दत्वादित्यादौ गमनत्वत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकैर्गमनत्वत्वादिभिः कालिकसम्बन्धेन स्पन्दत्वादिहेतुव्यापकतावच्छेदकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः, न वा वाच्यत्वादिभेदप्रतियोगितावच्छेदकमादायैव केवलान्वयिस्थले लक्षणसंभवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थावतारानुपपत्तिः ।

❀ दीपिका ❀

यद्वेत्यादि दीधितिः । साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तोभावास्तेषां प्रत्येकं तत्तदभावीयप्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकं तद्रूपवत्त्वमिति फलितार्थः । यावत्साध्याभावान्तर्गतो वह्निसामान्याभावो वह्नित्वेन घटाद्यभावश्च, तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वं धूमत्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकं वर्त्तत इति तद्रूपवत्त्वं धूमस्येति लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ यावदन्तर्गतो धूमसामान्याभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्य धूमत्वस्य वह्नित्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । ननु गमनत्वसामान्याभावस्य गमनत्वत्वेन घटाद्यभावस्य च साध्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं गमनत्वत्वं कालिकेन स्पन्दत्वात्मकहेतुव्यापकतावच्छेदकमिति गमनं स्पन्दत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, एवं वाच्यत्वभेदस्यापि निरुक्तसाध्याभावतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकं वाच्यत्वत्वं ज्ञेयत्वहेतुव्यापकतावच्छेदकं वर्त्तत इति वाच्यत्वभेदमादायैव लक्षणसमन्वयसंभवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थावतरणानुपपत्तिश्चेत्यत आह—**अत्रापीति** । येन सम्बन्धेन साध्यव्यापकता तेनैव सम्बन्धेन साध्याभावः, तेनैव सम्बन्धेन च हेतुव्यापकता गृह्यत इत्यर्थः । तथा च समवायसम्बन्धेन गमनत्वस्य साध्यव्यापकता वर्त्तत इति

समवायेन गमनत्वस्य हेतुभूतस्पन्दत्वाव्यापकत्वाद् गमनं स्पन्दत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः। एवमेव वाच्यत्वस्य स्वरूपेण साध्यव्यापकतया तेनैव सम्बन्धेन साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वमिति वाच्यत्वभेदस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया लक्षणाघटकत्वेन प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थस्य नासङ्गतिरिति भावः ।

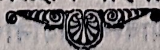
❀ जागदीशी ❀

न च धूमत्वेन धूमाभावस्यैव वह्नित्वेन धूमवद्वृत्तेरभावत्वाद् अयःपिण्डान्यत्वाभावस्य चायःपिण्डभेदप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन भेदत्वावच्छिन्नाभावत्वात्तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतवह्नित्व-भेदत्वादिभिर्वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकतावच्छेदाद् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम्, यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नवद्वृत्तित्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगिताया एवावच्छेदकधर्मस्य लक्षणघटकत्वादिति संक्षेपः ।

❀ दीपिका ❀

ननु समनियताभावानामैक्यमते धूमत्वेन धूमाभावस्य वह्नित्वेन धूमवद्वृत्त्यभावस्य चैकतया तादृशधूमाभावात्मकसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वमपि, एवमयोगोलकभेदाभावस्य अयोगोलकभेदप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन भेदसामान्याभावस्य चैकरूपतया अयोगोलकभेदाभावात्मकसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं भेदत्वमपीति वह्नित्वभेदत्वयोर्वह्निरूपहेतोर्व्यापकतावच्छेदकत्वेन धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरिति शङ्कते—**न चेति**। अतिव्याप्तिं निराकरोति-**यत्प्रतियोगिताकाभाव इति**। तथा च समनियताभावानामैक्येपि तदीयप्रतियोगिता परस्परं भिन्ना, अवच्छेदकभेदेन प्रतियोगिताया भिन्नत्वादिति वह्नित्वेन धूमवद्वृत्त्यभावीयप्रतियोगिता न लक्षणघटिका, तादृशाभावे स्वावच्छेदकं वह्नित्वं तदवच्छिन्नाधिकरणायोगोलकवृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वस्य च सत्त्वेन निरुक्तोभयाभावविरहात् । धूमाभावे तु स्वावच्छेदकीभूतधूमत्वावच्छिन्नवन्महानसादिवृत्तित्वाभाववत्त्वेनोभयाभावसत्त्वेन धूमाभावस्यैव लक्षणघटकत्वेन नातिव्याप्तिः। एवं निरुक्तसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामान्याभावस्य स्वावच्छेदकीभूतभेदत्वावच्छिन्नवद्वृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वस्य च सत्त्वेन निरुक्ताभावीयप्रतियोगिताया लक्षणाघटकत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः ।

इति यतीन्द्रस्वामिश्रीरामप्रपन्नाचार्यविरचितायां दीपिकायां साजात्याघटितमिश्रलक्षणव्याख्यानं समाप्तम् ।

❀ दीधितिः ❀

परे तु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं व्याप्तिः। येन सम्बन्धेन हेतुता तेनैव सम्बन्धेन वृत्तिमद्वृत्तय इत्यत्रापि वृत्तिमत्त्वं बोध्यम्। तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवह्न्यभाववति संयोगेन या वृत्तिस्तदभावस्य जात्यादौ वर्त्तमानस्य धूमादावसत्त्वेपि न क्षतिः।

❀ जागदीशी ❀

समुदायपदाप्रवेशेन सार्वभौमीयलक्षणं परिष्कर्तुमाह-परे त्विति। साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य घटत्वादिनाभावमादाय व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो यावन्त इत्युक्तम्। तादृशवृत्तित्वाभाववत्त्वमपि दैशिकविशेषणतया ग्राह्यम्। तेन निर्धूमवृत्तित्वादिसामान्याभावस्यापि कालिकादिसम्बन्धेन वह्न्यादिवृत्तित्वात् यावत्त्वोपादानेपि नातिव्याप्तितादवस्थ्यम्। वह्निमान् धूमाद् वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्संयुक्तत्वादिसमनियतप्रतियोगिताकस्य संयुक्तत्वादिसामान्याभावस्य हेतावसत्त्वादतो वृत्तिमद्वृत्तय इति। तदनुक्तावसम्भवस्तु नास्ति, तादात्म्यसम्बन्धेन सद्धेतावेव निरुक्तलक्षणगमनात्, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्तादात्म्यप्रतियोगिकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वस्तुगत्या तादृशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकतया तथाविधयावदभावस्य हेतौ सत्त्वादिति ध्येयम्।

❀ दीपिका ❀

परे त्विति दीधितिः। तथा च वह्नित्वेन घटाभावात्मकसाध्याभावाधिकरणं महानसादि तन्निरूपितवृत्तित्वस्य घटत्वेनाभावः, वह्निसामान्याभावाधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावश्च यावदन्तर्गतः तादृशवृत्तित्वाभावस्य धूमहेतौ सत्त्वाद् वह्निमान् धूमादित्यादौ लक्षणसमन्वयः। धूमवान् वह्नेरित्यादौ तु धूमसामान्याभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावोपि यावदन्तर्गतस्तस्य वह्नावसत्त्वान्नातिव्याप्तिः।

अत्र लक्षणे यावत्त्वानुपादाने धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, धूमाभाववद्वृत्तित्वस्य घटत्वेनाभावो वह्नौ हेतौ सत्त्वात्। तदुपादाने तु यावदन्तर्गतस्य धूमसामान्याभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य हेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिरित्याह—**साध्याभाववद्वृत्तित्वस्येति**। ननु यावत्त्वोपादानेपि तादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्यापि

कालिकसम्बन्धेन हेतौ सत्त्वेनातिव्याप्तितादवस्थ्यमित्यत आह—**तादृशवृत्तित्वाभावेति** । तथा च तादृशवृत्तितिताया वह्नौ सत्त्वे स्वरूपसम्बन्धेन तदभावस्यासत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति ।

ननु वृत्तिमद्वृत्तिदलस्य प्रथमं सार्थक्यमनभिधाय यावत्पदस्य व्यावृत्तिकथनं सन्दर्भविरुद्धमिति चेन्न, यावत्पदस्य व्यावृत्तिसम्भवे एव तद्दलस्य सार्थक्यसम्भवेन वैपरीत्येन व्यावृत्तिदानात् ।

ननु कूटाघटितलक्षणे तादृशवृत्तित्वाभावे वृत्तिमद्वृत्तित्वविशेषणं व्यर्थमिति चेन्न, वह्निमान् धूमाद् वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्राव्याप्तेः । तथाहि—वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावरूपसाध्याभावाधिकरणं महानसादि तन्निरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिताया धूमहेतौ सत्त्वे तादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावदन्तर्गतस्य हेतावसत्त्वात्, एवं वाच्यत्वत्वेन घटाभावरूपसाध्याभावाधिकरणे घटादौ ज्ञेयत्वहेतोर्वर्तमानतया तादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य यावदन्तर्गतस्य ज्ञेयत्वहेतावसत्त्वात् । वृत्तिमद्वृत्तित्वविशेषणप्रवेशे तु संयोगेन वृत्तिमति मीनादौ वह्नित्वेन घटाभाववद्ध्रदादिनिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्यैव सत्त्वेन तादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्य हेतुतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धेन वृत्तिमति वृत्तित्वविरहेण न यावदन्तर्गतत्वम्, किन्तु तादृशवृत्तित्वस्य घटत्वेनाभाव एव वृत्तिमद्वृत्तित्वे यावदन्तर्गतः, तस्य च धूमहेतौ सत्त्वेन नाव्याप्तिरित्याह—**वह्निमानित्यादि** । **संयुक्तत्वादीति** । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वेत्यर्थः ।

ननु वृत्तिमद्वृत्तित्वानुक्तौ पूर्वोक्तदिशासम्भवसम्भवेऽव्याप्तिकथनमसङ्गतमित्यत आह—**तदनुक्तेति** । वृत्तिमद्वृत्तित्वानुक्तावित्यर्थः । सद्धेतौ = इदं वाच्यं प्रमेयादित्यत्र । अयमाशयः—वाच्यत्वत्वेन घटाभाववन्निरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितात्वस्य केवलान्वयित्वेन तदवच्छिन्नतादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्याप्रसिद्ध्या यावदनन्तर्गतत्वेन विरुद्धघटत्वपटत्वोभयरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वाभावस्यैव यावदन्तर्गतस्य प्रमेयहेतौ सत्त्वेन लक्षणसमन्वयसम्भवेन नासम्भवसम्भव इति ध्येयम् । न च तादात्म्यसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्याप्रसिद्ध्या कथं लक्षणसमन्वय इति वाच्यम्, तत्र वृत्तित्वस्थाने सम्बन्धित्वस्यैव प्रवेशात् ।

❀ जागदीशी ❀

येन सम्बन्धेन हेतुता वृत्तिमद्वृत्तय इत्यत्रापि वृत्तिमत्त्वं तेनैव बोध्यमिति पाठः । तदभावस्येति । तत्सामान्याभावस्येत्यर्थः । जात्यादाविति ।

समवेतत्वघटितजातित्वोक्तथा सम्बन्धान्तरेण यो वृत्तिमांस्तद्वृत्ति-त्वमुपदर्शितम्। न क्षतिः=नाव्याप्तिः। हेतुताघटकसम्बन्धेन यो वृत्ति-मांस्तदवृत्तित्वेन तादृशाभावस्य यावदनन्तर्गतत्वादिति भावः।

अत्र वृत्तिमति वृत्तिर्दैशिकविशेषणतया ग्राह्या। तेन वाच्यं द्रव्यत्वा-दित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाभाववत्समवेतत्वसमनियत-प्रतियोगिताकस्य समवेतत्वसामान्याभावस्य हेतुतावच्छेदकसमवायसम्ब-न्धेन वृत्तिमति स्पन्दादौ कालिकसम्बन्धेन वर्तमानस्य दैशिकविशेषणतया हेतावसत्त्वेपि नाव्याप्तिः। इत्यत्रापीत्यपिकारेण साध्याभाववति वृत्तिरपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैव ग्राह्येति व्यञ्जितम्। तेन तत्तद्धूमावयवान्यत्वा-भावस्यापि पूर्वोक्तद्वितीयरीत्या साध्याभावत्वेन तद्वति सम्बन्धसामान्येन या वृत्तिस्तदभावस्य तत्तद्धूमावयवासमानकालिकद्रव्यवृत्तेर्धूमहेतावसत्त्वेपि वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः।

❁ दीपिका ❁

अथैवमपि वह्नित्वेन घटाभावरूपसाध्याभाववन्निरूपितसंयुक्तत्वाभावस्यापि वृत्ति-मति जात्यादौ वर्तमानस्य यावदन्तर्गतत्वेन लक्षणघटकतया तस्य च धूमादिहेता-वसत्त्वेन अव्याप्तितादवस्थ्यमित्यत आह-दीधितौ-**येन सम्बन्धेनेत्यादि**। तथा च तादृशसंयुक्तत्वसामान्याभावस्य जात्यादौ वर्तमानत्वेपि जात्यादेर्हेतुतावच्छेदकी-भूतसंयोगसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वविरहान्न यावदन्तर्गतत्वमिति भावः।

अथैवमपि वाच्यं द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिरेव, वाच्यत्वत्वेन घटाभाववन्निरूपित-समवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वसामान्याभावस्य हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन वृत्तिमति स्पन्दादौ कालिकेन वर्तमानतया लक्षणघटकस्य तस्य च द्रव्यत्वहेताव-सत्त्वादित्यत आह—**अत्र वृत्तिमतीति**। तथा च स्पन्दादौ तादृशसाध्याभावव-द्द्रव्यसमवेतत्वस्य सत्त्वेन स्वरूपसम्बन्धेन तदभावस्यासत्त्वान्न यावदन्तर्गतत्व-मिति भावः।

हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य प्रकृतलक्षणे पूर्वमनुक्तत्वात् 'वह्न्यभाववति संयोगेन या वृत्ति'रिति दीधितिग्रन्थस्याभुक्तवान्तत्वापत्तिरित्यत आह—**इत्यत्रापीति**। **तेनेति**। साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षणेनेत्यर्थः। **पूर्वोक्तद्वितीयेति**। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेद-

रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपेणेत्यर्थः । अन्यथा तत्तद्धूमावयवभेदाभावस्यापि वह्निरूपसाध्यव्यापकतावच्छेदकीभूततत्तद्धूमावयवभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन साध्याभावतया सम्बन्धसामान्येन तदधिकरणीभूततत्तद्धूमावयवनिरूपितवृत्तित्वसामान्याभावस्य विभिन्नकालीनयोराधाराधेयभावविरहेण तत्तद्धूमावयवासमानकालिकद्रव्ये हेतुतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन वृत्तिमति वर्तमानत्वेन यावदन्तर्गतस्य धूमहेतावसत्त्वाद् वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः । तथा निवेशे तु तादृशसाध्याभावाधिकरणीभूतधूमावयवनिरूपितसंयुक्तत्वाभावस्य धूमहेतौ सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः ।

❀ जागदीशी ❀

वस्तुतो यथाश्रुतलक्षणस्य द्रव्यत्वादिसाध्यतायामवृत्तिगगनादिहेतावतिव्याप्तिः विशिष्टसत्तादावव्याप्तिश्च, द्रव्यान्यस्मिन् गुणादौ विशिष्टसत्ताया अपि वृत्तेः । अतो वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तस्तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावास्तद्वत्स्वावच्छिन्नाधिकरणताकधर्मवत्त्वमेव व्याप्तिर्वक्तव्येति । अत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वं स्वरूपेणैव निवेश्यम्, न तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन, तथा सत्यधिकरणतामात्रस्यैव संयोगादिसम्बन्धेनावर्तमानत्वाद् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः । अतएव महाकालान्यो घटादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन हेतावपि नातिव्याप्तिः, स्वरूपसम्बन्धेन महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्यैव महाकालभेदादिनिष्ठस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतायामसत्त्वात्, अन्यथा साध्याभाववति महाकाले कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव तादृशसम्बन्धेन यो वृत्तिमांस्तद्वृत्तित्वेनातिव्याप्तेर्दुर्वारतापत्तेरिति युक्तमुत्पश्यामः ।

❀ दीपिका ❀

अथ यथाश्रुतलक्षणस्य द्रव्यं गगनादित्यत्र द्रव्यत्वाभाववति गुणादौ गगनस्यावर्तमानत्वेन साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावस्य हेतौ गगने सत्त्वादतिव्याप्तिः, एवं द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्र विशिष्टस्य शुद्धानतिरिक्तत्वेन द्रव्यत्वाभाववति गुणादौ सत्ताया वृत्तित्वे विशिष्टसत्तायाश्च वर्तमानत्वेन तादृशवृत्तित्वाभावस्यासत्त्वादव्याप्तिश्चेत्यतः सार्वभौमलक्षणं परिष्कुरुते—**वस्तुत इत्यादिना** । द्रव्यान्यस्मिन्निति । द्रव्यत्वाभावरूपसाध्याभाववतीत्यर्थः । **तद्वत्स्वावच्छिन्नेति** । तद्वती स्वावच्छिन्नाधिकरणता यस्य स्वस्य तद्धर्मवत्त्वमित्यर्थः । अत्र स्वपदं हेतुतावच्छेदकपरम् । यद्धर्मावच्छि-

आधेयतानिरूपिताधिकरणतायां तादृशवृत्तित्वाभावस्तद्धर्मवत्त्वं व्याप्तिरिति फलितार्थः। एवञ्च गगनत्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणताया अप्रसिद्ध्या द्रव्यं गगनादित्यत्र नातिव्याप्तिः, विशिष्टसत्ताया (शुद्धसत्तायाश्च) अनतिरिक्तत्वेपि विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधेयतानिरूपिताधिकरणताया विलक्षणत्वेन द्रव्ये एव स्वीकारात्तत्राधिकरणतायां साध्याभाववद्गुणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वाद् द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ नाव्याप्तिरपीति भावः।

ननु धूमसामान्याभाववति वह्न्यधिकरणतायाः हेतुतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेनावर्तमानत्वाद् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरित्यतः साध्याभाववद्वृत्तित्वं स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यम्। तथा च धूमाभावाधिकरणेऽयोगोलके स्वरूपेण वह्न्यधिकरणतायाः सत्त्वान्न दोष इत्याह—**अत्र साध्याभावेति। तथा सतीति।** हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वग्रहणे इत्यर्थः। **अतएवेति।** स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वग्रहणादेवेत्यर्थः। **महाकालान्यो घटादित्यादि।** अयमाशयः—हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वग्रहणे महाकालभेदवान् घटादित्यत्रातिव्याप्तिः, महाकालभेदाभावरूपसाध्याभावाधिकरणं महाकालस्तत्र कालिकेन वस्तुमात्रस्यैव सत्त्वात् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वाभावस्य न कालिकेन वृत्तिमति वृत्तित्वम्, अपि तु कालिकसम्बन्धावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वस्य घटत्वेनाभावस्यैव, तस्य च घटादिहेतावपि सत्त्वात्। स्वरूपेण वृत्तित्वनिवेशे तु नायं दोषः, साध्याभाववति महाकाले महाकालभेदस्य स्वरूपेणासत्त्वान्महाकालनिरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वसामान्याभावस्य वृत्तिमति महाकालभेदे वर्तमानस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नघटाधिकरणतायामसत्त्वादिति।

❀ दीधितिः ❀

साध्याभावश्च पूर्ववद् बोध्यः।

❀ जागदीशी ❀

ननु साध्यप्रतियोगिकाभावमात्रस्य निवेशे धूमस्य तत्तद्वह्न्यभाववद्वृत्तित्वेन वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः। साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रवेशे तु गगनादेः साध्यत्वे द्रव्यत्वादावतिव्याप्तिः, साध्याभावस्य केवलान्वयित्वात्। एवं घ्राणग्राह्यगुणवान् प्रमेयवान् वा पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः, तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरत आह—

पूर्ववदिति । प्रकृतसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताको व्याप्यवृत्तिश्चाभावोत्र साध्याभावपदार्थः । यथाश्रुतसाध्याभावप्रवेशेनासङ्गत्यापत्तेः ।

❀ दीपिका ❀

अथात्र यदि साध्यप्रतियोगिकाभाव एव साध्याभावपदार्थः, तदा तत्तद्वह्न्यभावस्यापि वह्निरूपसाध्यप्रतियोगिकतया तदधिकरण-महानसादिनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य धूमादिहेतावसत्त्वाद् वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः । न च साध्यतावच्छेदकमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव साध्याभावपदार्थः । तथा च तत्तद्वह्न्यभावस्य साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावेन न तत्तद्वह्न्यभावस्य लक्षणघटकत्वमिति वाच्यम्, एवमपि गगनवान् द्रव्यत्वादित्यत्रातिव्याप्तेः, गगनत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य केवलान्वयित्वेन तदधिकरणद्रव्यादिनिरूपितवृत्तित्वसामान्याभावस्य समवायेन वृत्तिमति वृत्तित्वविरहेण व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतादृशसमवेतत्वाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वेन तस्य च द्रव्यत्वहेतौ सत्त्वादित्याशङ्कते—**नन्विति** । साध्याभावस्य = गगनाभावस्य, केवलान्वयित्वात् = अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात् । नन्वधिकरणतानिरूपितनिरूपकतावच्छेदकरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव साध्याभावत्वेन गगनत्वे अधिकरणतानिरूपितनिरूपकतावच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्यैव गगनसाध्यके हेतौ नातिव्याप्तिरित्यत आह—**एवमिति** । तथा च घ्राणग्राह्यगुणवान् पृथिवीत्वादित्यत्र घ्राणग्राह्यगुणाभावीयप्रतियोगिताया लाघवेन गुणत्वमात्रावच्छिन्नतया घ्राणग्राह्यगुणत्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरिति । ननु कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीतिप्रतीत्या गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकारे घ्राणग्राह्यगुणवान् पृथिवीत्वादित्यत्र नाव्याप्तिरित्यतः स्थलान्तरमाह—**प्रमेयवानित्यादि** । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य साध्याभावपदार्थत्वे स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्ध्या प्रमेयवान् पृथिवीत्वादित्यत्राव्याप्तिरिति भावः । **तादृशधर्मेति** । घ्राणग्राह्यगुणत्वादीत्यर्थः । **प्रकृतसाध्यव्यापकेति** । तथा च घ्राणग्राह्यगुणवान् पृथिवीत्वादित्यादौ द्रव्यत्वाभावं प्रमेयवान् पृथिवीत्वादित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं वादाय लक्षणं सङ्गमनीयम् ।

❁ जागदीशी ❁

अत्रापि येन सम्बन्धेन व्यापकता तत्सम्बन्धेन तादृशरूपावच्छिन्नाभावो ग्राह्यः। तेन ज्ञानवान् आत्मत्वादित्यादौ स्वरूपसम्बन्धेन साध्यव्यापकस्य प्रमेयत्वादेः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावाधिकरणात्मसमवेतत्वाभावस्य स्पन्दत्वादिनिष्ठस्य हेतावसत्त्वेपि न क्षतिः।

❁ दीपिका ❁

ननु ज्ञानवान् आत्मत्वादित्यत्र स्वरूपेण प्रमेयत्वस्य ज्ञानात्मकसाध्यव्यापकतया कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वाभावाधिकरणीभूतात्मनिरूपितसमवेतत्वसामान्याभावस्य हेतुतावच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धेन वृत्तिमति स्पन्दत्वे वर्तमानस्यात्मत्वहेतावसत्त्वेनाव्याप्तिरित्यत आह—अत्रापीति। व्यापकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो ग्राह्य इत्यर्थः। तथा च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयत्वाभावाधिकरणं नात्मा, अपि तु भ्रमज्ञानविषय एव, तन्निरूपितसमवेतत्वाभावस्य हेतौ सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः। तेन = साध्याभावीयप्रतियोगितायां साध्यव्यापकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविवक्षणेन। न क्षतिः = नाव्याप्तिः। न च वाच्यत्वस्य स्वरूपेण वह्निव्यापकतया वाच्यत्वभेदस्य साध्याभावतया तदधिकरण-पर्वतादि-संयुक्तत्वाभावस्य धूमेसत्त्वाद् वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिसम्भवे ज्ञानवान् आत्मत्वादित्यत्राव्याप्तिदानमसङ्गतमिति वाच्यम्, वाच्यत्वभेदात्मकसाध्याभावाधिकरणनिरूपितसंयुक्तत्वाभावस्य संयोगेन वृत्तिमति वृत्तित्वविरहान्न यावदन्तर्गतत्वमिति घटत्वादिना तादृशसंयुक्तत्वाभावस्य धूमहेतौ सत्त्वात्प्रसिद्धस्थलेव्याप्तिविरहात्।

❁ जागदीशी ❁

यत्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तादृशरूपावच्छिन्नाभावानां विवक्षणान्न ज्ञानवान् आत्मत्वादित्यादावव्याप्तिः, कालिकसम्बन्धेन प्रमेयत्वाभावस्य साध्यताघटकसमवायसम्बन्धानवच्छिन्नत्वात्। इत्थं च व्यापकतापि तेनैव च सम्बन्धेन ग्राह्या। तेन विषयतया साध्यव्यापकस्य ज्ञानादेः साध्यताघटकसमवायसम्बन्धेनाभाववति हेतोर्वर्तमानत्वेपि द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ नाव्याप्तिरिति। तत्तुच्छम्। वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायां तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या सद्धेतावव्याप्तेः, धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेश्च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव संयो-

गसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य व्याप्यवृत्तितया तद्वद्वृत्तित्वाभावस्यापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात्, प्रमेयं द्रव्यत्वादित्यादौ तादात्म्येन साध्यतायामव्याप्तेश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रमेयत्वादेरेव साध्यव्यापकतावच्छेदकतया तत्सम्बन्धेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धे-रिति दिक्।

❀ दीपिका ❀

ज्ञानवान् आत्मत्वादित्यादावव्याप्तिवारणपरं यत्तुमतं दूषयितुमुपन्यस्यति—यत्त्विति। **तादृशरूपेति।** साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपेत्यर्थः। अव्याप्त्यभावे बीजमाह—**कालिकसम्बन्धेनेति।** तथा च तादृशाभावस्य लक्षणाघटकत्वेन नाव्याप्तिरिति भावः। नन्वेवमपि द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यत्राव्याप्तिः, ज्ञानस्य विषयता-सम्बन्धेन द्रव्यत्वरूपसाध्यव्यापकतया साध्यतावच्छेदकीभूतसमवायेन ज्ञानाभावा-धिकरण-पृथिवी-निरूपितसमवेतत्वसामान्याभावस्य समवायेन वृत्तिमति गुणत्वादौ वर्तमानस्य पृथिवीत्वहेतावसत्त्वादित्यत आह—**इत्थं चेति।** साध्याभावीय-प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे इत्यर्थः। तेन साध्यता-वच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकत्वनिवेशेन। तथा च साध्यतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन ज्ञानस्य द्रव्यत्वव्यापकत्वविरहेण ज्ञानाभावमादाय नाव्याप्तिरिति भावः। तन्मतं दूषयति—**तन्नेति। वृत्त्यनियामकेति।** स्वामित्वादिसम्बन्धेनेत्यर्थः। अयमा-शयः—प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे धनी चैत्रत्वादि-त्यादौ स्वामित्वादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया अप्रसिद्ध्याव्याप्तिः, धूमसंयोगाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे संयोगेन धूमाभावस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वेन निरुक्त-साध्याभावत्वाभावात् संयोगसम्बन्धेन धूमत्वेन घटाभावस्यैव तादृशसाध्याभावतया तादृशसाध्याभावाधिकरणवृत्तित्वस्य घटत्वेनाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वेन यावदन्तर्गतस्य वह्नौ सत्त्वाद्धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिश्च, व्यापकतायां साध्यव्यापकता-वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे तादात्म्येन प्रमेयत्वस्यैव प्रमेयरूपसाध्यव्यापकता-वच्छेदकतया तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्या प्रमेयं द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिश्च। अस्मन्मते तु यथायथं समवायेन द्रव्यत्वस्य धनव्यापकतया द्रव्यत्वसामान्याभावं स्वरूपेणायोगोलकभेदस्य धूमव्यापकतयायो-गोलकभेदाभावं स्वरूपेण वाच्यत्वस्य प्रमेयव्यापकतया वाच्यत्वत्वेन घटा-भावमादाय न दोषः।

❀ जागदीशी ❀

वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, वह्निसंयोगाभावस्यापि साध्यव्यापकतया तदभावात्मकवह्निसंयोगवद्वृत्तित्वसामान्याभावस्यापि घटादिनिष्ठस्य हेतावभावादतो व्याप्यवृत्तित्वेनाभावो विशेषितः। वस्तुतस्तु निरुक्तसाध्याभावाधिकरणमवश्यं विशेषणताविशेषेण प्रवेश्यम्, अन्यथा द्रव्यं गुणादित्यादौ द्रव्यत्वाभावस्य कालिकसम्बन्धेनाधिकरणे काले गुणस्य वृत्तेर्द्रव्यत्वाभाववत्समवेतत्वसामान्याभावस्य ज्ञानादिनिष्ठस्य हेतावसत्त्वादव्याप्त्यापत्तेः। तथा च वह्निसंयोगाद्यात्मकाभावस्य तादृशसम्बन्धेनाधिकरणाप्रसिद्ध्या तमादायाव्याप्तेर्वारणार्थं न व्याप्यवृत्तिपदम्, परन्तु रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ नित्यत्वादिना रूपाद्यभावस्यापि तादृशधर्मावच्छिन्नाभावतया तद्वत्समवेतत्वाभावस्य नित्यरूपादिनिष्ठस्य हेतावसत्त्वादतो व्याप्यवृत्तिपदम्।

❀ दीपिका ❀

साध्याभावे व्याप्यवृत्तित्वनिवेशफलमाह—**वह्निमान् धूमादिति**। तथा च साध्याभावे व्याप्यवृत्तित्वानिवेशे वह्निसंयोगाभावस्यापि वह्निव्यापकतया वह्निसंयोगाभावाभावस्यापि साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतवह्निसंयोगाभावावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन साध्याभावतया तदधिकरणीभूतमहानसादिनिरूपितसंयुक्तत्वाभावस्य संयोगेन वृत्तिमति घटादौ वर्तमानस्य धूमेसत्त्वाद् वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः। तन्निवेशे तु वह्निसंयोगात्मकसाध्याभावस्याव्याप्यवृत्तितया न लक्षणघटकत्वमिति वह्नित्वेन घटाद्यभावमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवे नाव्याप्तिरिति।

अथ साध्याभावाधिकरणस्य स्वरूपेणैव निवेश्यतया वह्निसंयोगात्मकसाध्याभावस्य स्वरूपेणाधिकरणाप्रसिद्ध्यैव व्याप्यवृत्तित्वनिवेशं विनैवाव्याप्तिपरिहारसम्भवे व्याप्यवृत्तित्वनिवेशस्य मूर्धाभिषिक्तं फलमाह—**वस्तुत इति**। अन्यथा=साध्याभावाधिकरणस्य स्वरूपेणाविवक्षणे। तथा च कालिकेन द्रव्यत्वाभावाधिकरणीभूतकाल-निरूपितसमवेतत्वाभावस्य समवायेन वृत्तिमति ज्ञानादौ वर्तमानस्य गुणहेतावसत्त्वादव्याप्तिः। स्वरूपेण साध्याभावाधिकरणत्वविवक्षणे तु द्रव्यत्वाभावाधिकरणीभूतगुणनिरूपितसमवेतत्वाभावस्य गुणे सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः। तादृशसम्बन्धेन=स्वरूपसम्बन्धेन। **तादृशधर्मेति**। साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपेत्यर्थः। तथा च नित्यत्वस्य रूपात्मकसाध्यव्यापकतावच्छेदकतया नित्यत्वेन रूपाभावस्यापि तदधि-

करणीभूतपृथिवी-निरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वसामान्याभावस्य समवायेन वृत्तिमति नित्यरूपे वर्तमानस्य पृथिवीत्वहेतावसत्त्वाद् रूपवान् पृथिवीत्वादित्यत्राव्याप्तिरित्यतः साध्याभावे व्याप्यवृत्तित्वं निवेशनीयमिति भावः।

❀ जागदीशी ❀

न च तस्यापि व्याप्यवृत्तित्वादुक्तदोषतादवस्थ्यम्, यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नवद्वृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकाभावस्योक्तत्वात्। नित्यत्वादिना रूपाद्यभावस्य च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नस्य स्वावच्छेदकीभूतनित्यत्वावच्छिन्नवद्वृत्तित्वादेव व्युदासः। एतेन संयोगाभावत्वादेः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितसाध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वेपि न व्याप्यवृत्तिपदवैयर्थ्यमिति ध्येयम्।

❀ दीपिका ❀

ननु नित्यत्वेन रूपाभावस्य निरवच्छिन्नवृत्तिकतया व्याप्यवृत्तित्वमेवेत्याशङ्कते-न चेति। तस्यापि = नित्यत्वादिना रूपाद्यभावस्यापि। व्याप्यवृत्तित्वात्=अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वात्। समाधत्ते-**यत्प्रतियोगिताकाभावेति**। तथा च नित्यत्वेन रूपादिनिष्ठप्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदकं यन्नित्यत्वं तदवच्छिन्नवत्पृथिवीवृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वस्य च सत्त्वेन तादृशाभावस्य न लक्षणघटकत्वम्, अपि तु रूपसामान्याभावस्यैव, तदधिकरणीभूत-वाय्वादिनिरूपितसमवेतत्वाभावस्य पृथिवीत्वहेतौ सत्त्वान्न दोष इति भावः। **एतेनेति**। रूपवान् पृथिवीत्वादित्यत्र व्याप्यवृत्तित्वनिवेशफलसत्त्वेनेत्यर्थः। संयोगाभावत्वादेः= वह्निसंयोगाभावत्वादेः।

❀ दीधितिः ❀

तद्वद्वृत्तित्वाभावोपि स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वव्यापकप्रतियोगिताकः तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वातिरिक्तेन समानाधिकरणेन वृत्तित्ववृत्तिना वा धर्मेणानवच्छिन्नप्रतियोगिताको वा बोध्यः।

❀ जागदीशी ❀

ननु वह्निमान् धूमादित्यादावालोकाद्यवृत्तित्वादिनालोकावृत्तिसामान्याभावोपि साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावो यावदन्तर्गतः संयोगादिसम्बन्धेन वह्निसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्यालोकावृत्तिमध्ये निवेशात्, एवमिन्धनत्वावच्छिन्नवह्न्यभावाधिकरणीभूतमहानसवृत्तित्वादेर्महानसवृत्तित्वत्वादिना योभावः सोपि साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावो यावदन्तर्गतस्तस्य धूमादावसत्त्वादसम्भव इत्यत आह–तद्वद्वृत्तित्वाभावोपीति। मिश्रलक्षण इवात्रापि तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशे आलोकावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य हेतावसत्त्वाद् वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिरतोन्यथा व्याचष्टे—स्वव्यापकेति। स्वं प्रतियोगिता तद्व्यापकीभूतं यत्तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वं तद्व्यापकप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थः।

❀ दीपिका ❀

अथ साध्याभाववद्वृत्तित्वाभाव इत्यस्य कोर्थः, यदि तादृशवृत्तित्वप्रतियोगिताकोभावस्तदा वह्निमान् धूमादित्यादावसम्भवः, संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववज्जलादिवृत्तित्वस्यापि आलोकावृत्त्यन्तर्गततयालोकावृत्तित्वेनालोकावृत्त्यभावस्य तद्वद्वृत्तित्वप्रतियोगिकतया संयोगेन वृत्तिमति आलोके वर्तमानस्य यावदन्तर्गतस्य धूमादिहेतावसत्त्वात्। न च तादृशवृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एवार्थः, तथा च आलोकावृत्त्यभावस्य आलोकावृत्तित्वेनावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया वृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावेन नालोकावृत्त्यभावो यावदन्तर्गत इति वाच्यम्, एवमपि इन्धनत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावाधिकरणीभूतमहानसनिरूपितवृत्तित्वसामान्याभावस्य वृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन यावदन्तर्गतस्य धूमहेतावसत्त्वेनासम्भवस्यावारणादित्याह—**नन्विति**। तद्वद्वृत्तित्वाभावोपीति दीधितौ तच्छब्देन साध्याभावस्य परामर्शः। ननु मिश्रलक्षण इवात्रापि तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेवार्थोस्तु अलं प्रकारान्तरविवक्षयेत्यत आह—**मिश्रलक्षण इवेति**। तथा च आलोकावृत्त्यभावीयप्रतियोगितायाः तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वव्यापकत्वेन व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन चालोकावृत्त्यभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिर्दुर्वारा स्यादतः प्रकारान्तरेण विवक्षयत इति भावः।

स्वव्यापकतेति । तादृशवृत्तितात्वसमनियतप्रतियोगिताक इत्यर्थः । तादृशवृत्तित्वाभावीयप्रतियोगिता तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वव्याप्यत्वतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वव्यापकत्वोभयरूपेण प्राह्येति यावत् । आलोकावृत्त्यभावीयप्रतियोगितायाश्च वह्निरूपसाध्यसामान्याभाववति घटादौ सत्त्वेन साध्याभाववद्वृत्तितात्वव्याप्यत्वविरहेणालोकावृत्त्यभावस्य न लक्षणघटकत्वम् । अत्र प्रथमदलानुक्तौ वह्निसामान्याभाववद्वृत्तितात्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य आलोकावृत्तिसामान्याभावस्यापि लक्षणघटकत्वेनाव्याप्तिरतः प्रथमदलम् । द्वितीयदलानुक्तौ वह्नित्वावच्छिन्नघटाभावाधिकरणीभूत-महानस-निरूपितवृत्तित्वसामान्याभावीयप्रतियोगितायास्तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वव्याप्यतया तादृशवृत्तित्वाभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरतो द्वितीयदलम् । तथा च तादृशवृत्तितात्वस्याधिकरणे मीननिष्ठवृत्तितायां तादृशमहानसनिरूपितवृत्तित्वाभावीयप्रतियोगिताया असत्त्वेन न तादृशी प्रतियोगिता तादृशवृत्तित्वत्वव्यापिकेति न दोषः । न च वृत्तितात्वव्याप्यत्वनिवेशेनैवालोकावृत्त्यभावस्य वृत्तितात्वव्याप्यप्रतियोगिताकत्वाभावेन दोषवारणसम्भवे प्रथमदले तत्तत्साध्याभाववदित्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, आलोकावृत्तिवृत्तित्वाभावस्य वृत्तितात्वव्याप्यप्रतियोगिताकत्वेन यावदन्तर्गतस्य धूमहेतावसत्त्वेनाव्याप्तेरनुद्धरत्वात् । तन्निवेशे तु वह्निसामान्याभाववद्वृत्तित्वाभाववति धूमवृत्तितायामालोकावृत्तिवृत्तित्वाभावीयप्रतियोगितायाः सत्त्वेन तादृशवृत्तितात्वव्याप्यत्वाभावेन न दोष इति भावः ।

❀ जागदीशी ❀

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाधारणसाध्याभाववद्वृत्तितात्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वाद् व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरत उक्तं—तत्तदिति । स्वनिष्ठवृत्तितात्वरूपेण वृत्तित्वसामान्याभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तितात्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य हेत्वन्तरवृत्तेः स्वस्मिन्नसत्त्वात् सद्धेतुमात्रेऽसम्भवापत्तेः कल्पान्तरमाह—तत्तदिति । समानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य यावदभावस्यैव व्यभिचारिण्यतिप्रसक्तत्वादतिरिक्तान्तम् । तत्रापि निर्धूमवृत्तितात्वस्यापि सामान्यतः साध्याभाववद्वृत्तितात्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मतया तदवच्छिन्नसामान्याभावमादायातिव्याप्तेर्वारणाय—तत्तदित्युक्तम् ।

❀ दीपिका ❀

ननु द्वितीयदले साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तितात्वव्यापकत्वं प्रतियोगितायां निवेश्यताम्, तत्तद्व्यक्तित्वेन तथाविधाभावानां निवेशो व्यर्थ इत्यत आह—**व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नेति**। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावयोर्वर्तमानं यत् साध्याभावत्वमित्यर्थः। **अतिव्याप्तिरिति**। अयमाशयः—धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तितात्वस्य पर्वतादिनिरूपितवृत्तितायामप्यस्ति, तत्र च धूमसामान्याभाववद्वृत्तित्वाभावीयप्रतियोगिताया असत्त्वेन धूमसामान्याभावाधिकरणीभूतायोगोलकादिवृत्तित्वाभावीयप्रतियोगिताया धूमत्वावच्छिन्नघटाभावाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकत्वन्न, किन्तु धूमत्वावच्छिन्नघटाभाववद्वृत्तित्वस्य घटत्वेनाभावस्य प्रतियोगिताया एवेति तादृशप्रतियोगिताकस्य धूमत्वावच्छिन्नघटाभाववन्निरूपितघटत्वावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्य वह्नौ सत्त्वाद् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः। तत्तद्व्यक्तित्वेन तथाविधाभावनिवेशे तु धूमसामान्याभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावीयप्रतियोगितायाः धूमसामान्याभाववद्वृत्तितात्वव्यापकत्वेन तादृशप्रतियोगिताकस्य धूमसामान्याभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य वह्न्यावसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति। नचैवमपि प्रथमदले तत्तद्व्यक्तित्वेन साध्याभावप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम्, आलोकावृत्तिवृत्तित्वाभावीयप्रतियोगिताया अपि वह्नित्वावच्छिन्नघटाभाववद्वृत्तितात्वव्याप्यतयालोकावृत्तिवृत्तित्वाभावस्य धूमेसत्त्वेन वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तेः। तत्तद्व्यक्तित्वेन साध्याभावप्रवेशे तु वह्निसामान्याभाववद्वृत्तितात्वव्याप्यत्वाभावेन न दोषः, आलोकावृत्तिवृत्तित्वान्तर्गतधूमनिष्ठवृत्तितायां तादृशप्रतियोगितायाः सत्त्वेन वह्निसामान्याभाववद्वृत्तितात्वस्यासत्त्वादिति ध्येयम्।

कल्पान्तरानुसरणे बीजमाह—**स्वनिष्ठेति**। तत्तद्धूमादिनिष्ठेत्यर्थः। तथा च महानसीयधूमादिनिष्ठवृत्तितात्वेन वह्नित्वावच्छिन्नघटाभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावस्यापि प्रतियोगितायां वह्नित्वावच्छिन्नघटाभाववद्वृत्तितात्वसमनियतत्वसत्त्वेन संयोगेन वृत्तिमति पर्वतीयधूमे वर्तमानस्य यावदन्तर्गतस्य महानसीयधूमेसत्त्वादसम्भव इति भावः। कल्पान्तरानुसरणे तु तादृशवृत्तित्वसामान्याभावो न लक्षणघटकः, साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तेन महानसीयधूमनिष्ठवृत्तितात्वेनावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात्। अथैवमपि समानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव तादृशवृत्तित्वाभावे निवेश्यताम्, तावतैव महानसीयधूमनिष्ठवृत्तितात्वेन तादृशवृत्तित्व-

सामान्याभावस्य वारणसम्भवादतिरिक्तान्तत्वप्रवेशो व्यर्थ इत्यत आह—**समानाधिकरणेति**। तथा च घटत्वेन निर्धूमवृत्तित्वाभावस्यैव समानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकतया यावदन्तर्गतस्य वह्नौ सत्त्वादतिव्याप्तिः। अतिरिक्तान्तत्वप्रवेशे तु निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्य निर्धूमवृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेपि तदतिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वेन यावदन्तर्गतस्य वह्न्यावसत्त्वान्नातिव्याप्तिः।

नन्वेवमपि साध्याभाववद्वृत्तितात्वातिरिक्तेत्यादि एव निवेश्यताम्, किं तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावप्रवेशेनेत्यत आह—**तत्रापीति**। तथा च तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावाप्रवेशे धूमसामान्याभाववद्वृत्तितात्वस्य धूमत्वावच्छिन्नघटाभाववद्वृत्तितात्वातिरिक्ततया निर्धूमसामान्याभावस्य न यावदन्तर्गतत्वम्, (किन्तु) घटत्वेन निर्धूमवृत्तित्वाभावस्यैव, तस्य च वह्नौ सत्त्वान्नातिव्याप्तिवारणं सम्भवति। तद्व्यक्तित्वेनाभावप्रवेशे तु निर्धूमवृत्तितात्वस्य धूमसामान्याभाववद्वृत्तितात्वातिरिक्तत्वन्नास्तीति निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावदन्तर्गतत्वान्न दोष इति भावः।

❀ जागदीशी ❀

न चैवमपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नद्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वत्वेन घटवृत्तित्व-जातित्वान्यतरस्य घटावृत्तेर्वाभावमादाय द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः; हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वभिन्नावृत्तित्वेनापि प्रतियोगिताया विशेषणीयत्वात्। अतएव तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावा इत्युक्तौ वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः, साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नं यद्धेतुताघटकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वभिन्नावृत्तिप्रतियोगित्वं तादृशप्रतियोगिताकस्याप्रसिद्धत्वादतो निषेधद्वयगर्भता। तेन घटत्वादिना तादृशवृत्तित्वाभावमादाय तत्सङ्गतिः।

❀ दीपिका ❀

अव्याप्तिं शङ्कते—**नचैवमपीति**। नचेत्यस्याव्याप्तिरित्यनेनान्वयः। एवमपि तादृशवृत्तितात्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नत्वप्रवेशेपि। तथा च द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः, द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नघटाभाववद्वृत्तितात्वेन घटवृत्तित्व-जातित्वान्यतराभावस्य घटावृत्त्यभावस्य वा प्रतियोगिता घटाभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तेन धर्मेणानवच्छिन्नेति तादृशान्यतराभावस्य घटावृत्त्यभावस्य च पृथिवीत्वहेतावसत्त्वात्।

ननु तादृशवृत्तितात्वेन तद्धटवृत्तित्वाभावमादायाव्याप्तिसम्भवे जातित्वपर्य्य-

न्तानुधावनं व्यर्थमिति चेन्न, तथा सति वृत्तित्वस्याननुगततयान्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्य सामान्यरूपेण विशेषाभावतया तस्यानङ्गीकारमतेव्याप्त्यभावेन तत्पर्यन्तानुधावनस्य सार्थक्यात्। सामान्यरूपेण विशेषाभावस्याङ्गीकारे तु सर्वत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तितात्वेन हेतुनिष्ठवृत्तित्वाभावमादाय एतल्लक्षणस्यैवासम्भवापत्तेः। नचैवमपि जातित्वस्य जातीतरावृत्तित्वे सति सकलजातिवृत्तित्वरूपस्य तादृशवृत्तितात्वेनाभावस्यापि सामान्यरूपेण विशेषाभावरूपत्वमस्त्येवेति वाच्यम्, सकलजातिवृत्तित्वेत्यत्र वृत्तित्वस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नस्य वक्तव्यतया हेतुतावच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितात्वेन तादृशवृत्तित्वरूपजातित्वघटितान्यतराभावस्यांशिकव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावतया ग्रन्थसौलभ्यात्। अनेकसमवेतत्वे सति नित्यत्वरूपस्य जातित्वस्यात्र विवक्षणान्नासङ्गतिरिति (वा बोध्यम्)। नन्वेवमपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तितात्वेन पर्वतवृत्तित्वजातित्वान्यतराभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिसंभवे स्थलान्तरानुधावनं व्यर्थमिति चेन्न, संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्याव्याप्यवृत्तितया तादृशाभावस्य धूमहेतौ सत्त्वेनाव्याप्तिविरहात्, वह्निमान् धूमादित्यादिकस्येव समवायेन द्रव्यत्वादिसाध्यकपृथिवीत्वादिहेतुकस्यापि प्रसिद्धस्थलत्वाच्चेति ध्येयम्।

द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यत्र प्रसक्तामव्याप्तिमुद्धरति—**हेतुतावच्छेदकेति**। तथा च तादृशवृत्तितात्वेन घटवृत्तित्व-जातित्वान्यतराभावीयप्रतियोगिताया हेतुतावच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धावच्छिन्नघटवृत्तित्वभिन्ने जातित्वेपि सत्त्वेन तादृशप्रतियोगिताकान्यतराभावस्य लक्षणाघटकत्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावमादाय द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तेर्निरासः। अथैवमपि प्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वभिन्नावृत्तित्वेन विशेषणीयत्वेपि साध्याभाववद्वृत्तितात्वेन घटवृत्तित्व-तदन्यवृत्तित्वोभयाभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वात्तस्य च पृथिवीत्वहेतावसत्त्वेन द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिस्तदवस्थैवेति चेन्न, सार्वभौममते उभयत्वस्य एकविशिष्टापरत्वरूपत्वेन विशिष्टस्य चातिरिक्ततया निरुक्तोभयाभावस्य धर्तुमशक्यत्वादिति। सामान्यरूपेण विशेषाभावाभ्युपगमे तु प्रतियोगितायां तादृशवृत्तितात्वव्यापकत्वनिवेशेन न तादृशवृत्तितात्वेन घटवृत्तित्वाभावमादाय दोषः।

ननु तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वावच्छिन्नाभावस्यैव निवेशेन निरुक्तदिशा द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ लक्षणसमन्वयसम्भवे नञ्द्वयोपादानं व्यर्थमित्यत आह— अतएवेति । प्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिभिन्ना-वृत्तित्वेन विशेषणादेवेत्यर्थः । तथा च नञ्द्वयानुपादाने वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्रा-व्याप्तिः । तथाहि—वाच्यत्वत्वावच्छिन्नघटाभाववद्वृत्तित्वस्यैव सत्त्वेन तादृश-वृत्तित्वसामान्याभावस्य हेतुतावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्बन्धेन वृत्तिमति वृत्ति-त्वाभावेन तादृशवृत्तितात्वेन घटाभावस्य च तादृशवृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-कस्य स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तिमति वृत्तित्वेपि स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वभिन्न-घटवृत्तिप्रतियोगिताकत्वेन घटत्वेन तादृशवृत्तित्वाभावस्य च वृत्तिमद्वृत्तेर्हेतुतावच्छेद-कीभूतस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वभिन्नावृत्तिप्रतियोगिताकत्वेपि 'तादृशवृत्तितात्वा-वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावेनैव लक्षणाघटकतयान्यादृशस्य चाभावस्यास-द्भावात् । निषेधद्वयगर्भत्वे तु घटत्वेन तादृशवृत्तित्वाभावस्य तादृशवृत्तितात्वा-तिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्व-भिन्नावृत्तिप्रतियोगिताकस्य यावदन्तर्गतस्य ज्ञेयत्वहेतौ सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । तेन = लक्षणस्य निषेधद्वयगर्भत्वेन । तादृशवृत्तित्वाभावम् = वाच्यत्वत्वावच्छिन्न-घटाभाववद्वृत्तित्वाभावम् । तत्सङ्गतिः = लक्षणसङ्गतिः सङ्गतिप्रकारस्तु अनु-पदमेवोक्तः । प्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वभिन्नावृत्ति-त्वस्यानुपादाने तु तादृशवृत्तितात्वेन घटाभावमादायैव लक्षणसङ्गत्या निषेधद्वयो-पादानं व्यर्थं स्यादिति भावः ।

❀ जागदीशी ❀

केचित्तु यद्यपि तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्ना यावन्तोभावा इत्येव लाघवाद्वक्तुमुचितम्, तथापि वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तादात्म्येन हेतौ जगत एव साध्याभाववत्तादात्म्यतया तादृशतादात्म्यत्वावच्छिन्ना-भावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरतो निषेधद्वयगर्भता । इत्थं च विरुद्धघटत्वपटत्वा-भ्यामेव तादृशवृत्तित्वाभावः सुलभ इत्याहुः ।

❀ दीपिका ❀

निषेधद्वयानुपादाने वाच्यत्वसाध्यके तादात्म्येन प्रमेयहेतुकस्थलेऽव्याप्तिः, वाच्य-त्वत्वावच्छिन्नघटाभाववन्निरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्यैव सर्वत्र सत्त्वेन तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नतादृशवृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धेः । निषे-

धद्वयोपादाने तु विरुद्धघटत्वपटत्वयोस्तादृशवृत्तितात्वातिरिक्तत्वेपि समानाधिकरणधर्मत्वाभावेन विरुद्धघटत्वपटत्वोभयरूपेण वाच्यत्वत्वावच्छिन्नघटाभाववन्निरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्याभावमादाय लक्षणसङ्गतिरिति केषाञ्चिन्मतं प्रदर्शयति-**केचित्त्विति** । साध्याभाववत्तादात्म्यतया = व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणनिरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितया । **तादृशेति** । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववदित्यर्थः । **इत्थं चेति** । निषेधद्वयोपादाने इत्यर्थः । तादृशवृत्तित्वाभावः = व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववन्निरूपिततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावः ।

❀ जागदीशी ❀

यत्तु वृत्तित्वत्वमपेक्ष्य गुरोर्वाच्यत्वाभाववद्वृत्तित्वत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया केवलान्वयिनि अव्याप्तिभिया तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावा नोक्ता इति । तत्तुच्छम् । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमादृत्यैव लक्षणकरणात्, अन्यथा एतत्कल्पे वृत्तिमद्वृत्तिपदवैयर्थ्यापत्तेः, वृत्तित्वत्वमात्रस्य तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मतयैव तदवच्छिन्नसामान्याभावमादायाव्याप्त्यसम्भवात् ।

❀ दीपिका ❀

नञ्द्वयोपादानफलं वर्णयतामन्येषां मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—**यत्त्विति** । एतेषामयमाशयः—नञ्द्वयानुपादाने तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वस्यैव लक्षणत्वे वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ केवलान्वयिनि वाच्यत्वत्वावच्छिन्नघटाभाववद्वृत्तितात्वेन घटाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तितया तादृशाभावमादायैव लक्षणं सङ्गमनीयम्, तच्च न संभवति, तादृशवृत्तितात्वेन घटाभावीयप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकताया लाघवाद् वृत्तितात्वमात्रे एवाङ्गीकारेण तादृशवृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धेः । नञ्द्वयोपादाने तु साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य घटत्वेनाभावमादाय लक्षणसङ्गतेरिति ।

तदेतन्मतं दूषयति—**तत्तुच्छमिति** । अन्यथा=गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे । एतत्कल्पे=तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेशपक्षे । वृत्तिमद्वृत्तिपदवैयर्थ्ये हेतुमाह—**वृत्तितात्वमात्रस्येति** । अयमाशयः—वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ केवलान्वयिनि वाच्यत्वत्वावच्छिन्न-

प्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वस्यैव ज्ञेयत्वहेतौ सत्त्वेन तादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावदन्तर्गतस्याप्रसिद्धयाव्याप्तिवारणायाभावे वृत्तिमद्वृत्तित्वविशेषणं दीयते, गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमते तादृशवृत्तित्वसामान्याभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य लाघवाद् वृत्तितात्वमात्रे स्वीकर्तव्यतया वृत्तितात्वस्य तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मतया तदनवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य घटत्वेन तादृशवृत्तित्वाभावस्यैव यावदन्तर्गतस्य ज्ञेयत्वहेतौ सत्त्वेनाऽव्याप्त्यभावाद् वृत्तिमद्वृत्तित्वविशेषणं व्यर्थं स्पष्टमेवेति गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वीकृत्यैवैतत्कल्पस्य प्रणयनमिति ।

❀ जागदीशी ❀

किंच गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे तद्घटभिन्नं घटत्वादित्यादावतिव्याप्तिरपि स्यात्, तद्घटवृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुत्वेन तद्घटभेदाभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः, तद्घटवृत्तित्वत्वस्य च साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मतया तदवच्छिन्नाभावस्य लक्षणाघटकत्वात् । एवं स्नेहशून्यं द्रव्यत्वादित्यादौ स्नेहशून्यत्वाभाववद्वृत्तित्वत्वादेर्जलवृत्तित्वत्वापेक्षया गुरुत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्यातिव्याप्तिर्द्रष्टव्येति दिक् ।

❀ दीपिका ❀

नन्वत्र कल्पे वृत्तिमद्वृत्तित्वविशेषणं न देयमेवेत्यतो दोषान्तरमाह—किञ्चेति । तथा च गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभ्युपगमे तद्घटभिन्नं घटत्वादित्यादावतिव्याप्तिः । तथाहि—तद्घटभेदाभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य लाघवात्तद्घटवृत्तितात्वे एव त्वन्मते स्वीकर्तव्यतया तद्घटवृत्तितात्वस्य तद्घटभेदाभाववद्वृत्तितात्वातिरिक्तधर्मतया तदनवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य घटत्वेन तद्घटभेदसामान्याभाववद्वृत्तित्वाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तितया लक्षणघटकस्य घटत्वहेतौ सत्त्वात् । अस्मन्मते तु तद्घटभेदाभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्य तादृशवृत्तितात्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नस्य यावदन्तर्गतस्य हेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । तदवच्छिन्नाभावस्य = तद्घटवृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्य ।

ननु पूर्वोक्तरीत्या घटभिन्नं द्रव्यत्वादित्यत्रातिव्याप्तिसंभवे साध्यांशे तत्पदनिवेशो व्यर्थ इति चेन्न, घटवृत्तितात्वपदेन घटनिरूपितत्वविशिष्टवृत्तितात्वमेव वक्तव्यम् । तथा च घटव्यक्तिभेदेन तादृशवृत्तितात्वं यदि नाना, तदा नैकमपि वृत्ति-

तात्वं घटभेदत्वरूपाखण्डधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तितात्वसमनियतमिति तत्रा-तिव्याप्त्यभावात् । न च घटवृत्तितात्वपदेन घटत्वावच्छिन्नवद्वृत्तितात्वमेव वक्तव्यम्, तथा चानुगतधर्मस्य घटत्वस्य तदन्तर्गततया तादृशवृत्तितात्वम-प्येकमिति समनियतत्वेन भवत्येवातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, पृथिवीत्वतेजस्त्वादिना साङ्कर्यात् घटत्वस्य नानात्वपक्षे कस्यापि घटत्वावच्छिन्नवद्वृत्तित्वत्वस्य तादृश-वृत्तितात्वसामनैयत्याभावात् । **एवमिति** । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे स्नेहशून्यं द्रव्यत्वादित्यत्राप्यतिव्याप्तिः, स्नेहशून्यत्वाभाववद्वृत्तित्वसामान्या-भावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य लाघवाज्जलवृत्तितात्वे एव स्वीकर्तव्यतया जलवृत्ति-तात्वस्य च स्नेहशून्यत्वाभाववद्वृत्तितात्वातिरिक्तसमानाधिकरणतया तदनवच्छि-न्नप्रतियोगिताकस्य घटत्वेन स्नेहशून्यत्वाभाववद्वृत्तित्वाभावस्यैव लक्षणघटकतया तस्य चाभावस्य द्रव्यत्वहेतौ सत्त्वादिति भावः । तदवच्छिन्नाभावस्य = स्नेहशून्य-त्वाभाववद्वृत्तितात्वावच्छिन्नाभावस्य ।

❀ जागदीशी ❀

यस्य कस्यचित्सामानाधिकरण्यमव्यावर्तकम्, अतस्तत्तत्प्रतियो-गितासमानाधिकरणत्वनिवेशापेक्षया लाघवमनुस्मृत्याह—वृत्तित्ववृत्तिना वेति । साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तिना वेति पाठे साध्याभाववत्त्वं सम्पा-तायातम् । यद्यपि तादृशवृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धूम-त्वादिसामान्याभावस्य घटाद्यन्यत्वाभावस्य च यावदन्तर्गतस्य हेताव-सत्त्वाद्वह्निमान् धूमादित्यादौ सर्वत्रासम्भवः, तादृशधर्मानवच्छिन्नवृत्ति-त्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावविवक्षणेऽपि घटभेदत्वेन घटभेद-निर्वह्निवृत्ति-त्वान्यतराभावस्य तादृशहेतावसत्त्वात् । तथापि पूर्ववदत्रापि कल्पे हेतु-ताघटकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वभिन्नावृत्तित्वेन प्रतियोगित्वं च विशेषणीय-मित्यदोषः । अतएव पूर्ववद् वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिसङ्ग्रहार्थमेव निषेध-द्वयगर्भता । स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताया एव तादृ-शवृत्तितात्वातिरिक्तवृत्तित्वनिष्ठधर्मानवच्छिन्नत्वं विवक्षितमित्यपि कश्चित् । वृत्तित्ववृत्तिना धर्मेण वेति पाठे तु धूमत्वाद्यभावमादायासम्भवतया धर्मेण वेति कल्पान्तरोल्लेखः । तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तेन पूर्वे-णान्वयि । तथा च तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तधर्मानवच्छिन्न-प्रतियोगिताक इत्यर्थः । तथा च धूमत्वघटभेदत्वादेस्तादृशवृत्तित्वत्वाति-

रिक्तधर्मत्वादेव तदवच्छिन्नसामान्याभावमादाय नासम्भवः। वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तु तादात्म्येन हेतौ विरुद्धघटत्वपटत्वाभ्याम्, अवृत्तिगगनादिना वा वृत्तित्वाभावमादाय लक्षणसमन्वय इति ध्येयम्।

❀ दीपिका ❀

तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वातिरिक्तसमानाधिकरणेत्यत्र (सामान्यतः) सामानाधिकरण्यविवक्षणे यत्किंचित्सामानाधिकरण्यस्य सर्वत्र सत्त्वेन सामानाधिकरण्यनिवेशो व्यर्थः, स्वसामानाधिकरण्यविवक्षणे स्वत्वस्याननुगतत्वेन स्वसामानाधिकरण्यमप्यननुगतं स्यादिति समानाधिकरणपदेन तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावीयप्रतियोगितासामानाधिकरण्यं विवक्ष्यत इत्याशयेनाह—**तत्तत्प्रतियोगितेति**। अथ तत्तत्प्रतियोगितासामानाधिकरण्यविवक्षणेऽपि कालिकसम्बन्धमादायाव्यावर्तकमिति स्वावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन तत्र वृत्तित्वं ग्राह्यम्। तथा च तत्तदनिवेशेऽपि विरुद्धघटत्वादिना व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावसङ्ग्राहकतया सार्थक्यसम्भवादव्यावर्तकत्वकथनमनुचितमिति चेन्न, जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वास्वीकारेण स्वावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन सामानाधिकरण्यघटकवृत्तित्वस्याप्रवेशादिति। एवञ्च तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वातिरिक्तवृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तादृशवृत्तित्वाभावपदेन विवक्षणीय इति फलितम्। वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ वाच्यत्वत्वावच्छिन्नघटाभाववद्वृत्तित्वस्य घटत्वेन योभावस्तस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेपि घटत्वस्य तादृशवृत्तित्ववृत्तिधर्मत्वाभावेन तादृशवृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकतया यावदन्तर्गतस्य ज्ञेयत्वहेतौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः।

अथैवमपि वह्निमान् धूमादित्यादावसम्भवः, धूमत्वसामान्याभावस्य धूमत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेपि धूमत्वत्वस्य वह्न्यभाववद्वृत्तितात्वातिरिक्तवृत्तित्ववृत्तिधर्मत्वाभावेन तादृशवृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन लक्षणघटकतया तस्य च धूमत्वाभावस्य धूमहेतावसत्त्वात्। न च तादृशवृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताकाभावविवक्षणान्न दोषः, धूमत्वसामान्याभावस्य वृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताकत्वाभावेन यावदनन्तर्गतत्वादिति वाच्यम्, एवमपि घटभेदत्वेन घटभेद-निर्वह्निवृत्तित्वान्यतराभावस्य घटभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन घटभेदत्वस्य च निरुक्तवृत्तित्ववृत्तिधर्मत्वाभावेन तादृशवृत्तित्ववृत्तिधर्मानवच्छिन्नवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताकतया यावदन्तर्गतस्य धूमहेतावसत्त्वेनासम्भवस्य दुर्वारत्वादित्याशङ्कते—

यद्यपीति । तादृशवृत्तित्वेति । वह्निसामान्याभाववद्वृत्तितात्वातिरिक्तवृत्तित्वे-त्यर्थः । **तादृशधर्मेति ।** तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वातिरिक्तवृत्तित्ववृत्तिधर्मेत्यर्थः । तादृशहेतौ=धूमादिहेतौ । असम्भवं निराकरोति—**तथापीति । हेतुताघटकेति ।** हेतुतावच्छेदकेत्यर्थः । **अदोष इति ।** तथा च धूमत्वसामान्याभावस्य हेतुतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वभिन्नधूमत्वनिष्ठप्रतियोगिताकतया हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वभिन्नावृत्तिप्रतियोगिताकत्वाभावेन यावदनन्तर्गतत्वान्न धूमत्वसामान्याभावमादायासम्भव इति बोध्यम् । अतएव = प्रतियोगितायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वभिन्नावृत्तित्वविवक्षणादेव । सङ्ग्रहप्रकारस्तु पूर्वोक्तदिशावसेयः । **कश्चिदिति ।** तथाचैतन्मते धूमत्वादिसामान्याभावस्य प्रतियोगिताया वृत्तित्वनिष्ठत्वाभावेन घटभेदत्वेन घटभेद-निर्वह्निवृत्तित्वान्यतराभावस्य च प्रतियोगिताया वृत्तित्वनिष्ठत्वेपि स्वन्यूनवृत्तिघटभेदत्वावच्छिन्नत्वेन लक्षणाघटकतया न पूर्वोक्तदिशासम्भवसम्भव इति भावः । स्वपदेन प्रतियोगिता ग्राह्या ।

❀ दीधितिः ❀

तेनालोकावृत्तित्वेन रूपेण यो वह्निसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्य यश्चेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावाधिकरणीभूतमहानसवृत्तित्वादेरभावस्तस्य धूमादौ स्वनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वादेर्विरहस्य च हेत्वन्तरवृत्तेः स्वस्मिन्नसत्त्वेपि न क्षतिरित्याहुः ।

❀ जागदीशी ❀

स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वेत्यस्य व्यावृत्तिमाह—**आलोकावृत्तित्वेनेति । निर्वह्निवृत्तित्वस्येति** प्रतियोगितायां तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वव्यापकत्वप्रदर्शनार्थम् । न च स्वव्यापकवृत्तितात्वकेत्युक्त्वापि आलोकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य वारणसम्भवात् प्रतियोगिताव्यापकत्वदिशि तत्तत्साध्याभाववदन्तर्भावो व्यर्थ इति वाच्यम्, आलोकावृत्तिवृत्तित्वाभावमादायाव्याप्तिवारणार्थं तस्यावश्यकत्वात्, स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगितत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिप्रतियोगिताकत्वरूपपर्य्यवसितार्थे तत्तत्साध्याभाववतः सकृदेव निविष्टतया वैयर्थ्याशङ्कानवकाशाच्चेति भावः ।

❀ दीपिका ❀

दीधितौ **तेनेति**। स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वस्य प्रतियोगितायां निवेशेनेत्यर्थः। अस्य न क्षतिरित्यनेनान्वयः।

आलोकावृत्तित्वेनेति। तथा च स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वस्यानिवेशे वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, आलोकावृत्तित्वेन वह्निसामान्याभाववद्वृत्तित्वाभावस्य तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वेन यावदन्तर्गततया तस्य च धूमहेतावसत्त्वात्। तदुक्तौ तु निर्वह्निवृत्तितात्वस्य निरुक्ताभावीयप्रतियोगिताव्यापकत्वं नास्ति, निर्वह्निवृत्तितात्वस्यालोकनिष्ठवृत्तितायामपि सत्त्वेन तत्र निरुक्ताभावीयप्रतियोगिताया असत्त्वादिति निरुक्ताभावस्य यावदनन्तर्गतत्वान्न दोषः।

ननु स्वव्यापकवृत्तितात्वव्यापकत्वस्यैव प्रतियोगितायां निवेशादेव निरुक्ताभावस्य वारणसम्भवे स्वव्यापकत्वदले तत्तत्साध्याभाववत्प्रवेशो व्यर्थ इत्याशङ्कते—**न चेति**। आलोकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य=आलोकावृत्तित्वेन निर्वह्निवृत्तित्वाभावस्य। समाधत्ते—**आलोकावृत्तिवृत्तित्वेति**। तथा च स्वव्यापकत्वदले तत्तत्साध्याभाववतोऽप्रवेशे आलोकावृत्तिवृत्तित्वाभावीयप्रतियोगिताव्यापकत्वस्य वृत्तितात्वे सत्त्वेन वह्निमान् धूमादित्यत्र तादृशाभावमादायाव्याप्तेस्तादवस्थ्यमेव। तन्निवेशे तु प्रतियोगिताया आलोकावृत्तिवृत्तित्वेऽपि सत्त्वेन तत्र च निर्वह्निवृत्तितात्वस्यासत्त्वान्न दोष इति भावः। किञ्चैकधैव साध्याभाववतः प्रवेशेन न वैयर्थ्याशङ्केत्याह—**स्वसमानाधिकरणेति**। स्वम् = प्रतियोगित्वम्, तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगि यत्तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वम्, तदाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिनी प्रतियोगिता यस्य स्वस्य तस्य भावस्तत्त्वमित्यर्थः। यथा वह्निमान् धूमादित्यत्र निर्वह्निवृत्तित्वसामान्याभावो लक्षणघटकः, स्वं तादृशवृत्तित्वाभावीयप्रतियोगित्वम्, तदाश्रये तादृशवृत्तित्वे वर्तमानो घटाद्यभावस्तस्याप्रतियोगि तादृशवृत्तितात्वम्, तदाश्रये तादृशवृत्तित्वे वर्तमानो घटाद्यभावीयप्रतियोगित्वाभाव एव, न तु तादृशवृत्तित्वाभावीयप्रतियोगित्वाभावः, इति तादृशवृत्तित्वाभावीयप्रतियोगिताया अप्रतियोगित्वात्। साध्याभावपदेन वह्नित्वेन घटाभावग्रहणे तु तादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य घटत्वेनाभाव एव यावदन्तर्गत इति तत्त्वम्।

❀ जागदीशी ❀

तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगितेत्यस्य फलमाह—यश्चेत्यादिना। घटत्वादेः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावात् तदवच्छि-

न्नस्य लक्षणाघटकत्वादाह—इन्धनत्वादीति। इन्धनत्वावच्छिन्नसामान्याभावस्य महानसादावसत्त्वात्तमादाय क्षतिविरहादाह—वह्न्यभावेति। तादृशवृत्तितात्वव्यापकप्रतियोगितेत्यस्यानुक्तौ असम्भव एव स्यात्, न तु वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिमात्रम्, प्रमेयमात्रस्य हेतुतास्थलेपि तत्तत्प्रमेयनिष्ठवृत्तित्वाभावस्य प्रमेयान्तरवृत्तेस्तत्तत्प्रमेये विरहादित्यावेदयितुं सर्वसाधनसाधारण्येनाह—स्वनिष्ठेति। स्वनिष्ठं यत् साध्याभावद्वृत्तित्वं तत्सामान्याभावस्येत्यर्थः।

❀ दीपिका ❀

अथैवमपि स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वकत्वमेव निवेश्यताम्, प्रतियोगितायां तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वव्यापकत्वनिवेशो व्यर्थ इत्यतो दीधिताबाह—**यश्चेन्धनत्वेति**। तथा च तदनिवेशे वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, इन्धनत्वेन वह्न्यभावस्याधिकरणं महानसादि, तन्निरूपितवृत्तित्वसामान्याभावस्यापि स्व(प्रतियोगिता)व्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वकत्वेन संयोगेन वृत्तिमति पर्वतीयधूमे वर्तमानत्वेन च यावदन्तर्गतस्य महानसीयधूमेसत्त्वात्। तन्निवेशे तु इन्धनत्वावच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तितात्वस्य मीनादिवृत्तितायामपि सत्त्वेन तत्र च तादृशवृत्तित्वसामान्याभावीयप्रतियोगिताया विरहेण न निरुक्तवृत्तित्वसामान्याभावस्तादृशवृत्तितात्वव्यापकप्रतियोगिताक इति न दोष इति भावः। ननु घटत्वेन वह्न्यभावमादायापि दोषसम्भवे इन्धनत्वावच्छिन्नेत्यप्रसिद्धस्योपादानं विफलमित्यत आह—**घटत्वादेरिति**। **तदवच्छिन्नेति**। घटत्वावच्छिन्नेत्यर्थः। साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव साध्याभावपदार्थतया घटत्वस्य वह्निव्यापकतावच्छेदकत्वाभावेन न घटत्वेन वह्न्यभावस्य साध्याभावत्वमिति भावः। दीधितौ **महानसवृत्तित्वादेरिति**। महानसवृत्तित्वत्वादिनेत्यर्थः। तादृशाधिकरणीभूतमहानसवृत्तित्वत्वावच्छिन्नस्येति वा षष्ठ्यन्तार्थः। न च गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि इन्धनत्वावच्छिन्नवह्न्यभावाविशेषितमहानसवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावमादायैव दोषप्रसक्तेस्तद्विशेषितमहानसवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावपर्यन्तानुसरणे सन्दर्भविरोध इति वाच्यम्, अधिकरणत्वान्तस्योपलक्षणतया शेषांशस्य विशेषणतया प्रवेशेनानुपपत्त्यभावादिति।

स्वनिष्ठेत्यादिदीधितिग्रन्थावतरणिकामाह—**तादृशवृत्तितात्वेति**। ननु इदं वाच्यं प्रमेयादित्यत्र लक्षणसमन्वयात् कथमसम्भव इत्यत आह—**प्रमेयमात्र-**

स्येति । वृत्तित्वाभावस्येत्यस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावस्येत्यर्थः । ननु तद्रूपे साध्ये स्वीयसमवायसम्बन्धेन तद्रसहेतौ साधनस्यैव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्तया तन्निष्ठयावदभावस्यैव हेतौ सत्त्वात्तत्राव्याप्तिविरहेणासम्भवकथनमनुचितमिति चेदत्र केचित्—वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावाः तद्वत्त्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यकधर्मवत्त्वं व्याप्तिरिति निष्कृष्टलक्षणाभिप्रायेणासम्भवो दर्शितः । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववद्धेतुमद्वृत्तित्वाभावस्यापि दैशिकविशेषणतया वृत्तिमद्वृत्तित्वेन लक्षणघटकत्वादिति प्राहुः ।

दीधितौ—**स्वनिष्ठेति** । धूमादिनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वव्यक्तेस्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः । हेत्वन्तरवृत्तेः = आलोकादिवृत्तेः । एतेन वृत्तिमद्वृत्तित्वमस्तीति सूचितम् । स्वस्मिन् = धूमादौ ।

❀ जागदीशी ❀

अत्र घटत्वादौ साध्ये स्वीयविशेषणतया घटान्यत्वादिहेतावतिव्याप्तिः, साधनस्यैव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्तया तन्निष्ठस्य यावदभावस्यैव हेतौ सत्त्वात् । न चैतस्य विरुद्धत्वात् साध्यसमानाधिकरणत्वेन हेतुविशेषणादेव नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, तथापि द्रव्यत्वादौ साध्ये स्वीयसमवायादिना सत्तादिहेतावतिव्याप्तिः, तादृशसम्बन्धेन हेतोरेव वृत्तिमत्तया तन्निष्ठयावदभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यस्य च सत्त्वात् । एवं महाकालान्यो घटादित्यत्र कालिकसम्बन्धेन हेतावतिव्याप्तिः, हेतुताघटककालिकसम्बन्धेन महाकालवृत्तेः तेन सम्बन्धेन तदवृत्तित्वासम्भवात् सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वात्, अन्यथा घटादिहेतावपि खण्डकालावच्छेदेन महाकालवृत्तित्वाभावसत्त्वादुक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यात् । एवं द्रव्यत्वादेः साध्यतायामवृत्तिगगनादिहेतावतिव्याप्तिः, विशिष्टसत्तायामव्याप्तिश्च, द्रव्यान्यस्मिन् गुणादौ विशिष्टसत्ताया वृत्तिमत्त्वादिति वदन्ति ।

❀ दीपिका ❀

कूटाघटितलक्षणस्य दुष्टत्वप्रदर्शनाय दोषस्थलानि प्रदर्शयन्ति—**अत्रेति** । एतस्मिन् लक्षणे इत्यर्थः । स्वीयविशेषणतया = घटान्यत्वप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन । साधनस्य = घटान्यत्वादेः । **हेतुतावच्छेदकेति** । घटान्यत्वप्रतियोगिकस्वरूपेणेत्यर्थः । तन्निष्ठस्य=घटान्यत्वादिनिष्ठस्य । तथा च अयं घटः घटान्यत्वा-

दित्यादौ हेतुतावच्छेदकीभूतघटान्यत्वादिप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन वृत्तिमति हेतौ वर्तमानस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्य घटत्वसामान्याभाववद्वृत्तित्वाभावस्यैव लक्षणघटकस्य घटान्यत्वादिहेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः। अतिव्याप्तिमुद्धर्तुं शङ्कते— **न चेति**। एतस्य = घटान्यत्वहेतोः। विरुद्धत्वात्=साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वात्। साध्यासामानाधिकरण्यादिति यावत्। तथा च वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यस्यैव व्याप्तिरूपत्वेन घटान्यत्वहेतौ घटत्वसामानाधिकरण्यविरहेण नातिव्याप्तिरिति भावः। **तथापीति**। घटो घटान्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिविरहेपीत्यर्थः। **स्वीयेति**। सत्ताप्रतियोगिकेत्यर्थः। तथा च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र सत्ताप्रतियोगिकसमवायेन हेतावतिव्याप्तिः, हेतुतावच्छेदकीभूतसत्ताप्रतियोगिकसमवायसम्बन्धेन वृत्तिमति हेतौ वर्तमानस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य द्रव्यत्वसामान्याभाववद्वृत्तित्वाभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यस्य च हेतौ सत्त्वादिति भावः। स्थलान्तरेतिव्याप्तिमाह—**एवं महाकालान्येति**। तेन सम्बन्धेन = कालिकसम्बन्धेन। **तदवृत्तित्वेति**। महाकालनिरूपितवृत्तित्वाभावेत्यर्थः। एतेन साध्यसामान्याभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वाभावः सूचितः। तथा च महाकालान्यो घटादित्यत्र महाकालान्यत्वसामान्याभाववन्महाकालनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्तितया तादृशस्य चाभावस्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः। ननु खण्डकालावच्छेदेन साध्याभाववन्निरूपितवृत्तित्वसामान्याभावः प्रसिद्धयेदित्यत आह—**सामाधिकरण्यस्येति**। तदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वस्येत्यर्थः। व्याप्यवृत्तित्वात् = निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वात्। अन्यथा = सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वे। महाकालवृत्तित्वाभावस्य=महाकालान्यत्वसामान्याभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य। **उक्तेति**। महाकालान्यो घटादित्यत्रेत्यर्थः।

एवं द्रव्यत्वादेरिति। तथा च द्रव्यं गगनादित्यादौ द्रव्यत्वसामान्याभाववद्वृत्तित्वाभाववत्त्वस्य अवृत्तिगगनहेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः। वस्तुतो नेदं युक्तम्, विरुद्धहेतावतिव्याप्तिवारणाय हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यस्योक्ततया तत एव अवृत्तिगगनादावप्यतिप्रसङ्गवारणसम्भवात्। अत्र लक्षणे न केवलमतिव्याप्तिरेव, किन्तु अव्याप्तिरपीत्याह—**विशिष्टसत्तायामिति**। तथा च द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्र द्रव्यत्वाभाववद्गुणादिनिरूपितवृत्तित्वस्य सत्तायां सत्त्वे 'विशिष्टः शुद्धान्नातिरिच्यते' इति न्यायेन विशिष्टसत्तायामपि वर्तमानत्वादव्याप्तिरिति भावः।

❀ जागदीशी ❀

यदि च वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यकधर्मवत्त्वं व्याप्तिरिति वक्ष्यते, तदा नैतेषामेकोपि दोषः पदमादधाति। वृत्तिमद्वृत्तय इत्यादौ सर्वत्र दैशिकविशेषणतासम्बन्धेनैव वृत्तेर्निवेशनीयत्वात्, अन्यथा अधिकरणत्वमात्रस्यैव संयोगादिसम्बन्धेनावर्तमानत्वाद् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेरपि प्रसङ्गादिति ध्येयम्।

❀ दीपिका ❀

निरुक्तदोषानुद्धरति जगदीशः—**यदि चेति। तद्वत्त्वावच्छिन्नेत्यादि।** तद्वत्त्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यं यस्य स्वस्य तद्धर्मवत्त्वमित्यर्थः। तत्पदेन तादृशवृत्तित्वाभावो ग्राह्यः। स्वपदेन हेतुतावच्छेदको धर्मो धर्तव्यः। धूमत्वावच्छिन्नाधिकरणतायां निर्वह्निवृत्तित्वसामान्याभावसत्त्वाद् वह्निमान् धूमादित्यादौ लक्षणसमन्वयः। एवञ्च घटत्वाधिकरणतायां प्रसिद्धस्य घटत्वाभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावस्य घटान्यत्वहेतावसत्त्वेन न घटो घटान्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिः। गगनादिहेतौ गगनत्वावच्छिन्नाधिकरणताया अप्रसिद्धयैव नातिव्याप्तिः। द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्र विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधिकरणतायां द्रव्यमात्रनिष्ठायां द्रव्यत्वाभाववद्गुणादिवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः। अथैवमपि धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, धूमसामान्याभावाधिकरणेऽयोगोलके स्वरूपेणैव वृत्तित्वाद्धेतुतावच्छेदकीभूतसंयोगेनावृत्तित्वादित्यत आह—**वृत्तिमद्वृत्तय इति।** सर्वत्र=वृत्तिमद्वृत्तय इत्यत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावा इत्यत्र च। अन्यथा=स्वरूपेण वृत्तित्वाविवक्षणे। तथा च धूमाभावाधिकरणेऽयोगोलके वह्न्यधिकरणतायाः स्वरूपेण सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः। अत्रापि आलोकावृत्तिवृत्तित्वाभावं महानसनिरूपितवृत्तित्वाभावञ्चादाय प्रागुक्तरीत्या दोषसम्भवेन साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावोपि स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तितात्वव्यापकप्रतियोगिताको ग्राह्य इति ध्येयम्।

इति यतीन्द्रस्वामिश्रीरामप्रपन्नाचार्यविरचितायां दीपिकायां कूटाघटितसार्वभौमलक्षणव्याख्यानं समाप्तम्।

—०:०:००—

❀ दीधितिः ❀

अन्ये तु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वम् ।

❀ जागदीशी ❀

कूटपदप्रवेशे सार्वभौमीयं लक्षणं परिष्कुर्वन्नाह—अन्ये त्वित्यादि । अत्र साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वस्य घटत्वादिनाभावमादाय व्यभिचारिणि अतिव्याप्तिरतो यावन्त इत्युक्तम् । तथा च तादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्यैव तत्र हेतावसत्त्वान्नातिप्रसङ्गः । न च तादृशवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभाववत्त्वोक्त्यापि तादृशाभावव्युदासः सम्भवतीति वाच्यम्, तथापि तादृशवृत्तित्वत्वेन घटादेरभावमादायातिव्याप्तितादवस्थ्यात्, इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ तादृशवृत्तित्वत्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेश्च ।

❀ दीपिका ❀

ननु साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावो व्याप्तिरिति व्याप्तिलक्षणे महानसीयवह्न्यभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः । न चाभावे साध्यतावच्छेदकमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविवक्षणान्न दोष इति वाच्यम्, केवलान्वयिनि गुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यके चाव्याप्तेरिति चेत्तत्राह दीधितौ—**अन्ये त्विति** । आहुरिति परेणान्वयः । तथा च साध्याभावकूटान्तर्गतवह्निसामान्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य धूमहेतौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः ।

यावन्त इत्युक्तमिति । तथा च यावत्पदानुपादाने धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमसामान्याभावाधिकरणवृत्तित्वस्य घटत्वादिनाभावमादायातिव्याप्तिः । यावत्पदोपादाने तु निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावदन्तर्गतस्य वह्नावसत्त्वान्नातिव्याप्तिः । ननु तादृशवृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेशेनैव निर्धूमवृत्तित्वाभावस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वारणसम्भवे यावत्त्वनिवेशो व्यर्थ इति शङ्कते-**न चेति** । तादृशेत्यस्य धूमसामान्याभाववदित्यर्थः । **तादृशाभावेति** । घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकनिर्धूमवृत्तित्वाभावेत्यर्थः ।

अतिव्याप्तिं द्रढयति—**तथापीति** । तादृशवृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशेपीत्यर्थः । तथा च निर्धूमवृत्तितात्वेन घटाभावस्य तादृशवृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वह्नौ हेतौ सत्त्वाद् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति भावः । तादृशनिवेशेऽव्याप्तिश्चेत्याह—**इदं वाच्यमिति** । **तदवच्छिन्नेति** ।

तादृशवृत्तित्वत्वावच्छिन्नेत्यर्थः । तथा च गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन वाच्यत्वाभाववद्वृत्तितात्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धया वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः, तादृशवृत्तित्वाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य लाघवाद् वृत्तितात्वमात्रे एवाभ्युपगमादिति भावः ।

ननु साध्याभावकूटाधिकरणनिरूपितवृत्तितात्वावच्छिन्नाभावनिवेशे साध्याभावकूटाधिकरण-ह्रद-निरूपितवृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादाय धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय इतरवारकपर्य्याप्तिनिवेशस्यावश्यकत्वेपि न्यूनवारकपर्य्याप्तिनिवेशे प्रयोजनविरहेण 'तादृशवृत्तितात्वस्य' इत्यादिग्रन्थेनाप्रसिद्धिकथनमसङ्गतम्, वृत्तितात्वेन घटाभावमादाय लक्षणसमन्वयादिति चेन्न, तद्व्यक्तेः स्वरूपतो भानाङ्गीकर्तृमते साध्याभावकूटाधिकरण(तद्व्यक्ति)निरूपितवृत्तित्वाभावमादायातिव्याप्तिवारणाय न्यूनवारकपर्य्याप्तिनिवेशस्यावश्यकत्वेन तद्ग्रन्थसङ्गतेः । अन्ये तु साध्याभावकूटाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वमित्याकारकधीविशेषविषयतात्मकसमुदायत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्याप्तिप्रतियोग्यवच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभाव एव निवेश्यः, इतरवारकपर्य्याप्तिनिवेशस्य कर्तुमशक्यत्वात्, साध्याभावकूटाधिकरण—ह्रद—निरूपितवृत्तित्वाभावश्च न तादृशः । (एवञ्च) तादृशनिवेशाभिप्रायेणैव तद्ग्रन्थसङ्गतिरित्याहुः ।

❀ जागदीशी ❀

अतएव तादृशवृत्तित्वसामान्याभाववत्त्वमपि न विवक्षितम्, केवलान्वयिनि अव्याप्तेः, वाच्यत्वाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावस्य ज्ञेयत्वहेतावभावादिति भावः । इत्थमपि वाच्यत्वाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावदन्तर्गतस्य ज्ञेयत्वादिहेतावसत्त्वाद् वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यदावव्याप्तिरतो वृत्तिमद्वृत्तय इत्युक्तम् । तथा च तस्य वृत्तिमदवृत्तित्वान्न यावदन्तर्गतत्वम्, किन्तु घटत्वादिना तादृशवृत्तित्वाभावस्यैव, स च ज्ञेयत्वहेतौ वर्तत एवेति नाव्याप्तिः । अत्र वृत्तित्वादिकं पूर्वोक्तलक्षणदिशावसेयम् । तेन न प्रागुक्तदोषः ।

❀ दीपिका ❀

ननु गुरुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्वीकारे केवलान्वयिनि नाव्याप्तिरित्यत आह—**अतएवेति** । वक्ष्यमाणाव्याप्तिभयादेवेत्यर्थः । **वाच्यत्वाभावेति** । घटत्वादिना वाच्यत्वाभावेत्यर्थः ।

अत्र वृत्तिमद्वृत्तिपदस्यानुपादाने वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ घटत्वादिना वाच्यत्वाभावाधिकरण-पटादि-निरूपितवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावदन्तर्गतस्य ज्ञेयत्वहेतावसत्त्वेनाव्याप्तिरिति तदुपादानमित्याह—**इत्थमपीति**। यावत्पदनिवेशेनातिव्याप्त्यादिवारणेपीत्यर्थः। तस्य = घटत्वादिना वाच्यत्वाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य वृत्तिमदवृत्तित्वात् = वृत्तिमद्वृत्तित्वाभावात्। **तादृशेति**। घटत्वादिना वाच्यत्वाभाववदित्यर्थः। पूर्वोक्तेत्यस्य कूटाघटितेत्यर्थः। तथा च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमति स्वरूपसम्बन्धेन वर्तमानत्वं विवक्षितमिति भावः। तेन = पूर्वोक्तलक्षणदिशा वृत्तिमत्त्वादिग्रहणेन। **न प्रागुक्तदोष इति**। कूटाघटितलक्षणोक्तः वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यभावकूटाधिकरणसमवेतत्वाद्यभावमादाय न दोष इति भावः।

❀ जागदीशी ❀

ननु प्रलयभिन्नं गोत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन हेतावतिव्याप्तिः, महाकालस्यापि कालिकसम्बन्धेन प्रलयान्यत्वाभावकूटवत्त्वेन तत्र या हेतुताघटककालिकसम्बन्धेन वृत्तिः, तस्याः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात्।

❀ दीपिका ❀

अथ प्रलयभिन्नं गोत्वादित्यादौ प्रलयान्तर्भावेण व्यभिचारिणि अतिव्याप्तिः, तथाहि—साध्याभाववति वृत्तित्वमवश्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैव ग्राह्यम्, एवञ्च प्रलयभेदाभावाधिकरणे महाकाले हेतुतावच्छेकीभूतकालिकसम्बन्धेन जगतो वर्तमानत्वेन महाकालनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वसामान्याभावस्य कालिकेन वृत्तिमति अवर्तमानत्वेन यावदनन्तर्गततया घटत्वादिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य प्रलयभेदाभावकूटाधिकरणनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्यैव यावदन्तर्गतस्य गोत्वहेतौ सत्त्वादिति शङ्कते—**नन्विति**। अथात्र द्रव्यं महाकालत्वादित्यादौ आत्मत्वाधिकरणत्वरूपवृत्तिमद्वृत्तेः कालिकसम्बन्धेन साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावकूटस्य महाकालत्वहेतावसत्त्वेनाव्याप्तिसम्भवेतिव्याप्त्यभिधानमसङ्गतम्, अनुपपत्तिसम्भवे आपत्तेरन्याय्यत्वादिति चेन्न, यत्किंचित्सम्बन्धेन तादृशकूटाधिकरणत्वप्रवेशेव्याप्तेरभावात्।

नन्वेवमपि धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिसम्भवे स्थलान्तरानुधावनं व्यर्थम्, तथाहि—धूमाभावकूटाधिकरणं महाकालः, तन्निरूपितवृत्तित्वाभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव वृत्तिमद्वृत्तिः, तस्य हेतौ सत्त्वादिति चेन्न, संयोगसम्ब-

न्धावच्छिन्नवृत्तितायाः संयोगस्वरूपत्वेन स्वरूपसम्बन्धेन साध्याभावकूटाधिकरणत्व-निवेशेप्यतिव्याप्तेरनिरासात्, निरवच्छिन्नस्वरूपसम्बन्धेन वृत्तित्वाभाववत्त्वविवक्षणे तत्र नातिव्याप्तिरिति विशेषविवक्षणेनैव तत्र व्यावृत्तिः, अत्र तूभयथापीति तत्स्थल-स्य त्यागात्। केचित्तु संयोगत्वस्य जातित्वेपि न संयोगत्वेन संसर्गता, अपि तु वृत्तिनियामकसंयोगत्वेन वृत्त्यनियामकसंयोगत्वेन चेति। तथा च वृत्त्यनियामकसंयो-गेन वह्नेर्हेतुतायां धूमस्य साध्यत्वे सद्धेतुरेव, तेन सम्बन्धेनायोगोलके वह्नेरसत्त्वात्। वृत्तिनियामकसंयोगेन हेतुत्वे तु महाकालनिरूपिततादृशवृत्तित्वस्याप्रसिद्धेः, घटादीनां संयोगस्य महाकाले वृत्त्यनियामकत्वात्। अतः साध्याभावकूटाधिकरणमहाकाल-निरूपिततादृशसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्याप्रसिद्धया धूमवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्ति-सम्भव इत्याहुः। नन्वेवमपि सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्याभावकूटाधिकरण-सामान्यादि-निरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्याप्रसिद्धया हेतुतावच्छेदक-सम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वीयस्वरूपसम्बन्धेन साध्याभावकूटाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वा-भावस्य प्रवेश्यतया धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिसम्भव इति चेन्न, हेतुसामानाधि-करण्यस्याग्रे निवेशनीयतया सत्तावान् जातेरित्यादौ दोषाभावेन तादृशनिवेशस्या-नावश्यकतया स्थलान्तरानुसरणस्यौचित्यात्।

❀ जागदीशी ❀

न च दैशिकविशेषणतया साध्याभावकूटवत्त्वं विवक्षितम्, अतस्तादृ-शकूटाधिकरणप्रलयवृत्तित्वसामान्याभावस्याधुनिकघटादिवृत्तेर्गोत्वादिहेता-वसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादौ अभाव-साध्यकेऽव्याप्तिप्रसङ्गात्, साध्याभावकूटान्तर्गतस्य घटत्वरूपसाध्याभावस्य विशेषणतयाधिकरणाप्रसिद्धेः। विशेषणतया वृत्तिमतामेव साध्याभावानां प्रवेशे तु घटत्वाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिः, व्यधिकरणधर्मा-वच्छिन्नसाध्याभावस्यैव तत्र दैशिकविशेषणतया वृत्तिमद्वृत्तित्वात्। एवं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके गगनत्वाद्यभावस्याभावे साध्ये ज्ञानादिहेतावव्याप्तिः, गगनत्वाद्यभावघटितकूटस्य दैशिकविशेषणता-सम्बन्धेन यदधिकरणं तद्वृत्तित्वाभावस्य शब्दादौ प्रसिद्धस्य ज्ञानादिहेता-वभावादिति चेत्?

❀ दीपिका ❀

अथ साध्याभावकूटाधिकरणत्वं स्वरूपसम्बन्धेन विवक्ष्यते, एवञ्च स्वरूप-सम्बन्धेन प्रलयभेदाभावकूटस्य प्रलयत्वात्मकस्याधिकरणं प्रलयः, तन्निरूपित-

वृत्तित्वाभावस्य कालिकेन वृत्तिमति सृष्टिकालीनघटादौ प्रसिद्धस्य गोत्वहेतावसत्त्वात् प्रलयभिन्नं गोत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिरित्याशङ्कते—**न चेति। तादृशकूटेति।** प्रलयभेदाभावकूटेत्यर्थः। स्वरूपेण तादृशाधिकरणत्वविवक्षणे दोषमाह—**घटत्वाभाववानित्यादि।** ननु स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तिमतामेव साध्याभावानां प्रवेशः, एवञ्च घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादौ घटत्वाभावत्वेन घटादीनामभाव एव साध्याभावकूटान्तर्गतस्तस्य स्वरूपेणाधिकरणस्य प्रसिद्धया नाव्याप्तिरित्यत आह—**विशेषणतया वृत्तिमतामेवेति।** तथा चाव्याप्तिविरहेपि घटत्वाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादौ घटान्तर्भावेण व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरिति भावः। अतिव्याप्तिमेवोपपादयति—**व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नेति।** एवञ्च घटत्वस्वरूपस्य साध्याभावस्य स्वरूपेण वृत्तिमत्त्वाभावात् घटत्वाभावत्वेन घटाभावकूटाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात्तस्य च द्रव्यत्वहेतौ सत्त्वेनातिव्याप्त्या तथानिवेशस्य कर्तुमशक्यत्वादिति भावः। ननु अभावत्वप्रतीतेः प्रमात्वरक्षार्थं अभावाभावस्यातिरिक्तत्वमते स्वरूपेण साध्याभावकूटाधिकरणत्वविवक्षणेऽपि घटत्वाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिरित्यत आह—**एवमिति।** आत्मनि कालिकेन गगनत्वाभावो नास्तीति प्रतीत्या कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य गगनत्वाभावाभावस्य स्वरूपेण साध्यत्वे ज्ञानहेतौ साध्याभावकूटान्तर्गतस्य गगनत्वाभावस्य स्वरूपेणाधिकरणमात्मादि, तन्निरूपितवृत्तित्वसामान्याभावस्य समवायेन वृत्तिमति शब्दादौ वर्तमानस्य ज्ञानहेतावसत्त्वेनाव्याप्तिरिति भावः।

ननु कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य गगनत्वाभावस्य स्वरूपेण साध्यत्वे शब्दहेतुकेप्यव्याप्तिसम्भवे द्वितीयाभावपर्यन्तानुसरणं व्यर्थम्, तथाहि—अत्र साध्याभावस्य शब्दाश्रयत्वरूपगगनत्वस्वरूपतया स्वरूपेण वृत्तिमत्तया तद्घटितकूटाधिकरणत्वस्य गगने एव सत्त्वेन तन्निरूपितवृत्तित्वसामान्याभावस्य ज्ञानादौ प्रसिद्धस्य शब्दहेतावसत्त्वादिति चेन्न, गगनत्वस्य शब्दाश्रयत्वरूपत्वमिव शब्दवत्त्वरूपत्वमपि, शब्दवत्त्वञ्च शब्द एवेति मते साध्याभावस्य शब्दरूपत्वेन शब्दस्य च स्वरूपेण वृत्तिमत्त्वाभावेन स्थलान्तरानुसरणात्।

❀ जागदीशी ❀

न, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्त्वबुद्धेः संसर्गविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदको यः सम्बन्धस्तेन वृत्तिमतः साध्याभावकूटस्य तादृशसम्बन्धेनैवाधिकरणत्वस्योक्तत्वात्।

संयोगाभाववान् प्रमेयादित्यादौ च संयोगादिरूपः साध्याभावो न तादृशसम्बन्धेन वृत्तिमान्, निरवच्छिन्नसमवायसम्बन्धेनैव संयोगादिनिश्चयस्य तदभावविरोधित्वादतो न तत्राव्याप्तिः। केवलान्वयिनि च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताबुद्धिर्भ्रमरूपैव सुलभा, सत्यां हि घटत्वेन वाच्यत्वं नास्तीति बुद्धौ जात्वपि घटत्वेन वाच्यत्वमस्तीति ज्ञानानुदयात्, घटत्वाद्यभाववत्ताबुद्धिं प्रति च समवायादिना घटत्वादिमत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादेवोक्ताव्याप्तेर्व्युदासः।

❀ दीपिका ❀

प्रलयभिन्नं गोत्वादित्यत्र पूर्वोक्तामतिव्याप्तिं निराकरोति—**साध्यतेत्यादिना**। एवञ्च संयोगेन वह्निमत्ताबुद्धिं प्रति स्वरूपेण वह्न्यभाववत्तानिर्णयस्य प्रतिबन्धकत्वात् प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतस्वरूपेण साध्याभावकूटाधिकरणत्वं ग्राह्यम्। प्रलयभिन्नं गोत्वादित्यादौ स्वरूपेण प्रलयभेदवत्ताबुद्धेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतस्वरूपेण, घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादौ स्वरूपेण घटत्वाभाववत्ताबुद्धेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतसमवायेन साध्याभावकूटाधिकरणत्वविवक्षणेन न क्वापि दोषलेशोपीति बोध्यम्। तादृशसम्बन्धेन=निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धेन। पर्वतादौ वह्न्यभाववत्तानिश्चयेपि कालिकादिना वह्निमत्ताबुद्धिसम्भवेन सामान्यतः साध्यवत्ताग्रहविरोधित्वमप्रसिद्धमित्यत आह—**साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति**। साध्याभाववत्तानिश्चयेपि प्रमेयत्वादिना साध्यवत्ताग्रहोदयादाह—**स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेति**। न चोक्तदोषवारणाय साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताग्रह एव कथं नोक्त इति वाच्यम्, केवलान्वयिनि साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताग्रहविरोधित्वस्याप्रसिद्ध्याव्याप्तिः। अत्र स्वप्रतियोगिसाध्यवत्त्वोपादाने जगदीशोक्तज्ञानहेतावव्याप्तिः, घटत्वेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नगगनत्वाभावाभावप्रकारकबुद्धेः स्वरूपस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकसंसर्गतया तेन सम्बन्धेन साध्याभावकूटाधिकरणे हेतोर्वर्तमानत्वात्। संयोगाभाववान् प्रमेयादित्यत्राप्यव्याप्तिर्बोध्या, समवायस्यापि संयोगरूपसाध्याभावप्रतियोगिसमवेताभावसाध्यवत्ताबुद्धेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकसंसर्गत्वात्। स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टमात्रप्रवेशे वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्राव्याप्तिः, घटानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धेन वाच्यत्वाभावत्वेन वाच्यत्वस्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतं यत्तादृशाभावत्वं तद्विशिष्टवत्ताबुद्धेः प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतघटानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धेन तादृशकूटाधिकरणाप्रसिद्धेः।

नन्वेवं घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यत्राव्याप्तिः दुर्वारा। तथाहि—स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताबुद्धेरित्यत्र स्वपदेन यदि साध्यसामान्याभावस्य ग्रहणम्, तदा प्रतिबन्धकतावच्छेदकः समवायसम्बन्धः, यदि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावग्रहणम्, तदा प्रतिबन्धकतावच्छेदकः स्वरूपसम्बन्धः। एवं च तेन सम्बन्धेन सर्वेषामेव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानां वृत्तिमत्त्वम्, तथा च तादृशसम्बन्धेन कदाचित् स्वरूपं कदाचित् समवायं चादाय सर्वेषां वृत्तिमत्त्वेन साध्यसामान्याभावघटितव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणत्वं न निरुक्तान्तःपातिना केनापि सम्बन्धेनापि प्रसिद्धमिति चेन्न, स्ववृत्तित्व-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन साध्याभावविशिष्टा या निरूपकता, तन्निरूपिताधिकरणतावत्कूटवत्त्वस्यैव विवक्षणादिति। ननु संयोगाभाववान् प्रमेयादित्यत्र संयोगात्मकसाध्याभावकूटाधिकरणद्रव्यनिरूपितवृत्तित्वसामान्याभावस्य गुणत्वादौ वर्तमानस्य प्रमेयहेतावसत्त्वादव्याप्तिरित्यत आह—**संयोगाभाववानिति**। तादृशसम्बन्धेन=साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धेन। **तदभावेति**। संयोगाभावेत्यर्थः। एवं च तादृशप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतनिरवच्छिन्नसमवायसम्बन्धेन संयोगात्मकसाध्याभावकूटस्य वृत्तिमत्त्वाभावेन साध्याभावपदेन ग्रहीतुमशक्यतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावमादाय लक्षणसमन्वय इति भावः।

अथ वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्ताज्ञानस्य व्यधिकरणधर्मविशिष्टसाध्यवत्ताबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वे मानाभावेन निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकसंसर्गाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरित्यत आह—**केवलान्वयिनि चेति**। तथा च निरुक्तानुभवबलान्निरुक्तप्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावस्यावश्यकतया नाव्याप्तिरिति भावः।

❀ दीधितिः ❀

तादृशवृत्तित्वाभावः स्वव्यापकतादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताको बोध्यः। प्रयोजनं चोक्तप्रायम्।

❀ जागदीशी ❀

तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वे प्रवेशिते एव समुदायपदं सार्थकं भवति, अतः प्रागेव वृत्तित्वाभावं व्याचष्टे—तादृशेति। स्वेति। स्वं प्रतियोगिता तद्व्यापकं यत्साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वं तद्व्या-

पकप्रतियोगिताका इत्यर्थः। प्रयोजनं चेति। वह्निमान् धूमादित्यत्रालोकावृत्तिसामान्याभावस्य साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य यावदन्तर्गतस्य हेतावसत्त्वादव्याप्तिरतः स्वव्यापकेति। तथा चालोकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वस्य व्यापकं न निर्वह्निवृत्तित्ववत्त्वम्, धूमत्वादौ व्यभिचारादित्ययमभावो न लक्षणघटक इति नाव्याप्तिः। प्रतियोगितायां तादृशवृत्तित्ववत्त्वव्यापकत्वानुक्तौ वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः, स्वप्रतियोगिताव्यापकसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्ववत्त्वकस्य घटवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावदन्तर्गतस्य हेतावसत्त्वात्। तदुपादाने च तादृशाभावप्रतियोगित्वं न वाच्यत्वाभाववद्वृत्तित्ववत्त्वव्यापकं पटवृत्तित्वे व्यभिचारादित्येतस्य लक्षणाघटकत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः।

❋ दीपिका ❋

अथ प्रथमोक्तस्य कूटपदस्य प्रयोजनमनुक्त्वा पश्चादुक्तस्य वृत्तित्वाभावस्य व्याख्यानं सन्दर्भविरुद्धमित्यत आह—**तादृशवृत्तित्वेति**। तथा च वृत्तित्वाभावस्य दीधितिकारोक्तव्याख्याया अभावे धूमाभाववन्निरूपितवृत्तित्वसामान्याभावस्य वह्निहेतावसत्त्वेन धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिविरहेण तन्निरासाय समुदायपदप्रवेशो व्यर्थः स्यात्। स्वव्यापकतादृशवृत्तितात्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वनिवेशे तु समुदायाप्रवेशे यथा दोषस्तथा दीधितिकृतैव वक्ष्यत इति भावः। एवं च साध्याभावसमुदायाधिकरणनिरूपितवृत्तितात्वव्यापिका अथ च तादृशवृत्तितात्वव्याप्या च या प्रतियोगिता तादृशप्रतियोगिताकाभावा यावन्तो वृत्तिमद्वृत्तयस्तद्वत्त्वं व्याप्तिरिति फलितम्। अत्र स्वव्यापक(प्रतियोगितायां तादृशवृत्तितात्वव्याप्य)त्वानिवेशे साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तितात्वव्यापकत्वमात्रोक्तौ आलोकावृत्तिसामान्याभावस्य वह्न्यभावकूटाधिकरणवृत्तितात्वाधिकरणे मीनादिवृत्तितायामालोकावृत्त्यभावीयप्रतियोगित्वाभावस्यावर्तमानत्वेन वर्तमानघटाद्यभावाप्रतियोगिप्रतियोगिताकस्य धूमहेतावसत्त्वेन वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः। अतः स्व(प्रतियोगिता)व्यापकत्वं निवेशितमित्याह—**वह्निमानित्यादि**। स्वव्यापकत्वनिवेशे तु धूमत्वे आलोकावृत्त्यभावीयप्रतियोगितायाः सत्त्वेन वह्न्यभावकूटाधिकरणवृत्तितात्वस्यासत्त्वेन नाव्याप्तिरिति प्रघट्टकार्थः। **तादृशवृत्तितात्वेति**। साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तितात्वेत्यर्थः। **तादृशाभावेति**। घटवृत्तित्वसामान्याभावेत्यर्थः। **वाच्यत्वाभावेति**। समवायितया वाच्यत्वाभावेत्यर्थः। पटवृत्तित्वे समवायितया वाच्यत्वाभावकूटाधिकरणवृत्तितात्वस्य सत्त्वेन तत्र

घटवृत्तित्वाभावीयप्रतियोगिताया असत्त्वेन घटवृत्तित्वाभावीयप्रतियोगितायाः समवायितया वाच्यत्वाभावकूटाधिकरणवृत्तितात्वव्यापकत्वाभाव इति ।

❀ जागदीशी ❀

अत्र च प्रतियोगिता स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्ना ग्राह्या। तेनेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ घटवृत्तितात्वेन वृत्तित्वसामान्याभावस्य घटान्यत्वादिवृत्तेर्ज्ञेयत्वहेतावसत्त्वेपि नाव्याप्तिः। सार्वभौममते च एकविशिष्टापरत्वमेवोभयत्वम्। तेन घटवृत्तित्व-घटान्यवृत्तित्वोभयाभावमादायापि नासम्भवः, तत्प्रतियोगितायाः तादृशवृत्तित्वत्वाव्यापकत्वादिति ध्येयम्।

❀ दीपिका ❀

अथ वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ घटवृत्तितात्वेन वृत्तित्वसामान्याभावस्य तादृशवृत्तितात्वसमनियतस्य घटान्यत्वे प्रसिद्धस्य यावदन्तर्गतस्य ज्ञेयत्वहेतावसत्त्वेनाव्याप्तिरित्यत आह—**अत्र चेति**। तथा च घटवृत्तित्वत्वेन वृत्तित्वसामान्याभावीयप्रतियोगितायाः स्वन्यूनवृत्तिना घटवृत्तितात्वेनावच्छिन्नत्वान्न तादृशवृत्तित्वाभावस्य लक्षणघटकत्वमिति भावः।

नन्वेवमपि घटवृत्तित्व-घटान्यवृत्तित्वोभयाभावस्यापि यावदन्तर्गतस्य ज्ञेयत्वादिहेतावसत्त्वेनासम्भव इत्यत आह—**सार्वभौममते चेति**। तेन=एकविशिष्टापरत्वस्यैवोभयत्वपदार्थत्वेन। तत्प्रतियोगितायाः=निरुक्तोभयाभावीयप्रतियोगितायाः। **तादृशवृत्तित्वेति**। साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वेत्यर्थः। तथा च समवायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वाभावकूटाधिकरणनिरूपितवृत्तितात्वस्य घटवृत्तितायां सत्त्वेन तत्र च घटवृत्तित्वविशिष्टघटान्यवृत्तित्वाभावीयप्रतियोगिताया असत्त्वेन न व्यापकत्वमिति भावः।

ननु वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमहेतौ घटवृत्तित्वविरहप्रयुक्तोभयाभावस्य सत्त्वेन लक्षणसमन्वयसम्भवेसम्भवाभिधानमसङ्गतम्। न च पर्वतवृत्तित्व-पर्वतान्यवृत्तित्वोभयाभावमादाय तत्राप्यसम्भव इति वाच्यम्, निरुक्तोभयाभावीयप्रतियोगिताया वह्न्यभावकूटवद्वृत्तितात्वव्यापकत्वसत्त्वेपि तादृशवृत्तितात्वव्याप्यत्वविरहात्, मीननिष्ठवृत्तितायां व्यभिचारादिति चेन्न, साध्याभावे हेतुसामानाधिकरण्यविशेषणोपादानेन लक्षणघटकस्य घटत्वावच्छिन्नवह्न्यभावकूटाधिकरणत्वस्य पर्वतेपि सत्त्वेन निरुक्तोभयाभावस्य तादृशवृत्तितात्वसमनियतस्य यावदन्तर्गतस्य धूमहेतावसत्त्वात्। एवं तद्रूपवान् तद्रसादित्यादौ रसत्वावच्छिन्नवृत्तित्व-तदनवच्छिन्नवृत्तित्वोभयाभाव-

मादायातिव्याप्तिर्बोध्या । ननूभयाभावीयप्रतियोगितायाः प्रत्येकपर्यवसितत्वेन स्वन्यूनवृत्त्युभयत्वावच्छिन्नतया निरुक्तोभयाभावस्य वारणसम्भवे सार्वभौममतविशेषाश्रयणं विफलमिति चेन्न, स्वसमानाधिकरणत्वे सति स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव स्वन्यूनवृत्तित्वम् । स्वसामानाधिकरण्यं च निरवच्छिन्नस्वरूपेण बोध्यम् । एवं च उभयपदार्थे उभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदो न निरवच्छिन्नस्वरूपेणेति न तस्योभयत्वस्य न्यूनवृत्तित्वम्, अन्यथाव्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्याव्याप्यवृत्तित्वमते धूमाधिकरणवृत्तित्वं नास्तीत्यभावीयप्रतियोगितायां स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वस्यासत्त्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वाभावमादाय धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः, संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिताया अव्याप्यवृत्तित्वेन तदवच्छिन्नभेदस्य केवलान्वयित्वात् ।

❀ जागदीशी ❀

स्वव्यापकत्वदलस्य पूर्वलक्षणोक्तैव व्यावृत्तिः । तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकत्वदलस्य तु प्रागिव न वह्निमान् धूमादित्यादौ व्यावृत्तिः, तादृशमहानसादेः साध्याभावकूटानधिकरणत्वात् ; किन्तु केवलान्वयिस्थले एवेत्याशयेनाह—उक्तप्रायमिति । न च स्वव्यापकेत्याद्यपेक्षया लाघवात् साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावा एव यावन्तो निवेश्यन्ताम्, तादृशवृत्तित्वत्वेन घटादेरभावमादाय केवलान्वयिनि लक्षणसम्भवादिति वाच्यम्, वह्निमान् धूमाद् वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ सर्वत्रासम्भवापत्तेः, निर्वह्निवृत्तित्वत्वस्य वृत्तित्वत्वाद्यपेक्षया गुरुत्वेन वह्न्यभावकूटवद्वृत्तित्वत्वघटत्वेन वाच्यत्वाभावकूटवद्वृत्तित्वत्वादेः प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धेरिति भावः ।

❀ दीपिका ❀

ननु स्वव्यापकतादृशवृत्तितात्वव्यापकत्वदलस्य प्रयोजनं कूटाघटितलक्षणोक्तमेवेति दीधितिकृतः प्रायपदोपादानं व्यर्थमित्यत आह—**स्वव्यापकत्वदलस्येति।** तथा च उक्तप्रायमिति दीधितिग्रन्थस्य यत्किंचिदुक्तम्, यत्किंचिन्नोक्तमित्यर्थः । तथा च प्रथमदलप्रयोजनं प्रथमलक्षणोक्तमेव, द्वितीयदलप्रयोजनं पूर्वानुक्तमन्यदेवेति प्रयोजनस्योक्तप्रायत्वम् । **तादृशवृत्तित्वत्वेनेति।** साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तितात्वेनेत्यर्थः । असम्भवे बीजमाह—**निर्वह्नित्वेति।** तथा च वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्न्यभावकूटाधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य लाघवान्नि-

वह्निवृत्तितात्वे वाच्यं ज्ञेयत्वादौ घटत्वावच्छिन्नवाच्यत्वाभावकूटवद्वृत्तितात्वेन घटाथभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य लाघवाद् वृत्तितात्वमात्रे एवाभ्युपगमेन साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैवाप्रसिद्ध्यासम्भव इति ध्येयम् । तदवच्छिन्नेति । साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तितात्वावच्छिन्नेत्यर्थः ।

❀ दीधितिः ❀

साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैवाभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वाद् व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः समुदायेति ।

❀ जागदीशी ❀

ननु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावाः तद्वत्त्वमेवोच्यतां कृतं कूटनिवेशेनेत्यत आह–साध्याभावेति। साध्यप्रतियोगिताकाभावेत्यर्थः । व्यधिकरणेति । साध्यप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावस्यावृत्तिमात्रवृत्तित्वादिति भावः । अत इति । तथा च धूमाभावकूटाधिकरणवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्यैव वह्न्यादिहेतावसत्त्वान्न व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः । न चैवं गगनाभाववान् वाच्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः, गगनस्यापि साध्याभावतया तदधिकरणाप्रसिद्धेरिति याच्यम्, वृत्तिमत्त्वेनापि साध्याभावस्य विवक्षणीयत्वात्, नव्यमते गगनस्य स्वाभावविरहत्वे मानाभावाच्चेति भावः ।

❀ दीपिका ❀

दीधितौ-**अतिव्याप्तिरिति** । अयमाशयः—कूटपदाप्रवेशे साध्यप्रतियोगिकाभाववद्वृत्तितात्वव्यापकप्रतियोगिताकाभावस्यैव निवेशनीयत्वे धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, घटत्वेन धूमाभावस्यापि साध्यप्रतियोगिताकाभावतया घटत्वावच्छिन्नधूमाभावाधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वाभावेन न लक्षणघटकत्वम्, अपि तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तादृशवृत्तित्वाभावस्यैव, तादृशाभावस्य च वह्निहेतौ सत्त्वात् । कूटपदप्रवेशे तु कूटान्तर्गतधूमसामान्याभाववद्वृत्तित्वाभावस्य हेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति ।

ननु साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तितात्वव्याप्यत्वे सति साध्याभाववद्वृत्तितात्वव्यापिका या प्रतियोगिता, तादृशप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्ध्यैव धूमवान्

वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणसम्भवे द्वितीयदले कूटपदाप्रवेशेतिव्याप्त्यभिधानमसाम्प्रतम्। न च घटत्वेन जगद्वृत्तित्वाभावस्तथा, तदीयप्रतियोगितायां सत्यन्ताभावात्। निर्धूमवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावोपि न तथा, तदीयप्रतियोगितायां विशेष्यदलासत्त्वात्, किन्तु वह्निमान् धूमादित्यादौ तथाविधाभावाप्रसिद्धयाव्याप्तिरेवेति चेन्न, द्वितीयदले समुदायपदाप्रवेशे प्रथमसमुदायप्रवेशो व्यर्थ एव, आलोकावृत्तिवृत्तित्वाभावीयप्रतियोगितायाः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाव्यापकेन आलोकावृत्तिवृत्तित्वाभावस्य लक्षणाघटकतया साम्प्रतं तादृशाभावमादायाव्याप्त्यभावात्। एवं च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादौ लक्षणसमन्वयसम्भवे समुदायपदस्य फलं पूर्वोक्तदिशातिव्याप्तिवारणमेव। वस्तुतः समुदायपदस्य सकृदेव प्रवेश इति न कोपि दोषः।

कूटपदप्रवेशेप्यव्याप्तिमाशङ्कते—**न चैवमिति।** एवम् = कूटपदप्रवेशेपि। **अव्याप्तिरिति।** अथात्र 'साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताबुद्धेः संसर्गविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदको यः सम्बन्धः तेन सम्बन्धेन वृत्तिमतः साध्याभावकूटस्य तेनैव सम्बन्धेनाधिकरणत्वस्योक्तत्वादि'ति ग्रन्थेनैव गगनस्वरूपाभावस्य लक्षणाघटकतया तमादायाव्याप्तिदानं वृत्तिमत्त्वेनापीत्याद्यग्रिमग्रन्थेनाव्याप्तिदानञ्चासङ्गतमिति चेन्न, पूर्वग्रन्थं विस्मृत्याव्याप्तिदानम्, विवक्षणीयत्वादित्यस्यानन्तरं 'साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यादिग्रन्थेने'ति शेषः। विवक्षणीयत्वादित्यस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः। तेन न समाधानान्तरमित्यवसेयम्। **मानाभावाच्चेति।** अयमाशयः—अभावाभावस्य प्रथमाभावप्रतियोगिस्वरूपत्वाङ्गीकारे एव गगनाभावाभावस्य गगनस्वरूपत्वमभ्युपगम्यैव गगनाभाववान् वाच्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः स्यात्, परन्तु गगनस्य तद्रूपत्वे न किंचिन्मानम्, घटवद्भूतले घटो नास्तीत्यप्रतीत्या घटाभावो नास्तीति प्रतीत्या च घटस्य घटाभावाभावात्मकत्वं भवति, प्रकृते तथा प्रतीतेरभावादिति गगनाभावाभावस्यातिरिक्तत्वेन तदधिकरणप्रसिद्धया नाव्याप्तिरिति।

❁ जागदीशी ❁

अत्र साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगितेत्यत्र समुदायपदस्य फलं ग्रन्थकृतैवोक्तम्। प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वत्वमित्यत्र समुदायपदस्य फलन्तु नालोकावृत्तेरभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणम्, तादृशाभावस्य स्वव्यापक-

साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकेत्युक्तावपि वारणसम्भवाद् धूमत्वादावपि तदभावप्रतियोगितासत्त्वात्, परन्तु आलोकावृत्तिवृत्तित्व-स्याभावमादायाव्याप्तिवारणमेव तत्फलमिति प्राञ्चः ।

❁ दीपिका ❁

द्विधा समुदायपदं प्रवेश्य व्याचक्षाणानां प्राचां मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—अत्रेति । एषामयमाशयः—साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तितात्वव्यापिका अथ च साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तितात्वव्याप्या या प्रतियोगिता, तादृशप्रतियोगिताकाभाव एव तादृशवृत्तित्वाभावपदेन ग्राह्यः। तत्र प्रथमकूटपदप्रयोजनं दीधितिकारोक्तं धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणमेव । द्वितीयकूटपदप्रयोजनं वह्निमान् धूमादित्यादौ आलोकावृत्त्यभावमादायाव्याप्तिवारणं न सम्भवति, तदीयप्रतियोगिताया धूमत्वेपि सत्त्वेन तत्र वह्निसामान्याभाववद्वृत्तितात्वस्यासत्त्वेन साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वाव्याप्य-त्वेन अलोकावृत्त्यभावस्य लक्षणाघटकत्वात्, किन्तु आलोकावृत्तिवृत्तित्वाभावमादाया-व्याप्तिवारणाय तन्निवेशः, तादृशाभावीयप्रतियोगितायाः साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्या-प्यत्वात् । कूटपदप्रवेशे तु कूटान्तर्गतनिर्वह्निवृत्तितात्वस्य पर्वतादिनिरूपितवृत्तिता-यामसत्त्वेन तत्र चालोकावृत्तिवृत्तित्वाभावीयप्रतियोगितायाः सत्त्वेन न लक्षण-घटकत्वमिति ।

❁ जागदीशी ❁

तत्तुच्छम्, स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिनः साध्याभावकूटाधि-करणवृत्तित्वत्वस्याश्रये वर्तमानस्यात्यन्ताभावस्याप्रतियोगिप्रतियोगिता-काभावेनेव तादृशवृत्तित्वाभावानां निवेशात् तत्र च सकृदेव समुदाय-पदस्यान्तर्भावेणोभयथा तन्निवेशफलानुसन्धानस्य वायसदशनानु-सन्धानसमानत्वात्, अन्यथा साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिता-कस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि प्रतियोगिताव्यापकसाध्याभाव-कूटाधिकरणवृत्तित्वत्वकत्वाभावादेव व्युदासात्तमादाय व्यभिचारिणि अति-प्रसङ्गवारणार्थं ग्रन्थकृता समुदायपदोपन्यासानौचित्यापत्तेरिति ध्येयम् ।

❁ दीपिका ❁

स्वव्यापकसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तितात्वव्यापकप्रतियोगिताक इत्यत्र स्वव्याप-कताविशेष्यतापन्नमेव साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तितात्वं व्यापकविशेषणतया भासते न तु स्वातन्त्र्येण । एवञ्च साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तितात्वस्यैव द्विधानिवेशाभावेन

तद्घटककूटपदस्यापि न द्विधानिवेश इति तत्फलविचारः काकदन्तपरीक्षणमात्र-मित्यभिप्रेत्याह—**तत्तुच्छमिति** । एकधानिवेशप्रकारमाह—**स्वाश्रयेत्यादि** । स्वपदेन प्रतियोगिता ग्राह्या । तादृशवृत्तित्वाभावानाम् = साध्याभावकूटाधिकरण-वृत्तित्वाभावानाम् । अन्यथा = समुदायपदस्य द्विधाप्रवेशे । एवं च धूमवान् वह्ने-रित्यत्र दीधितिकृता घटत्वेन निर्धूमवृत्तित्वाभावमादायातिव्याप्तिवारणं कूटपदप्रयोज-नमुपात्तम् । द्विधा कूटपदनिवेशे तु घटत्वेन निर्धूमवृत्तित्वाभावस्य निर्धूमवृत्तितात्व-व्यापकप्रतियोगिताकत्वेपि साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तितात्वव्याप्यप्रतियोगिताकत्वा-भावेन न लक्षणघटकत्वम्, पर्वतनिरूपितवृत्तितायां तादृशाभावीयप्रतियोगितायाः सत्त्वेन निर्धूमवृत्तितात्वस्यासत्त्वादिति समुदायपदव्यावृत्तिरसङ्गता स्यादिति ध्येयम् ।

❀ दीधितिः ❀

साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यः । तेन सम-वायेन वह्नेः साध्यत्वे धूमे संयोगेन च तथात्वे वह्न्यवयवत्वे पर्वतवह्न्यवयवसंयोगे च पर्वतस्य वह्न्यवयवस्य च सम्बन्ध-द्वयावच्छिन्नवह्न्यभावद्वयानधिकरणत्वेपि नातिव्याप्तिः ।

❀ जागदीशी ❀

धूमे इति । नातिव्याप्तिरित्यग्रेन्वयः । एवमग्रेपि । इदमापाततः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रवेशेपि अतिव्याप्तेर्दुरुद्धरत्वात्, साध्याभाववत्संयुक्तत्वसामान्याभावस्य कुत्रापि संयोगेन वृत्तिमति असत्त्वात्, वह्न्यवयवमात्रसंयुक्तस्य वस्तुनोसत्त्वादिति ध्येयम् ।

❀ दीपिका ❀

अथ समवायेन वह्नेः साध्यत्वे धूमे हेतावतिव्याप्तिः, साध्याभावीयप्रतियोगितायां सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वाप्रवेशेन साध्याभावकूटान्तर्गतं संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-वह्न्यभाव-समवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावद्वयम्, एतद्द्वयाधिकरणं गगनादि, तन्निरूपितवृत्तित्वाभावस्य घटादौ प्रसिद्धस्य धूमहेतौ सत्त्वादित्यत आह-दीधितौ—**साध्याभावश्चेति** । साध्याभावः = साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकः, सम्बन्धेनेत्यत्र तृतीयार्थोवच्छिन्नत्वम्, तस्य साध्याभावपदार्थैकदेशे प्रतियोगिताया-मन्वयः । एवं च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना या साध्यतावच्छेदकसम-नियतप्रतियोगिता तादृशप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः । दीधितौ-तेन=साध्याभावीय-

प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशेन । समवायेन वह्नेः साध्यत्वे पर्वतस्य सम्बन्धद्वयावच्छिन्नवह्न्यभावद्वयानधिकरणत्वेपि धूमे नातिव्याप्तिः, संयोगेन वह्नेस्तथात्वे वह्न्यवयवस्य तादृशाभावद्वयानधिकरणत्वेपि वह्न्यवयवत्वे नातिव्याप्तिः, समवायेन वह्नेः साध्यत्वे संयोगेन तस्य तथात्वे च पर्वतस्य वह्न्यवयवस्य च तादृशाभावद्वयानधिकरणत्वेपि पर्वतवह्न्यवयवसंयोगे नातिव्याप्तिरिति ग्रन्थयोजना । तथात्वे=साध्यत्वे । **सम्बन्धद्वयावच्छिन्नेति ।** संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-समवायसम्बन्धावच्छिन्नेत्यर्थः । प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशे च समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावाधिकरणपर्वतनिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्य संयोगेन वृत्तिमति घटादौ प्रसिद्धस्य धूमहेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः ।

ननु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशेपि समवायेन वह्नौ साध्ये संयोगेन धूमहेतौ नातिव्याप्तिवारणम्, समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावकूटाधिकरणं गगनादि, तन्निरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्यैव संयोगेन वृत्तिमति घटादौ सत्त्वेन तादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्याप्रसिद्ध्या प्रसिद्धस्य व्यधिकरण-घटत्वादि-धर्मावच्छिन्नस्य तादृशवृत्तित्वाभावस्य धूमहेतौ सत्त्वादित्यत आह— **इदमापातत इति ।** आपातत्वमेव दर्शयति—**साध्यतावच्छेदकेति ।** न च घटादेर्गगनादिसंयुक्तत्वेपि गगनादिनिरूपितसंयोगस्य वृत्त्यनियामकतया गगनादिसंयुक्ते घटादौ संयोगसम्बन्धावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्य प्रसिद्धेरिति वाच्यम्, तादात्म्यादिवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन हेतुतायां वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिभिया वृत्तित्वस्थाने सम्बन्धित्वस्यैव निवेशे नातिव्याप्तेर्जागरूकत्वादिति । वक्ष्यमाणविशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वाभाववत्त्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यकत्वविवक्षणेतिव्याप्त्यादिदोषवारणसम्भवादित्याशयेन ध्येयमित्युक्तम् ।

❀ जागदीशी ❀

ननु सम्बन्धविशेषाविवक्षायां प्रलयोत्पन्नकर्म-तद्ध्वंशनित्यरूपादिकमेव वह्न्यभावकूटाधिकरणं वाच्यम्, जन्य-विभु-मूर्तानां यथायोगं कालिक-संयोग-दिक्कृतविशेषणताभिर्वह्निमत्त्वेन द्रव्यस्य साध्याभावकूटवत्त्वविरहात्, वह्न्यसमानकालीनस्य धूमासंयोगिद्रव्यस्यासत्त्वात् । तथा च साध्याभावकूटाधिकरणे हेतुतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन वृत्त्यप्रसिद्ध्यैव

धूमे नातिव्याप्तिः। समवायेन धूमस्य हेतुत्वे च विरुद्धत्वात् साध्यसामानाधिकरण्यविवक्षणादेव तद्व्युदासम्भवादत आह—संयोगेनेति। तथात्वे= वह्नेः साध्यत्वे। तथा चात्र वह्न्यभावकूटाधिकरणं यन्नित्यरूपादिकं तत्र हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वस्य रूपत्वादौ प्रसिद्धस्याभावो वर्तत एव वह्न्यवयवत्वे इत्यतिव्याप्तिः स्यात्, यदि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभावस्य प्रवेशो न स्यादिति भावः।

❀ दीपिका ❀

स्थलान्तरानुसरणे बीजमाह—**नन्विति**। सम्बन्धविशेषाविवक्षायाम् = साध्याभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशे। एवञ्च साध्याभावकूटाधिकरणनित्यरूपादिनिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्ध्यैव निरुक्तस्थले नातिव्याप्तिरिति सारांशः। अथात्र समवायेन वह्निसाध्यकधूमहेतुकस्थले सम्बन्धसामान्येन साध्याभावस्य विवक्षायामपि साध्याभावकूटाधिकरणत्वस्य चरमद्व्यणुके एव सत्त्वेन तन्निरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य प्रसिद्ध्याप्रसिद्ध्यभिधानमसङ्गतम्। न च तैजसत्वेन वह्निसाध्यकस्थलाभिप्रायेण ग्रन्थ उक्तः, तथा च चरमद्व्यणुककालेपि तेजसः सत्त्वान्न तेजस्त्वावच्छिन्नाभावः सम्बन्धसामान्येन द्व्यणुके वर्तते इति वाच्यम्, 'वह्न्यसमानकालीनधूमासंयोगिद्रव्यस्यासत्त्वा'दित्यत्र संयोगिद्रव्यस्यासत्त्वादित्युक्तावेव सामञ्जस्ये धूमपदस्य वैयर्थ्यात्। वस्तुतस्तु धूमप्रतियोगिकसंयोगेन धूमहेतुकस्थलाभिप्रायेणातिव्याप्त्युपन्यासान्न ग्रन्थासङ्गतिः।

ननूक्तग्रन्थस्य समवायेन धूमहेतुकस्थलपरता, तथा च साध्याभावकूटाधिरण-नित्यरूपादि-निरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य रूपत्वे प्रसिद्धत्वात् कथमप्रसिद्ध्यभिधानमित्यत आह—**समवायेन धूमस्य हेतुत्वे चेति**। तथा च विरुद्धस्थले हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यविरहादेव नातिव्याप्तिरिति तत्त्वम्। **तद्व्युदासेति**। अतिव्याप्तिवारणेत्यर्थः। **प्रवेशो न स्यादिति**। तत्प्रवेशे तु संयोगेन वह्नौ साध्ये समवायेन वह्न्यवयवत्वहेतौ नातिव्याप्तिः, संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावकूटाधिकरण-वह्न्यवयव-निरूपित-समवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्य रूपत्वादौ प्रसिद्धस्य वह्न्यवयवत्वे हेतावसत्त्वादिति भावः। अथ समवायेन वह्नेर्हेतुतायामेवातिव्याप्तिसम्भवे वह्न्यवयवत्वानुसरणं व्यर्थमिति चेदत्र केचित्—वह्न्यवयवत्वम्= वह्निमत्त्वम्, तच्च समवायेन वह्निरेवेत्याहुः।

ननु समवायेन केवलवह्नित्वस्य केवलावयवत्वस्य च हेतुतायामप्यतिव्याप्ति-सम्भवे वह्न्यवयवत्वपर्यन्तानुसरणं व्यर्थमिति चेन्न, साध्याभावकूटाधिकरणं वह्न्यसमवायिवह्न्यसंयुक्तवह्निं वह्न्यसमवायिवह्न्यसंयुक्तजलीयपरमाण्वादिकं चादाय नातिव्याप्तिसम्भव इत्युभयमतसाधारण्याय वह्न्यवयवत्वहेत्वनुसरणम् ।

❀ जागदीशी ❀

ननु समवायेन वह्न्यभावस्य वह्न्यवयवत्वासमानाधिकरणत्वादग्रे-वक्ष्यमाणेन साध्याभावानां हेतुसमानाधिकरणत्वविशेषणेनैव न तादृशा-भावमन्तर्भाव्योक्तहेतावतिव्याप्तिरतो हेत्वन्तरमाह—पर्वतेति । अत्र समवायेन वह्न्यभावस्य पर्वते, संयोगेन वह्न्यभावस्य च वह्न्यवयवे हेतुसमानाधिकरणत्वात्तदुभयघटितसाध्याभावकूटस्याधिकरणं यन्नित्यरूपादिकम्, तत्समवेतत्वाद्यभावस्य तादृशसंयोगेन हेतौ सत्त्वाद् भवत्यतिव्याप्तिः ।

❀ दीपिका ❀

ननु हेतुसमानाधिककरणत्वस्य साध्याभावविशेषणत्वे समवायसम्बन्धावच्छिन्न-वह्न्यभावस्य वह्न्यवयवत्वादिरूपहेतुसामानाधिकरण्यविरहेण न तत्रातिव्याप्तिरित्याह—**नन्विति**।तादृशाभावम्=समवायेन वह्निसामान्याभावम्। उक्तहेतौ=वह्न्यवयवत्वहेतौ। **पर्वते** इति । एवं च वह्निमान् पर्वतवह्न्यवयसंयोगादित्यादौ वह्न्यवयवान्तर्भावेण व्यभिचारिणि अतिव्याप्तिः स्यात्, यदि साध्याभावीयप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं न निवेश्येत । पर्वतावच्छेदेन समवायेन वह्न्यभावस्य वह्न्यवयवावच्छेदेन च संयोगेन वह्न्यभावस्य हेतुसमानाधिकरणतया तदुभयघटित-वह्न्यभावकूटाधिकरणनित्यरूपादि-निरूपित-समवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वसामान्याभावस्य घटादौ प्रसिद्धस्य पर्वतवह्न्यवयवसंयोगात्मके हेतौ सत्त्वादित्याह—**अत्रेति**। तादृशसंयोगे=पर्वतवह्न्यवयवसंयोगे ।

अत्रेदमवधेयम्—केवलपर्वतसंयोगस्य केवलावयवसंयोगस्य च हेतुत्वे तत्तत्संयोगाश्रयजलीयपरमाण्वादिकमादाय अतिव्याप्त्यभावात्, उभयमतसाधारण्याय तादृशहेत्वनुसरणम् । एवं पर्वतवह्न्यवयवसंयोगस्य हेतुत्वे वह्नेः समवायेन संयोगेन वा साध्यत्वमित्यत्र विनिगमकाभावेनोभयोरपि प्रत्येकं साध्यतावच्छेदकत्वम्, विनिगमनाविरहेण एकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वात् फलतो विशेषाभावाच्चेति ।

❀ जागदीशी ❀

यत्तु संयोगेन वह्नेः साध्यत्वे वह्न्यवयवत्वस्य विरुद्धत्वाद्धेतौ साध्यसामानाधिकरण्यविशेषणादेव तद्वारयितुं शक्यते इत्यतः पर्वतेत्यादि-हेत्वन्तरमिति। तत्तुच्छम्, वह्न्यवयवेपि वह्न्यन्तरस्य संयोगेन वृत्तेर्विरोधविरहात्, तादात्म्येन साध्यत्वानुरोधात् साध्यसम्बन्धितामात्रस्यैव सामानाधिकरण्ये प्रवेश्यत्वाच्चेति भावः। सम्बन्धद्वयेति। पर्वतस्य संयोगावच्छिन्नवह्न्यभावानधिकरणत्वाद् वह्न्यवयवस्य समवायावच्छिन्नवह्न्यभावानधिरणत्वादिति भावः। नातिव्याप्तिरिति। प्रागुक्तरीत्या साध्याभावकूटाधिकरणनित्यरूपादौ हेतुताघटकसंयोगसम्बन्धेन वृत्त्यप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिर्वेत्यपि द्रष्टव्यम्। अत्र च वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते एवेदमुक्तम्। तेन धनी चैत्रत्वादित्यादौ स्वामित्वादिसम्बन्धेन साध्यतायां नाव्याप्तिः। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसमानाधिकरणसम्बन्धानवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावो ग्राह्य इति तु न युक्तम्, धनी द्रव्यत्वादित्यादौ व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव तादृशत्वेनातिव्याप्तिप्रसङ्गात्।

❀ दीपिका ❀

हेत्वन्तरानुसरणे बीजमुपपादयतां मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—**यत्त्विति**। **विरोधविरहादिति**। एवञ्च हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यविवक्षायां वह्न्यवयवत्वहेतावतिव्याप्तिवारणमशक्यमिति भावः।

ननु वह्न्यवयवे वह्न्यन्तरप्रतियोगिकसंयोगस्य वृत्त्यनियामकतया कथं तेन सम्बन्धेन हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यमित्यत आह—**तादात्म्येनेति**। तथा च तादात्म्येन प्रमेयवतः साध्यत्वे धूमादिहेतौ वृत्त्यनियामकतादात्म्यादिसम्बन्धेन साध्यसामानाधिकरण्यविरहेणाव्याप्तिभियावश्यं साध्यसामानाधिकरण्यघटकतया साध्यसम्बन्धित्वस्यैव निवेशनीयतया वह्न्यन्तरप्रतियोगिकसंयोगेनापि वह्न्यवयवे वह्न्यन्तरसम्बन्धित्वानपायादिति तत्त्वम्।

प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशे वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरपीत्याह—**प्रागुक्तरीत्येति**। संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभाव-समवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावद्वयघटितसाध्याभावकूटमादायेत्यर्थः।

तथा च तादृशसाध्याभावकूटाधिकरण-नित्यरूपादि-निरूपित-हेतुतावच्छेद-कीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्धया तत्राव्याप्तिरिति भावः।

ननु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावविवक्षणे धनी चैत्रत्वादित्यादौ वृत्त्यनियामकस्वामित्वादिसम्बन्धेन साध्यतायां स्वामित्वादि-सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धयाव्याप्तिरित्यत आह—**अत्र चेति**। तेन = वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वीकृत्यैव लक्षणकरणेन।

यत्तु सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव साध्याभावो बोध्य इति लाभेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसमानाधिकरणसंसर्गानवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावो ग्राह्य इत्यर्थः पर्यवसन्नः। तादृशसाध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्चेति वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि न क्षतिः, धनी चैत्रत्वादित्यादौ व्यधिकरणस्वरूपादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादायैव लक्षणसमन्वयादिति मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—**साध्यतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तेति**। तन्मतं दूषयति—**न युक्तमिति**। अयम्भावः—तथा सति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानङ्गीकारेपि व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वस्य व्यधिकरणसम्बन्धेनाभावमादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ग्रन्थानुत्थितिप्रसङ्गः। अपि च धनी द्रव्यत्वादित्यादौ व्यभिचारिणि स्वामित्वादिसम्बन्धेन साध्यतायां व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नस्यैव निरुक्तसाध्याभावत्वादतिव्याप्तिश्चेत्याह—**धनी द्रव्यत्वादिति**। तादृशत्वेन = निरुक्तसाध्याभावत्वेन।

❀ दीधितिः ❀

तथा स्वव्यापकीभूतसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकोपि।

❀ जागदीशी ❀

ननु साध्याभावो यदि साध्यतावच्छेदकरूपेण विवक्षितः तदा प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिः, प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः। न च साध्यतावच्छेदकातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव साध्याभावो वक्तव्यः, तथा चावृत्तिगगनादिना प्रमेयादेरभावः सुलभ इति वाच्यम्, घ्राणग्राह्यगुणवान् द्रव्यत्वादित्यादावति-

व्याप्तिप्रसङ्गात्, तादृशगुणत्वस्य घ्राणग्राह्यगन्धत्वापेक्षया गुरुत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानामेव तादृशाभावत्वादत आह—तथेति। स्वम् = प्रतियोगिता।

❀ दीपिका ❀

स्वव्यापकीभूतेत्यादिदीधितिग्रन्थोत्थितौ बीजमाह—**नन्विति। प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरिति।** न च प्रमेयत्वेन घटत्वपटत्वोभयाभावसत्त्वेनोक्ताप्रसिद्धिप्रदर्शनमसाम्प्रतमिति वाच्यम्, विषयत्वापेक्षया प्रमेयत्वस्य गुरुतया गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तदप्रसिद्धितादवस्थ्यात्। अप्रसिद्धिमुद्धर्तुं शङ्कते—**न चेति।** वाच्यमित्यनेनान्वयः। अत्र धर्मविधया साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकत्वनिवेशे गुरुधर्मसाध्यतावच्छेदकस्थले तादृशनिरूपकव्यक्तीनां विशिष्य निवेशस्यावश्यकत्वेन व्यधिकरणधर्मनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकव्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्यापि तादृशकूटान्तर्गतत्वेन गौरवमतः **समानाधिकरणेति। अभावः सुलभ इति।** तथाच प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यत्र साध्यतावच्छेदकातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकं गगनेन प्रमेयाभावमादाय लक्षणसङ्गतिः, गगनस्य वृत्तित्वरूपधर्मत्वाभावादिति भावः। निरुक्तविवक्षितार्थं निराकरोति—**घ्राणग्राह्येति।** अतिव्याप्तौ हेतुमाह—**तादृशगुणत्वस्येति।** घ्राणग्राह्यगुणत्वस्येत्यर्थः। तादृशाभावत्वात् = निरुक्तसाध्याभावत्वात्। तथा च त्वदुक्तरीत्या घटत्वेन घ्राणग्राह्यगुणाभावस्यैव साध्याभावतया तदधिकरण—द्रव्यनिरूपितहेतुतावच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्तितया तस्य च द्रव्यत्वहेतौ सत्त्वेन घ्राणग्राह्यगुणवान् द्रव्यत्वादित्यत्रातिव्याप्तिरिति भावः।

दीधितौ—**स्वव्यापकीभूतेत्यादि।** साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकोभाव इत्यर्थः। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वे सति साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वे सति साध्यतावच्छेदकव्यापिका या प्रतियोगिता तन्निरूपकाभाव एव साध्याभावपदेन ग्राह्य इति यावत्। अत्रेदं चिन्तनीयम्—निरुक्तसाध्याभावप्रवेशेपि वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः, वह्निधूमोभयाभावीयप्रतियोगित्वस्य धूमे एव स्वीकारेण प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसमनियतत्वाभावात्, अन्यथा तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं धूमत्वमिति यत् अवच्छेदकत्वनिरुक्तौ जगदीशेनाभिहितम्,

अतिप्रसक्ते धर्मेऽवच्छेदकत्वासम्भवात् तदसङ्गत्यापत्तेः; तथा च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघटकत्वेनातिव्याप्तिः सुस्पष्टेति ।

❀ दीधिति ❀

तेन यत्र पृथिवीत्वाभावादौ साध्ये तत्तद्विपक्षावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणमप्रसिद्धं तत्र सद्धेतौ पृथिवीत्वादौ साध्ये जातित्वाद्यवच्छिन्नाभाववति सामान्यादौ अवर्तमाने द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादौ च नाव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा ।

❀ जागदीशी ❀

प्रतियोगिताव्यापकसाध्यतावच्छेदक इत्यस्य फलमाह—पृथिवीत्वाभावादाविति । तत्तद्विपक्षो घटादिः, तथा च घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावपटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावादिघटितसाध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या पृथिवीत्वाभाववान् जलत्वादित्यादिसद्धेतौ नाव्याप्तिः, घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायाः पटत्वादावपि सत्त्वेन साध्यतावच्छेदकस्य तदव्यापकतया तादृशाभावानां लक्षणाघटकत्वात् । प्रतियोगिभेदेऽपि एकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताया एकत्वादिति भावः । सद्धेताविति । नाव्याप्तिरित्यन्वयः । वह्निमान् धूमादित्यत्र साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन विपक्षीभूतजलाद्यवृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्य गुणादौ, द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यत्र च विपक्षीभूतरूपरसादिप्रत्येकासमवेतसामान्याभावकूटस्य जात्यादौ अधिकरणतासत्त्वात्तदप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तेरुक्तस्थले विरहात्तदुभयं नोदाहृतम् ।

❀ दीपिका ❀

प्रथमदल(साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्व)निवेशफलमाह दीधितौ—**यत्र पृथिवित्वाभावादाविति । तत्र सद्धेताविति ।** तत्र साध्ये यः सद्धेतुर्जलत्वादिः तत्रेत्यर्थः । एवञ्च साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकत्वमात्रनिवेशे पृथिवीत्वाभाववान् जलत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकीभूतपृथिवीत्वाभावत्वव्यापकीभूतप्रतियोगिताकस्य घटावृत्त्यभाव-पटावृत्त्यभावघटितस्य साध्याभावकूटस्याधिकरणाप्रसिद्ध्याव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकत्वस्य निवेशे तु घटावृत्त्यभावीयप्रतियोगितायाः पटत्वादावपि सत्त्वेन तत्र पृथिवीत्वाभावत्वस्यासत्त्वेन तस्याः

प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकव्याप्यत्वाभावान्न निरुक्ताभावस्य लक्षणघटकत्वमित्याह—**तथा च घटावृत्तित्वावच्छिन्नेति** । तदव्यापकतया=निरुक्ताभावीयप्रतियोगिताव्यापकत्वाभावेन । तादृशाभावानाम्=घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावानाम् । ननु प्रतियोगिभेदेन प्रतियोगिताया नानात्वेन साध्यतावच्छेदकस्य निरुक्ताभावीयप्रतियोगित्वाव्यापकत्वमित्यत आह—**प्रतियोगिभेदेपीति** । ननु प्रथमदलाप्रवेशे वह्निसाध्यके धूमादिहेतौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकव्यापकस्य तत्तद्ध्रदावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्याधिकरणताया गुणादौ प्रसिद्धत्वेपि तन्निरूपितहेतुतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्ध्याव्याप्तिसम्भवे स्थलान्तरानुसरणमनुचितमित्यत आह—**वह्निमानित्यादि** । तथा च प्रतियोगिताव्यापकत्वनिवेशेपि साध्याभावकूटवति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्ध्या सत्तावान् जातेरित्यादौ अव्याप्तेर्वक्ष्यमाणतया साध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिदोषवारणमेव प्रयोजनमिति भावः ।

❀ जागदीशी ❀

ननु यावतामैकाधिकरण्यं तावत्समुदायस्य विवक्षायां नोक्ताव्याप्तिरत आह—पृथिवीत्वादाविति । साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावस्य च विशेषणीयत्वे जातित्वावच्छिन्नाभावमादाय नातिव्याप्तिसम्भव इत्यादिपदमुपात्तम् । तथा च जलासमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य तेजोसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य च साधनसमानाधिकरणत्वात्तदुभयघटितसाध्याभावकूटाधिकरणजात्यादौ प्रकृतहेतोरसत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः ।

❀ दीपिका ❀

अथ ऐकाधिकरण्यापन्नसाध्याभावकूटाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य प्रवेशेन पृथिवीत्वाभाववान् जलत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः, घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभाव-पटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावयोरैकाधिकरण्याभावेन कूटानन्तर्गतत्वादित्याह—**ननु यावतामिति** । अस्यानुगमस्तु आधेयतासम्बन्धेन यत्किंचिदधिकरणविशिष्टसाध्याभावव्यापकाधिकरणवृत्तित्वाभावा यावन्त इत्यादि । अधिकरणे साध्याभावव्यापकता च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन । यत्किंचिदधिकरणमादाय एकवृत्तित्वाभावः, एवमपरयत्किंचिदधिकरणमादाय तादृशवृत्तित्वाभावः एवं रीत्या यावन्तो वृत्तित्वाभावास्तद्त्वमिति ध्येयम् । **पृथिवीत्वादावितीति** । तथा च साध्यतावच्छेदके प्रतियोगिताव्यापकत्वानिवेशे पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादौ जलान्तर्भावेण व्यभि-

चारिणि अतिव्याप्तिः, जातित्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यतावच्छेदकीभूतपृथिवीत्वत्व-व्यापकप्रतियोगिताकत्वेन कूटान्तर्गततया तदधिकरणे सामान्यादौ द्रव्यत्वप्रकारक-प्रमाविषयत्वरूपहेतोरसत्त्वात् । प्रतियोगिताव्यापकत्वनिवेशे तु न दोषः, साध्यता-वच्छेदकीभूतपृथिवीत्वत्वस्य जात्यभावीयप्रतियोगिताव्यापकत्वाभावात्, जलत्वादि-जातौ व्यभिचारात् ।

ननु हेतुसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावविशेषणीयत्वे जातित्वावच्छिन्नाभावस्य हेतुसामानाधिकरण्यविरहेण न जात्यभावमादाय पूर्वोक्तस्थलेतिव्याप्तिरित्याह—**साध-नसमानेति । आदिपदमुपात्तमिति ।** जातित्वाद्यवच्छिन्नेत्यत्रेति शेषः । एवं च पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यत्रैव जलासमवेतत्वावच्छिन्नाभाव-तेजोसम-वेतत्वावच्छिन्नाभावादेः साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगि-ताकतया च तदुभयघटितसाध्याभावकूटाधिकरण-सामान्यादिनिरूपितवृत्तित्वाभाव-स्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरिति प्रतियोगिताव्यापकत्वं साध्यतावच्छेदके निवेशनीय-मित्याह—**तथा च जलासमवेतेति ।**

❀ जागदीशी ❀

द्रव्यत्वस्य समवायेन हेतुत्वे तादृशसाध्याभावकूटवति जात्यादौ हेतुता-वच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धेन वृत्त्यप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिः स्यादत उक्तं- द्रव्यत्वप्रकारकेति । **सामान्यादौ च स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तिर्वाच्यत्वादावेव सुलभा ।** प्रमाविशेष्यत्वादाविति । **नातिव्याप्तिरित्यन्वयः । भ्रमात्मकतादृश-प्रतीतिविषयत्वं जात्यादावपीत्यतः—**प्रमेति । **अत्र प्रतियोगितां प्रति व्याप-कत्वं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव ग्राह्यम् । तेन नित्यज्ञानवतः तादात्म्येन साध्यतायामीश्वरत्वादिहेतौ घटान्यभेदस्य पटान्यभेदस्य च द्वयोर्विषयतासम्बन्धेन प्रतियोगिताव्यापकीभूतनित्यज्ञानात्मकसाध्यता-वच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकयोरेकाधिकरणाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः, न वा तादृशे एव साध्ये द्रव्यत्वादिप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यत्र पृथिव्यादौ साधनसमानाधिकरणस्य पृथिव्यादिनवद्रव्याणां [प्रत्येकभिन्नद्रव्यभेद-कूटस्याधिकरणे गुणादौ हेतोरसत्त्वेप्यतिव्याप्तिः ।**

❀ दीपिका ❀

अथ पृथिवी द्रव्यत्वादित्यत्राप्यतिव्याप्तिसम्भवे द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वपर्य-न्तानुधावनं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—**द्रव्यत्वस्य समवायेनेति । तादृशसाध्या-**

भावेति । साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावेत्यर्थः । तथा च साध्याभावकूटाधिकरणसामान्यादिनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्याप्रसिद्धया तत्र नातिव्याप्तिः । प्रमाविषयत्वपर्यन्तानुसरणे तु तादृशसाध्याभावकूटाधिकरणसामान्यादिनिरूपितहेतुतावच्छेदकीभूतस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य वाच्यत्वादौ सौलभ्येन तादृशवृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वाद् भवत्यतिव्याप्तिरिति सरलोभिप्रायः । नन्वेवमपि द्रव्यत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वस्य स्वरूपेण हेतुत्वे फलसम्भवे तद्वति तत्प्रकारकज्ञानरूपप्रमापर्यन्तानुसरणव्यर्थमित्यत आह—**भ्रमात्मकतादृशेति** । तथा च साध्याभावकूटाधिकरणसामान्यादि-निरूपितस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्यैव द्रव्यत्वप्रकारकभ्रमात्मकज्ञानीयविषयत्वे सत्त्वान्नातिव्याप्तिः स्यादतः प्रमापर्यन्तानुसरणमिति भावः ।

ननु तादात्म्येन नित्यज्ञानवतः साध्यत्वे 'नित्यज्ञानवद्वान् ईश्वरत्वादि'त्यादौ अव्याप्तिः, विषयतासम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकीभूतनित्यज्ञानस्य घटान्यादौ सत्त्वेन साध्यतावच्छेदकीभूतनित्यज्ञानसमनियतप्रतियोगिताकस्य घटान्यभेद-पटान्यभेदद्वयघटितसाध्याभावकूटस्याधिकरणाप्रसिद्धेरित्यत आह—**अत्र प्रतियोगितां प्रतीति** । तथा च साध्यतावच्छेदकताघटकसमवायसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकीभूतनित्यज्ञानस्य घटान्यादावसत्त्वेन न निरुक्तभेदानां लक्षणघटकत्वमिति भावः । तेन = साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोतिताव्यापकत्वग्रहणेन ।

ननु नित्यज्ञानवतः तादात्म्येन साध्यतास्थले नित्यपदं व्यर्थमिति चेदत्रोच्यते—प्रतियोगिताव्यापकसाध्यतावच्छेदकं यदि स्ववृत्तियत्किंचित्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकाभाववत्प्रतियोगित्वमुच्यते, तदा विषयतासम्बन्धेन स्ववृत्तिप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वसम्बन्धेन ज्ञानस्य घटान्यभेदीयप्रतियोगितायां सत्त्वात् घटान्यभेदे तादृशसाध्यतावच्छेदकाभाववत्प्रतियोगिताकत्वविरहेण लक्षणाघटकतया नाव्याप्तिरतो नित्यपदम् । तदुपादाने तु विषयतासम्बन्धावच्छिन्नस्ववृत्तिप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वसम्बन्धस्य नित्यज्ञानस्य व्यधिकरणसंसर्गत्वेन घटान्यभेदादेरुक्तसम्बन्धेन नित्यज्ञानात्मकसाध्यतावच्छेदकाभाववत्प्रतियोगिताकतया लक्षणघटकेनाव्याप्तिरिति । परे तु ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति कार्यकारणभावविरहेण जन्यनित्यज्ञानसाधारणज्ञानत्वस्यानुगतस्याभावात् नित्यपदोपादानम्, तदुपादाने तु नित्यज्ञानव्यक्तेस्तद्व्यक्तित्वेन साध्यतावच्छेदकतेत्याहुः ।

एवं प्रतियोगितायां व्याप्यत्वमपि 'अयमभावप्रतियोगी'ति व्यवहारनियामक-

स्वरूपसम्बन्धेन ग्राह्यम्। इतरथा वह्निमान् धूमादित्यादौ सर्वस्या एव प्रतियोगितायाः कालिकादिसम्बन्धेन कालादिवृत्तितया कस्या अपि प्रतियोगिताया न वह्नित्वादिकं व्यापकमिति तादृशाभावाप्रसिद्ध्याव्याप्त्यापत्तेरिति।

ननु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्त्वबुद्धेः संसर्गविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमतामेव साध्याभावानां प्रवेश्यत्वाद् घटत्वात्मकघटान्यभेदादेस्तादृशस्वरूपसम्बन्धेन वृत्तित्वाप्रसिद्ध्या लक्षणाघटकत्वान्न तादृशकूटमादाय निरुक्तातिव्याप्तिरित्यत आह—**न वेति**। तादृशे एव = नित्यज्ञानवति एव। तथा च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगिताव्यापकत्वाग्रहणे पृथिव्यादिप्रत्येकभिन्नद्रव्यभेदस्य पृथिव्यादौ हेतुसमानाधिकरणस्य विषयतासम्बन्धेन नित्यज्ञानात्मकसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकतयातिव्याप्तिः स्यादिति भावः। यद्यपि पृथिवीभिन्नभेद-घटादिभिन्नभेदानामपि साध्याभावकूटान्तर्गततया तेषामेकाधिकरणाप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिः। न च यावतामैकाधिकरण्यं तावत्समुदायविवक्षणे नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्, तस्याग्रे निवेशनीयत्वेपि तस्येदानीमनुसन्धाने रूपाभाववान् वायुत्वादित्यादावव्याप्तिदानस्यासत्त्वापत्तेः, तथापि आदिपदेन नित्यज्ञानवतः समवायेन साध्यत्वे तादृशहेतौ तत्तद्द्रव्यभिन्नसमवेतस्याभावादिकमादायातिव्याप्तिर्बोध्या, जात्यादावेव तादृशकूटाधिकरणत्वसम्भवात्। अत एव द्रव्यत्वहेतुमुपेक्ष्य स्वरूपसम्बन्धेन द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्योपादानम्। अथात्मभिन्नद्रव्यभेदस्य साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिकत्वाभावात् पृथिव्यादिनवद्रव्याणामित्यादिग्रन्थासङ्गतिरिति चेन्न, जीवभिन्नद्रव्यं नेत्यभावान्तर्भाव्य नवद्रव्याणामभावसत्त्वादिति ध्येयम्।

❀ जागदीशी ❀

नचैवं वह्निधूमोभयवान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः, प्रतियोगितामात्रस्यैव प्रत्येकपर्यवसिततया तां प्रति पर्याप्त्याख्यसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन कस्याप्यव्यापकतया निरुक्तसाध्याभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यम्, एकविशिष्टापरत्वानतिरिक्तस्य उभयत्वस्य सार्वभौममते पर्याप्तिभिन्नसम्बन्धेनैव साध्यतावच्छेदकत्वात्, साध्यतावच्छेदकपदेन साध्यनिष्ठप्रतियोगित्वस्योपलक्षणत्वात् साध्यनिष्ठप्रतियोगित्वसम्बन्धेनैव वा साध्यतावच्छेदकप्रतियोगिताव्यापकत्वस्योक्तत्वादिति भावः।

❀ दीपिका ❀

अथ साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगितां प्रति व्यापकत्वग्रहणे वह्निधूमोभयवान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः, उभयाभावीयप्रतियोगिताया वह्नौ धूमे च प्रत्येकपर्यवसिततया साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकीभूतपर्याप्तिसम्बन्धेनोभयत्वस्योभयस्मिन् सत्त्वेन प्रत्येकावृत्तितयाऽव्यापकत्वात् इत्याशङ्कते—**न चैवमिति**। एवम् = साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन व्यापकत्वग्रहणे। अव्याप्तौ हेतुमाह—**प्रतियोगितामात्रस्यवेति**। तां प्रति = प्रतियोगितां प्रति। **निरुक्तसाध्याभावेति**। साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावेत्यर्थः। अव्याप्तिं निराकरोति—**एकविशिष्टेति**। तथा च सार्वभौममते वह्निविशिष्टधूमत्वस्य धूमविशिष्टवह्नित्वस्य च वह्निधूमोभयत्वरूपत्वमिति साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकस्य निरुक्तप्रतियोगिताव्यापकत्वमक्षतमेवेति भावः। **साध्यतावच्छेदकपदेनेति**। साध्यतावच्छेदकसमनियतेत्यत्रेति शेषः। तथा च साध्यनिष्ठप्रतियोगितासमनियतप्रतियोगिताकाभावस्यैव साध्याभावपदार्थत्वेन वह्निधूमोभयाभावीयप्रतियोगितायाः साध्यनिष्ठप्रतियोगितासमनियतत्वेन नाव्याप्तिरिति भावः। **साध्यनिष्ठप्रतियोगित्वसम्बन्धेनेति**। तथा च साध्यनिष्ठप्रतियोगित्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदिका या प्रतियोगिता तद्व्यापकत्वस्य ग्रहणेन वह्निधूमोभयाभावमादाय लक्षणसमन्वय इति भावः। नव्यास्तु साध्यतावच्छेदकनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतानिरूपितव्याप्यत्वाभावपर्याप्तिसम्बन्धनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वनिरूपितावच्छेदकताश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकवृत्तित्वं तत्प्रतियोगिताकत्वोभयप्रतियोगिताकाभावविशिष्टा या साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिता तत्काभाव एव साध्याभावपदेन विवक्षणीयः। तेन नोक्तानुपपत्तिरित्याहुः

❀ दीधितिः ❀

नापि अभावत्वादिना अभावादौ साध्ये तत्तत्साध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरित्याहुः।

❀ जागदीशी ❀

साध्यतावच्छेदकव्यापिका प्रतियोगितेत्यस्य फलमाह—नापीति। घटत्वाभावत्वेन साध्ये साध्याभावकूटवत्त्वं घटस्यैव सुलभमत उक्तम्—अभावत्वादिनेति। आदिना प्रमेयत्वादेरुपग्रहः। तथा च अभाववान् प्रमे-

यवान् वा घटत्वादित्यत्र साधनसमानाधिकरणस्य तत्तद्घटान्यत्वाभाव-कूटस्याधिकरणाप्रसिद्धयाऽव्याप्तिः स्यात्, अतः साध्यतावच्छेदकेति। साध्यतावच्छेदकीभूताभावत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावादेव तत्तद्घटा-न्यत्वाभावानां लक्षणाघटकत्वादिति भावः।

❀ दीपिका ❀

दीधितौ—**तत्तत्साध्येति।** घटत्वाभाव-पटत्वाभावादिरूपसाध्यस्य यः साध्य-तावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताको घटत्व-पटत्वादिरूपोभावस्तत्समुदायाधिकरणस्या-प्रसिद्धेरित्यर्थः।

अव्याप्तिः स्यादिति। अयमाशयः—द्वितीय(साध्यतावच्छेदकव्यापक-त्व)दलस्याप्रवेशे साध्यतावच्छेदकव्याप्यप्रतियोगिताकाभाव एव साध्याभावपदार्थो वाच्यः। एवञ्च अभाववान् घटत्वादित्यत्र हेतुसमानाधिकरणस्य तत्तद्घटभे-दाभावकूटस्य साध्यतावच्छेदकीभूताभावत्वव्याप्यप्रतियोगिताकत्वेन लक्षणघटकतया तादृशकूटाधिकरणस्यैकस्य कस्यचिदसम्भवेनाव्याप्तिः। तत्प्रवेशे तु तत्तद्घटभेदा-भावीयप्रतियोगिता न साध्यतावच्छेदकव्यापिका, पटाभावादौ व्यभिचारादिति न निरुक्ताभावानां लक्षणघटकत्वमिति। न च यावतामभावानामेकाधिकरणत्वसम्भव-स्तादृशाभावकूटाधिकरणं यद्यत् तावदन्यतमवृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकोभावो विवक्षणीयः, घटवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावश्चोपदर्शितस्थले न तथा, जगत एव तावद-न्तर्गतत्वात्, अपि तु घटत्वादिना जगद्वृत्तित्वसामान्याभाव एव वृत्तिमद्वृत्तिस्त-थाविधोभावः, तावदधिकरणान्यतमत्वं च तत्तदधिकरणावृत्तिशून्यत्वं न तु तत्तद-धिकरणान्यान्यत्वमिति नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्, एवमपि जातिप्रतियोगिकाभाववान् मेयत्वादित्यादौ जातिमतामेव घटत्व-पटत्वघटिततादृशकूटाधिकरणतया जातिम-द्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्यापि तादृशतयाऽव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति।

❀ जागदीशी ❀

अत्र स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नाया एव प्रतियोगिताया साध्यताव-च्छेदकसामनैयत्यं वाच्यम्। तेन घटत्वाभावत्वेन पटत्वाभावत्वेन च अभाव-प्रमेयसामान्याभावयोरेकाधिकरणाप्रसिद्धावपि नोक्ताव्याप्तिताद-वस्थ्यम्, घटत्वाभावत्वादेः प्रमेयसामान्यनिष्ठप्रतियोगितान्यूनवृत्तित्वेन तादृशप्रतियोगिताकाभावानां लक्षणाघटकत्वात्। एवं साध्यसामानाधि-करण्यमपि हेतौ वक्तव्यम्। तेन सत्तावत्समवेतत्वसमनियतप्रतियोगिता-

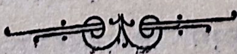
कस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात् तादृशस्य च यावत एव हेतौ सत्त्वेपि जात्यभाववान् द्रव्यत्वादित्यादिविरुद्धहेतौ नातिव्याप्तिरिति ध्येयम्।

❀ दीपिका ❀

अथैवमपि अभाववान् प्रमेयवान् वा घटत्वादित्यत्राव्याप्तिर्दुरुद्धरा, घटत्वाभाववत्वेन पटत्वाभाववत्वेन च अभावसामान्याभाव-प्रमेयसामान्याभावयोरपि साध्यतावच्छेदकीभूताभावत्वादिसमनियतप्रतियोगिताकतया तादृशाभावकूटाधिकरणस्याप्रसिद्धत्वादित्यत आह—**अत्र स्वन्यूनेति**। तथा च अवृत्तिगगनादिना साध्याभावमादाय लक्षणं सङ्गमनीयम्। **तादृशप्रतियोगिताकेति**। घटत्वाभाववत्वेन पटत्वाभाववत्वेन च अभावादिसामान्याभावानामित्यर्थः। अथैवमपि जात्यभाववान् द्रव्यत्वादित्यादौ विरुद्धहेतावतिव्याप्तिः, जातिरूपसाध्याभावाधिकरणं द्रव्यादि, तन्निरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वसामान्याभावस्य समवायेन वृत्तिमति अवृत्तेर्लक्षणाघटकतया घटत्वादिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तादृशवृत्तित्वाभावस्यैव लक्षणघटकतया तस्य च द्रव्यत्वहेतौ सत्त्वादित्यत आह—**एवं साध्यसामानाधिकरण्यमपीति**। तथा च द्रव्यत्वहेतौ साध्यसामानाधिकरण्यविरहेण नातिव्याप्तिरिति भावः।

ननु पृथिवीसमवेतवान् मेयत्वादित्यादौ पृथिवीसमवेतत्वादिकं गुरुतया न पृथिवीसमवेताद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकम्, समवायेन जात्यभावप्रतियोगितायामिव पृथिवीसमवेताद्यभावप्रतियोगितायामपि केवलसमवेतत्वस्यैवावच्छेदकत्वसम्भवात्, समवेतत्वावच्छिन्ना च प्रतियोगिता न साध्यतावच्छेदकीभूतपृथिवीसमवेतत्वादिसमनियता जलत्वादौ व्यभिचारादिति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिरिति चेन्न, 'पृथिवीसमवेतमि'ति धीविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताक इति न तत्रातिव्याप्तिः। अत्र धीः प्रमारूपा ग्राह्या। तेन भ्रमरूपतादृशधीविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः जलत्वादिसाधारणत्वेन न तस्याभावस्य पृथिवीसमवेतत्वसमनियतप्रतियोगिताकत्वक्षतिरित्यवसेयम्।

इति यतीन्द्रस्वामि-श्रीरामप्रपन्नाचार्यविरचितायां दीपिकायां
कूटघटितसार्वभौमलक्षणव्याख्यानं समाप्तम्।

❀ दीधितिः ❀

तन्न, पृथिवीत्वद्रव्यत्वोभयवान् द्रव्यत्वादित्यादौ तदुभयान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववति द्रव्यत्वादेरवृत्तेरतिव्याप्तेः ।

❀ जागदीशी ❀

यद्यपि घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य घटान्यवृत्तित्ववाच्यत्वाभावस्य च द्वयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्या वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः। न च घटादिवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वत्वं न प्रतियोगितावच्छेदकम्, तदपेक्षया लघोर्घटवृत्तित्वविशिष्टत्वस्यैव तथात्वात्, तादृशविशिष्टत्वाद्यवच्छिन्नाभावानां च साध्यतावच्छेदकसमव्याप्तप्रतियोगिताकत्वाभावादेव व्युदासः, घटवृत्तित्वविशिष्टे वस्तुमात्रे तत्प्रतियोगितासत्त्वादिति वाच्यम्, वाच्यत्वनिष्ठाधेयताविशेषेण घटावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तादृशसम्बन्धेन घटान्यावच्छिन्नाभावस्य च द्वयोस्तथाप्यधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थ्यात। न चाधेयताविशेषेण घटादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानाभावः, तस्य त्वयाप्यवश्यं वाच्यत्वात्, अन्यथा घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्ववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः, गुरुतरतादृशविशिष्टवाच्यत्वत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्ध्या घटवृत्तित्वविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावस्य च साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावस्य लक्षणघटकत्वात्, तथापि दूषणमिदं स्फुटतयोपेक्ष्य दूषणान्तरमाह—पृथिवीत्वेति ।

❀ दीपिका ❀

कूटघटितसार्वभौमलक्षणं दूषयति—तन्नेति । अथ कूटघटितस्य सार्वभौमलक्षणस्य वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः, घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य घटान्यवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य च साध्यतावच्छेदकीभूतवाच्यत्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकतया तदुभयघटितसाध्याभावकूटस्याधिकरणाप्रसिद्धेः। एवञ्च पृथिवीत्वद्रव्यत्वोभयवान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिप्रदर्शनेन तन्मतखण्डनं दीधितिकृतोऽसाम्प्रतमित्याशङ्कते-**यद्यपीति**। तथापीत्यनेन सम्बन्धः। ननु घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकं लाघवाद्घटवृत्तित्वविशिष्टत्वमात्रम्, तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावश्च न साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकः, घटवृत्तित्वविशिष्टे जलादावपि तदीयप्रतियोगितायाः सत्त्वेन तत्र वाच्यत्वत्वरूपसाध्यतावच्छेदकस्याभावादिति तादृशाभावमादाय

केवलान्वयिनि अव्याप्तिविरहेणातिव्याप्त्यभिधानं नासङ्गतमित्याशङ्कते—**न चेति ।** वाच्यमिति परेणान्वयः । तदपेक्षया = घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वत्वापेक्षया । तथात्वात् = तादृशविशिष्टाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । **तादृशविशिष्टत्वेति ।** घटादिवृत्तित्वविशिष्टत्वेत्यर्थः । **तत्प्रतियोगितेति ।** घटादिवृत्तित्वविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितेत्यर्थः । वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्राव्याप्तिं द्रढयति—**वाच्यत्वनिष्ठाधेयताविशेषेणेति ।** वाच्यत्वानुयोगिकाधेयतासम्बन्धेनेत्यर्थः । **घटावच्छिन्नेति ।** घटविशिष्टेत्यर्थः । तादृशसम्बन्धेन = वाच्यत्वानुयोगिकाधेयतासम्बन्धेन । एवं च वाच्यत्वानुयोगिकाधेयतासम्बन्धेन वाच्यत्वस्यैव घटावच्छिन्नत्वेन घटान्यावच्छिन्नत्वेन च तादृशाभावद्वयस्य साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकतया तदुभयघटितसाध्याभावकूटाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तितादवस्थ्यमिति भावः ।

ननु वाच्यत्वानुयोगिकाधेयतासम्बन्धेन घटादेर्निरुक्ताभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवात् शुद्धाधेयत्वसम्बन्धेनैव घटेऽवच्छेदकत्वात् तादृशाप्रतियोगिताव्यापकत्वस्य साध्यतावच्छेदके वाच्यत्वत्वे विरहात्, प्रतियोगितायाः घटत्वाधिकरणतायां सत्त्वात्तत्र वाच्यत्वत्वस्यासत्त्वेन व्यभिचारान्नाव्याप्तिरिति चेन्न, अनुगताधेयतात्वानङ्गीकर्तृमते तादृशान्यतमाधेयत्वसम्बन्धैर्घटादेरेवावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया वाच्यत्वानुयोगिकत्वविशिष्टाधेयतयावच्छेदकत्वकल्पने लाघवानवकाशादिति ध्येयम् ।

ननु घटाद्यवच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वाच्यत्वानुयोगिकाधेयतासम्बन्धेन घटादौ कल्पने न किमपि प्रमाणमिति कथं तादृशाभावमादायाव्याप्तिरित्याशङ्कते—**न चेति ।** मानाभाव इत्यनेनान्वयः । आधेयताविशेषेण = वाच्यत्वानुयोगिकाधेयतासम्बन्धेन । समाधत्ते—**तस्येति ।** तादृशसम्बन्धेन घटादेरवच्छेदकत्वस्येत्यर्थः । अनङ्गीकारे दोषमाह—**अन्यथेति ।** तादृशसम्बन्धेन घटादेरवच्छेदकत्वानङ्गीकारे इत्यर्थः । **अतिव्याप्त्यापत्तेरिति ।** तथा च घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्ववान् द्रव्यत्वादित्यादौ तादृशसाध्याभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य लाघवाद् घटवृत्तित्वविशिष्टत्वे एव कल्पनेन घटवृत्तित्वविशिष्टत्वावच्छिन्नाभावस्य च घटवृत्तित्वविशिष्टजलादौ व्यभिचारेण साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावेन लक्षणाघटकतया घटत्वेन घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्यैव लक्षणघटकतया तादृशाभावाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वेन तस्य च द्रव्यत्वहेतौ सत्त्वात् । वाच्यत्वानुयोगिकाधेयतासम्बन्धेन

घटादेरवच्छेदकत्वाङ्गीकारे तु तेन सम्बन्धेन घटावच्छिन्नाभावाधिकरण-जलादि-निरूपितवृत्तित्वस्यैव द्रव्यत्वे सत्त्वेन नातिव्याप्तिरिति तत्त्वम् । ननु न चेत्यादिना विशेषसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावे मानाभावमाशङ्क्य अतिव्याप्तेस्तत्र मानत्वेनोपस्थानमसङ्गतम् , न हि अतिव्याप्तिप्रमाणेन पदार्थव्यवस्थापनं युक्तमिति चेन्न, कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीत्या गुरुधर्मावच्छिन्नाभाववद् गुरुसम्बन्धावच्छिन्नाभावो नव्यैरभ्युपगम्यते, तन्मताभिप्रायेणायं ग्रन्थः । अन्यथा शब्दस्य गुरुसम्बन्धावच्छिन्नाभावाङ्गीकर्तृमताभिप्रायेण लक्षणानङ्गीकारे इत्यर्थः ।

दीधितौ—**तदुभयेति** । पृथिवीत्वद्रव्यत्वैतदुभयेत्यर्थः । **अतिव्याप्तिरिति** । तथा च सार्वभौमलक्षणस्य पृथिवीत्वद्रव्यत्वोभयवान् द्रव्यत्वादित्यत्र पृथिवीत्वद्रव्यत्वोभयान्यतराभावस्य पृथिवीत्वद्रव्यत्वोभयत्वरूपसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकतया लक्षणघटकत्वेन तादृशान्यतराभाववति गुणादौ द्रव्यत्वस्यावृत्तित्वाददतिव्याप्तिरिति ।

❀ दीधितिः ❀

अपि च इदं पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्ववद् द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावकूटाधिकरणगुणाद्यवृत्तित्वस्य द्रव्यत्वे सत्त्वादतिव्याप्तिः, द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वसमव्याप्तत्वात् ।

❀ जागदीशी ❀

ननु सार्वभौमानां मते विरुद्धयोरुभयत्वस्यातिरिक्तत्वेपि समानाधिकरणयोरेकविशिष्टापरत्वमेवोभयत्वम् । तथा च पृथिवीत्वद्रव्यत्वोभयत्वमपि पृथिवीत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वं द्रव्यत्वविशिष्टपृथिवीत्वत्वमेव (वा) साध्यतावच्छेदकीभूतं पर्यवसितम् , इति तत्समनियतप्रतियोगिताकत्वाभावादेव तदुभयान्यतरत्वावच्छिन्नाभावमादाय नातिव्याप्तिः; तत्प्रतियोगिताया पृथिवीत्वेपि सत्त्वेन निरुक्तसाध्यतावच्छेदकस्य तदव्यापकत्वादत आह—अपि चेति । उद्देश्यविधेयभावस्थले समानलिङ्गकत्वस्यातन्त्रत्वात् पृथिव्याम् अन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वस्य साध्यताभ्रमं निराकर्तुं पक्षमुल्लिखति—इदमिति । पृथिवीति । पृथिव्यन्यत्वे सति द्रव्यान्यासमवेतसकलद्रव्यसमवेतवदित्यर्थः ।

❀ दीपिका ❀

पृथिवीत्वद्रव्यत्वोभयवान् द्रव्यत्वादित्यत्रातिव्याप्तिं निराकुरुते—**नन्विति**। विरुद्धयोः = घटत्व-पटत्वयोः। **तत्समनियतेति**। साध्यतावच्छेदकसमनियतेत्यर्थः। **तदुभयेति**। पृथिवीत्व-द्रव्यत्वोभयेत्यर्थः। तत्प्रतियोगितायाः = पृथिवीत्व-द्रव्यत्वोभयान्यतरत्वावच्छिन्नाभावीयप्रतियोगितायाः। निरुक्तसाध्यतावच्छेदकस्य = पृथिवीत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वरूपस्य। तदव्यापकत्वात् = निरुक्तान्यतराभावीयप्रतियोगिताव्यापकत्वाभावात्।

ननु पृथिवीत्वद्रव्यत्वोभयत्वरूपसाध्यतावच्छेदकस्य द्रव्यत्वमात्रवृत्तितया द्रव्यत्वाभावमादायातिव्याप्तिसम्भवे पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वरूपस्थलान्तरानुसरणं व्यर्थमिति चेन्न, पृथिवीत्वद्रव्यत्वोभयवान् इत्यत्र द्रव्यत्वत्वं सकलद्रव्यसमवेतत्वमात्रम्, न तु द्रव्येतरावृत्तित्वे सति सकलद्रव्यवृत्तित्वम्, प्रयोजनाभावात्। तथा च सकलद्रव्यसमवेतत्वस्य सत्तायामपि सत्त्वेन तत्र द्रव्यत्वाभावीयप्रतियोगिताया असत्त्वेन द्रव्यत्वाभावस्य लक्षणाघटकत्वात्। न च सकलद्रव्यनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वविशिष्टाभाव एव लक्षणघटकोऽस्तु, स च गुणे एवास्तीत्यतिव्याप्तिसंभवे स्थलान्तरानुसरणं व्यर्थमिति वाच्यम्, अव्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वे द्रव्यमित्याकारकज्ञानीयप्रकारत्वावच्छिन्नाभावे एव पर्य्यवसानसम्भवेन तादृशाभावस्यालीकत्वात्, ईश्वरज्ञानरूपतद्व्यक्तिनिरूपिततद्व्यक्तित्वविशिष्टप्रकारत्वावच्छिन्नाभावे वा पर्यवसानसम्भवाच्चेति स्थलान्तरानुसरणमिति दिक्।

ननु सर्वत्र पक्षनिर्देशस्यानावश्यकत्वेन दीधितौ 'इदं' पदं व्यर्थमिति चेन्न, पृथिव्यामन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वस्य साध्यताभ्रमं निराकर्तुं तन्निर्देशस्यावश्यकत्वात्। न च पृथिवीत्यस्य स्त्रीलिङ्गतया समानलिङ्गकत्वाभावेन कथं तत्र पक्षत्वभ्रम इति वाच्यम्, उद्देश्यविधेयभावस्थले समानलिङ्गकत्वस्यातन्त्रत्वात्। अतएव 'प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि' 'पितरो देवता' इत्यादीनामुपपत्तिरित्याह—**उद्देश्यविधेयेति**। दीधितौ—**द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नेति**। शुद्धद्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नेत्यर्थः। तथा च विशिष्टस्य शुद्धानतिरिक्तत्वेन द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य साध्यतावच्छेदकीभूतपृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकत्वेन लक्षणघटकतया तदधिकरणीभूतगुणादिनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वसामान्याभावस्य गुणादौ प्रसिद्धस्य द्रव्यत्वात्मकहेतौ सत्त्वे कूटघटितलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति भावः।

❀ जागदीशी ❀

न च सकलद्रव्यवृत्तित्वान्तर्भावेण द्रव्यत्वस्य साध्यत्वे द्रव्यान्यासमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य तादृशसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावाद् गुरुतरसकलद्रव्यवृत्तित्वघटितद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावस्याप्रसिद्धत्वाद् अग्रे द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तेरसङ्गत्यापत्तिरिति वाच्यम्, द्रव्यत्वत्वादीत्यत्र द्रव्यत्वत्वपदेन द्रव्यमित्याकारकतद्बुद्धिप्रकारत्वस्याग्रे वक्तव्यत्वात्। तस्य च द्रव्यान्यासमवेतत्वमपेक्ष्यापि लघुत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवादिति भावः। द्रव्यत्वत्वादीति। आदिना पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वस्य पृथिवीवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वस्य च द्वयोरवच्छेदकयोः परिग्रहः।

❀ दीपिका ❀

अथ द्रव्यान्यासमवेतत्वे सति सकलद्रव्यसमवेतत्वं प्रकृते साध्यतावच्छेदकम्, द्रव्यत्वाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकं च लाघवाद् द्रव्यान्यासमवेतत्वमात्रम्, न तु सकलद्रव्यवृत्तित्वघटितम्, गुरुत्वात्। एवं च द्रव्यान्यासमवेतत्वावच्छिन्नाभावीया प्रतियोगिता रूपादावपि वर्तते तत्र च सकलद्रव्यवृत्तित्वघटितसाध्यतावच्छेदकस्यासत्त्वेन द्रव्यत्वाभावस्य साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावेन कथं द्रव्यत्वाभावमादाय पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वसाध्यके द्रव्यत्वहेतौ पृथिव्यन्तर्भावेण व्यभिचारिणि अतिव्याप्तिरित्याशङ्कते—**न चेति**। वाच्यमित्यनेनान्वयः। **तादृशसाध्यतावच्छेदकेति**। सकलद्रव्यसमवेतत्वघटितेत्यर्थः। अतिव्याप्तिं द्रढयति—**द्रव्यत्वत्वादीति**। **तस्य चेति**। द्रव्यमित्याकारकबुद्धिप्रकारत्वस्य चेत्यर्थः। तथा च द्रव्यमित्याकारकबुद्धीयप्रकारत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकस्याधिकरण-गुणादि-निरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वसामान्याभावस्य द्रव्यत्वे सत्त्वाद् भवत्यतिव्याप्तिरिति भावः।

ननु द्रव्यान्यासमवेतत्वापेक्षया द्रव्यमित्याकारकबुद्धिप्रकारत्वस्य लघुत्वकथनं जगदीशस्यासङ्गतम्, प्रकारतायाः किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नविषयतारूपत्वात्, सम्बन्धस्य विशिष्टधीजनकत्वादिरूपत्वादिति चेन्न, प्रकारतारूपतद्व्यक्तिमात्रान्नास्तीत्यभावे एव ग्रन्थकर्तुस्तात्पर्यात्। प्रकारतात्वस्याखण्डोपाधितायाः सत्प्रतिपक्षे रत्नकोशकारमते भट्टाचार्येणोक्तत्वात्, विशिष्टधीजनकत्वादिघटितविशेष्यत्वविशेषणत्वान्यविषयतारूपसम्बन्धत्वस्यापि सिद्धान्तलक्षणे जगदीशेनोक्तत्वात्। न च

प्रकारतायाः ज्ञानसमानकालीनतया प्रकारत्वावच्छिन्नाभावस्याऽव्याप्यवृत्तित्वेन द्रव्ये एव सत्त्वेन प्रकारत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यदि द्रव्यान्यासमवेतत्वं स्यात्तदा द्रव्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकं स्यादित्यापत्तिसम्भवे द्रव्यान्यासमवेतत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वशङ्कैव नास्तीति प्रकारताया लघुत्वाभिधानं पुनरप्यसङ्गतमेवेति वाच्यम्, अतिप्रसङ्गाद्यनापादकत्वाभाववत् लघुत्वाभावस्य स्वातन्त्र्येण प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावप्रयोजकत्वात् । यादृशकार्यं प्रति उभयोरेव प्रयोजकत्वं तयोरन्यतरासत्त्वकथनेनैव चारितार्थ्यात् । अव्याप्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावस्य व्याप्यवृत्तित्वे तु अतिप्रसङ्गशङ्कैव नास्तीति ध्येयम् ।

❀ दीधितिः ❀

किंच रूपाभावसाध्यकसद्धेतौ साध्याभावसमुदायनिविष्टसकलरूपव्यक्त्यधिकरणाप्रसिद्धिः ।

❀ जागदीशी ❀

ननु साध्यतावच्छेदकान्यसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव साध्याभावपदार्थो वाच्यः । तथा च विशिष्टद्रव्यत्वस्य साध्यतायां द्रव्यत्वसामान्याभावस्यातथात्वान्नातिप्रसङ्गः, गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमाच्च तद्रूप्येण साध्यतायामपि नातिव्याप्तिः । वस्तुतस्तु प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकस्य च स्वावच्छिन्नवत्तासम्बन्धेनैव परस्परव्यापकत्वं वाच्यम् । अतः कथितस्थले द्रव्यत्वाद्यभावमादाय नातिव्याप्तिः, तत्प्रतियोगित्वावच्छिन्नं प्रति विशिष्टद्रव्यत्वस्वेनाव्यापकत्वात् । प्रतियोगितायाः स्वावच्छिन्नवत्त्वन्तु स्वावच्छेदकसम्बन्धेनैव वाच्यम्, न तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन । तेनायं तद्रूपान्यत्वविशिष्टरूपत्ववान् रूपत्वादित्यादौ तद्रूपान्यरूपान्यतमत्वाभावस्यापि निरुक्तसाध्याभावत्वात्तमादाय नातिव्याप्तिः, अन्यथा तद्रूपान्यत्वविशिष्टरूपत्वाद्यभावस्य प्रतियोगिनस्तद्रूपेपि समवायेन सत्त्वात् तादृशस्य लक्षणाघटकतया तत्रातिव्याप्त्यापत्तेः ।

❀ दीपिका ❀

किंचेत्यादिग्रन्थावतरणाय शङ्कते—**ननु साध्यतेति** । साध्यतावच्छेदकातिरिक्तः स्वसमानाधिकरणो यो धर्मस्तदनवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः । अतथात्वात् = साध्यतावच्छेदकातिरिक्तस्वसमानाधिकरणधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिता-

कत्वाभावात् । एवं च साध्यतावच्छेदकातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मः द्रव्यमित्याकारकज्ञानीयप्रकारत्वरूपः, तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन तादृशप्रकारत्वावच्छिन्नाभावमादाय नातिव्याप्तिरिति भावः । न चैवं कम्बुग्रीवादिमद्वान् द्रव्यत्वादित्यत्र साध्यतावच्छेदकभिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन कम्बुग्रीवादिमदभावस्य लक्षणाघटकत्वात् कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य गुरुतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावमादायातिव्याप्तिरिति वाच्यम् , गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमङ्गीकृत्यैव लक्षणकरणादित्याह—**गुरुधर्मेति** । तद्रूप्येण = गुरुधर्मेण, कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिनेति यावत् ।

गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वपक्षेऽपि पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वसाध्यकस्थले नातिव्याप्तिरित्याह— वस्तुत इति । कथितस्थले = पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वसाध्यकस्थले । **अव्यापकत्वादिति** । तथा च द्रव्यत्वाभावीयप्रतियोगितायाः स्वावच्छिन्नवत्त्वसम्बन्धेन पृथिव्यां वर्तमानत्वेन तत्र स्वावच्छिन्नवत्त्वसम्बन्धेन पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वरूपसाध्यतावच्छेकस्यासत्त्वेन व्यापकत्वाभावेन न द्रव्यत्वाभावमादायातिव्याप्तिरिति भावः । अथ प्रतियोगितायाः स्वा(प्रतियोगित्वा)वच्छिन्नाधिकरणत्वस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्रहणे तद्रूपान्यत्वविशिष्टरूपत्ववान् रूपत्वादित्यादौ तद्रूपान्तर्भावेण व्यभिचारिणि अतिव्याप्तिः, स्वावच्छिन्नप्रतियोग्यधिकरणत्वस्य समवायेन तद्रूपेपि सत्त्वेन तेन सम्बन्धेन तद्रूपान्यत्वविशिष्टरूपत्वाभावीयप्रतियोगिताया अपि तद्रूपे सत्त्वेन तत्र च स्वावच्छिन्नवत्त्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकस्य तद्रूपान्यत्वविशिष्टरूपत्वत्वस्यासत्त्वेन साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावेन तद्रूपान्यत्वविशिष्टरूपत्वसामान्याभावस्य लक्षणाघटकत्वाद् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव लक्षणघटकत्वादित्यत आह— **प्रतियोगिताया इति** । स्वावच्छिन्नवत्त्वम् = प्रतियोगित्वावच्छिन्नाधिकरणत्वम् । **स्वावच्छेदकेति** । प्रतियोगितावच्छेदकेत्यर्थः । तेन = प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य ग्रहणेन । निरुक्तसाध्याभावत्वात् = साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वात् । **नातिव्याप्तिरिति** । तथा च तद्रूपान्यरूपान्यतमत्वाभावीयप्रतियोगित्वावच्छिन्नवत्त्वस्य स्वरूपेण तद्रूपान्यरूपे एव सत्त्वेन तत्र स्वावच्छिन्नवत्त्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकस्यापि सत्त्वेन साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकस्य तद्रूपान्यरूपान्यतमत्वाभावस्य लक्षणघटकतया तादृशाभावाधिकरणीभूत-तद्रूप-निरूपितवृत्तित्वस्यैव रूपत्वहेतौ सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । अन्यथा = प्रतियोगितावच्छेदक-

सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्याविवक्षायाम्। तादृशस्य = तद्रूपान्यत्वविशिष्ट-रूपत्वाभावस्य। तत्र = तद्रूपान्यत्वविशिष्टरूपत्ववान् रूपत्वादित्यादौ। ननु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नवत्त्वोक्तौ तादृशसाध्याभावाप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिरिति कथमतिव्याप्तिसङ्गतिरिति चेन्न, तद्रूपान्यत्वविशिष्टरूपत्ववान् तद्व्यक्तित्वादित्यत्र तादृशसाध्याभावाप्रसिद्ध्याव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिताव्यापकसाध्यतावच्छेदकमित्यस्य स्वावृत्तित्व-व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावीयान्यत्वोभयाभाववत्त्वसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगित्वमर्थः। स्वावृत्तित्वघटकवृत्तित्वं तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन, भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वन्तु स्वावच्छिन्नवत्तासम्बन्धेन। अत्र स्वपदं साध्यतावच्छेदकपरम्। तथा च तद्रूपान्यत्वविशिष्टरूपत्ववान् तद्व्यक्तित्वादित्यत्र घटत्वेन तद्रूपान्यत्वविशिष्टरूपत्वाभावमादाय लक्षणसमन्वयः। उक्तस्थले च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव लक्षणघटकतयातिव्याप्तेस्तादवस्थ्यादिति ध्येयम्।

❁ जागदीशी ❁

एवञ्च वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन गुरुरूपेण वा साध्यतास्थले तयोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेपि न क्षतिः, न वा घटत्वेन वाच्यत्वाभावीयं वाच्यत्वनिष्ठं यत्प्रतियोगित्वं तस्यैव घटत्वेन पटाभावात्मकतादृशाभावीयपटनिष्ठप्रतियोगितया सममभेदेपि केवलान्वय्यादावव्याप्तिरत आह—किंचेति।

ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमते द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्य विशिष्टसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकत्वाभावादेव तमादाय नातिव्याप्तिरत आह—किंचेतीति प्राञ्चः।

सद्धेतौ = वायुत्वादौ। अप्रसिद्धिरिति। कालस्य सकलरूपवत्त्वेपि साध्यताग्रहविरोधिताघटकेन समवायसम्बन्धेन तदनधिकरणत्वादिति भावः।

❁ दीपिका ❁

एवं चेति। प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकस्य च परस्परं स्वावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धेन व्यापकत्वग्रहणे सतीत्यर्थः। तयोः = गुरुधर्म-वृत्त्यनियामकसम्बन्धयोः। **न क्षतिरिति।** नाव्याप्त्यतिव्याप्त्योः प्रसङ्ग इत्यर्थः। अन्यथा धनी चैत्रत्वादित्यत्र स्वामित्वसम्बन्धेन साध्यतायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसा-

ध्याभावाप्रसिद्धयाव्याप्तिः, कम्बुग्रीवादिमद्वान् द्रव्यत्वादित्यादित्यादौ पूर्वोक्तरीत्यातिव्याप्तिः स्यादिति। वस्तुतस्तुकल्पाश्रयणे तु संयोगेन धनाभावस्य कम्बुग्रीवादिमदभावस्य च लक्षणघटकतया न दोष इति।

न वेति। अस्याव्याप्तिरित्यनेनान्वयः। तथा च वस्तुतस्तुकल्पानाश्रयणे समनियताभावैक्यमते प्रतियोगितायाः पटेपि सत्त्वेन तत्र साध्यतावच्छेदकीभूतवाच्यत्वत्वस्यासत्त्वेन साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकसाध्याभावाप्रसिद्धया वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिः स्यात्। वस्तुतस्तुकल्पे तु स्वावच्छिन्नवत्त्वसम्बन्धेन वाच्यत्वत्वस्य पटादावपि सत्त्वेन नाव्याप्तिरिति भावः।

दीधितौ—**रूपाभावसाध्यकेति।** रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसाध्यकेत्यर्थः। तथा च रूपाभाववान् वायुत्वादित्यादौ त्यत्र साध्याभावकूटान्तर्गतनिखिलरूपव्यक्त्यधिकरणस्याप्रसिद्धयाव्याप्तिरिति भावः।

ननु कालिकसम्बन्धेन सकलरूपव्यक्त्यधिकरणं काल एवेति नाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिरित्यत आह—**कालस्येति।** तदनधिकरणत्वात्=रूपानधिकरणत्वात्। एवं च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताबुद्धिं प्रति सम्बन्धविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदको यस्तेनैव सम्बन्धेन साध्याभावकूटाधिकरणताया उक्ततया प्रकृते प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धेन रूपाधिकरणत्वस्य कालेसत्त्वेनाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिर्दुर्वारैवेति भावः।

❀ दीधितिः ❀

यावतामभावानामैकाधिकरण्यं सम्भवति तावतां समुदाये विवक्षितेपि इदं पृथिवीवृत्तिगुणशून्यं सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यं वा वायुत्वात् रूपवदन्यत्वाद्वेत्यादावतिव्याप्तिः, तादृशसाध्याभावस्तोमस्य नियमतो रूपादिघटितत्वेन तद्वति हेतोरवृत्तेः।

❀ जागदीशी ❀

शङ्कते—यावतामिति। तथा च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावैरेकाधिकरणतापन्नस्य तद्रूपस्याधिकरणे वृत्तित्वप्रसिद्ध्यैव नाव्याप्तिरिति भावः। विवक्षितेपीति। अपिना तदविवक्षायां वक्ष्यमाणातिव्याप्तिः सूचिता। ननु यावतां मिथः सामानाधिकरण्यं तावत्समुदायो विवक्षितः, किं वा यावतां साध्याभावानामभावान्तरेण सामानाधिकरण्यं तावत्समुदायो-

भिप्रेतः, प्रथमे इदमित्यादि। अत्रेदमिति पृथिव्या विशेषणम्, न तु पक्षनिर्देशः, तथा सति घटतद्वायुवृत्तिद्वित्व-कुड्यतद्वायुवृत्तिद्वित्वानामेव तद्वायौ मिथः सामानाधिकरण्यापन्नसाध्याभावानामधिकरणे तद्वायौ वृत्तिमत्त्वादेव वायुत्वादिहेतावतिव्याप्त्यनुपपत्तेः। एतत्पृथिवीसमवेतप्रतियोगिकाभावस्य साध्यत्वे वायुत्वादेः सद्धेतुत्वात् समवेतत्वापेक्षया गुरुत्वेन एतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य चाप्रसिद्धस्यैव साध्यत्वायोगाद् गुणपदम्।

❀ दीपिका ❀

नाव्याप्तिरिति। अयमाशयः—साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावसमानाधिकरणनिरुक्तसाध्याभावानां समुदायो निवेश्यते। एवं च तादृशसाध्याभावस्तद्घटवृत्तितद्रूपव्यक्तिस्तत्समानाधिकरणा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाश्च न तु रूपव्यक्त्यन्तरमिति तादृशसाध्याभावसमुदायाधिकरणं तद्घटादिरेवेति न रूपाभाववान् वायुत्वादित्यादावप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिरिति। तदविवक्षायामपि = यावतामैकाधिकरण्यं तावत्समुदायस्याविवक्षणेपि। **वक्ष्यमाणेति।** इदं पृथिवीवृत्तिगुणशून्यं वायुत्वादित्यादावित्यर्थः। **प्रथमे इदमित्यादीति।** अत्र कल्पे स्ववृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकं यद्यदधिकरणवृत्तित्वं तत्तदधिकरणवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकाधेयताकं यद्यत्तावदन्यतमवृत्तित्वाभावः, यत्किंचिद्व्यक्तिवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकसमुदायत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणसाध्याभावसमुदायत्वावच्छिन्नाधिकरणतावद्वृत्तित्वाभावो वा कूटघटितलक्षणस्य तात्पर्यम्। अन्यतमत्वं च तत्तदधिकरणावृत्तिधर्मशून्यत्वम्। अतो न केवलान्वयिनि अप्रसिद्धिः। वायौ पृथिवीवृत्तिद्वित्व-संयोगादिसत्त्वाद्वायुत्वादेरुक्तसाध्यव्यभिचारिता। अत्र गुणशून्यत्वमात्रस्य साध्यत्वे वायवीयस्पर्शादिरपि निरुक्तसाध्याभावः तद्घटितनिरुक्तसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्वाभावस्य यावदन्तर्गतस्य वायुत्वादावभावान्नातिव्याप्तिसम्भव इति पृथिवीवृत्तित्वोपादानम्।

अथैवमपि घटतद्वायुगतद्वित्व-कुड्यतद्वायुगतद्वित्वादिरूपपृथिवीवृत्तिगुणाभावाभावानां वायावैकाधिकरण्यसम्भवेन तद्घटितकूटस्यापि लक्षणघटकत्वेन तद्वति वायौ हेतोर्वृत्त्या नातिव्याप्तिसम्भवः। न च कपिसंयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय साध्याभावाधिकरणतायां निरवच्छिन्नत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादावव्याप्तिवारणायावश्यं साध्याभावोपि व्याप्यवृत्तित्वेन विशेषणीयः। एवं च निरुक्तद्वित्वादिरूपसाध्याभावानामुत्पत्तिकालेसत्त्वेन कालिकाव्याप्यवृत्तितया न

लक्षणघटकत्वमिति वाच्यम्, प्राचीनमते द्वित्वादिमति तत्प्रागभावादिकालावच्छेदेना-त्यन्ताभावासत्त्वात् स्वाधिकरणयत्किंचित्व्यक्तिनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपव्याप्य-वृत्तित्वस्य द्वित्वादेरपि सत्त्वादित्यत आह—**अत्रेदमितीति**। एवं च इयं चासौ पृथिवीति कर्मधारयसमासो बोध्यः। तथा च पृथिवीत्वं व्यक्तिविशेषपरिचायकतयैव निविष्टम्, एतद्वृत्तिगुणशून्यत्वस्यैव साध्यत्वात्। तेन एतद्वृत्तिगुणत्वापेक्षया एतत्पृ-थिवीवृत्तिगुणत्वस्य गुरुतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि न साध्याभावाप्रसिद्धिरिति ध्येयम्। एतद्वृत्तिश्च समवायेन बोध्या। तेन वायुस्पर्शादेः कालिकेनैतद्वृत्तित्वसम्भवेपि नोक्तरीत्यातिव्याप्तिवारणम्। **गुणपदमिति**। अयमाशयः—गुणपदानुपादाने एतत्पृथिवीवृत्तिसमवेतप्रतियोगिकाभावस्य साध्यत्वे विशिष्टोभयाभावादिकमादाय वायुत्वादेः सद्धेतुत्वमेव। पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावो गुरुधर्मस्य प्रतियोगितान-वच्छेदकतयापृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नत्वेनाभिमतायां केवलसमवेतत्वस्यैवावच्छेदक-त्वसंभवेन पृथिवीसमवेतत्वस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। न च पृथिवीसम-वेतत्वावच्छिन्नाया जलत्वादिव्यावृत्तप्रतियोगिताया अतिप्रसक्तसमवेतत्वस्य नावच्छेद-कत्वसम्भव इति वाच्यम्, समवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगितातोतिरिक्ताया जलत्वादि-व्यावृत्तप्रतियोगिताया एवासिद्धेः। गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि पृथिवी-समवेतत्वावच्छिन्नाभावसाध्यके नातिव्याप्तिसंभवः, तादृशाभावस्य समवेतत्वावच्छि-न्नाभावसमनियततया तदभिन्नत्वेन समवेतमात्रस्यैव पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभा-वाभावतया वायुत्वादेरपि साध्याभावत्वादिति। गुणपदोपादाने तु पृथिवीसमवेत-गुणत्वावच्छिन्नाभावश्च गुणादिसाधारणतया न समवेतत्वावच्छिन्नाभावसमनियत इति नोक्तदोषावसरः।

ननु तत्पृथिवीवृत्तिगुणशून्यत्वस्य साध्यत्वेपि तत्पृथिवीवायुवृत्तिद्वित्व-तत्पृथि-वीवृत्तिरूप-घटादिवृत्तिरूपान्यतमाद्यात्मकसाध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्यातिव्याप्त्य-भावस्तदवस्थ एवेति चेन्न, यावतां मिथः सामानाधिकरण्यमित्यादिना वस्तुविशिष्ट-कूटत्वावच्छिन्नाधिकरणमेव साध्याभावकूटाधिकरणपदवाच्यमिति तात्पर्यम्। कूटत्वे वस्तुवैशिष्ट्यं च स्वविशिष्टसाध्याभावत्वव्यापकाधिकरणवृत्तिसाध्याभावत्वावच्छिन्नानु-योगिताकपर्याप्तिप्रतियोगित्वसम्बन्धेन। तथा च तादृशरूपाद्यन्यतमवृत्तिकूटत्वं न धर्तव्यमिति प्रचुरतरं विभावनीयम्।

❀ जागदीशी ❀

ननु एतत्पृथिवीवृत्तिगुणत्वावच्छिन्नाभावसाध्यकमपि वायुत्वादिकं सद्धेतुरेव, प्रलये परमाणौ उत्पत्तिकाले चावयविनि वायौ तत्सत्त्वादतः

साध्यान्तरमाह—सत्तान्येति। अत्र पृथिवीपदं तत्पृथिवीपरम्, अन्यथा प्रागुक्तद्वित्वादिव्यक्तीनां पृथिवीत्वस्य च मिथः सामानाधिकरण्यापन्नसाध्याभावतया तत्कूटाधिकरणाप्रसिद्ध्यैवातिव्याप्त्यसम्भवापत्तेरिति ध्येयम्।

❀ दीपिका ❀

सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यत्वरूपसाध्यान्तरानुसरणे बीजमाह—**नन्विति**। सद्धेतुत्वमेव दर्शयति—**प्रलये इति**। तत्सत्त्वात् = एतत्पृथिवीवृत्तिगुणशून्यत्वस्य विद्यमानत्वात्। तथा च प्रलयावच्छेदेन वायुपरमाणौ उत्पत्तिकालावच्छेदेन चावयविनि वायौ एतत्पृथिवीवृत्तिगुणसामान्याभावस्य सत्त्वेन तत्र च वायुत्वहेतोरपि सत्त्वेन सद्धेतुत्वमिति भावः। न च ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावेन समं विरोधेन कथं परमाणौ अवयविनि च गुणशून्यत्वात्मकोत्यन्ताभाव इति वाच्यम्, ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वस्य नवीनैरनभ्युपगमात्।

सत्तान्येतीति। ननु सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यत्वसाध्यकस्थलेपि घटतद्वायुवृत्तिद्वित्व-कुड्यतद्वायुवृत्तिद्वित्वादीनां पृथिवीत्वस्य च मिथः सामानाधिकरण्यापन्नानां साध्याभावतया तत्कूटाधिकरणाप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिरित्यत आह—**अत्र पृथिवीपदमिति**। एवञ्च पृथिवीत्वं व्यक्तिविशेषपरिचायकतयैव निविष्टम्, सत्तान्यैतत्समवेतशून्यत्वस्यैव साध्यत्वात्। ननु तद्रूपादिघटितमिथःसामानाधिकरण्यापन्नतादृशसाध्याभावसमुदायाधिकरणं पृथिवी, तथा च तादृशसमुदायाधिकरणप्रसिद्ध्या तदवृत्तित्वेनातिव्याप्तिसम्भवादेतत्पृथिवीपरतया व्याख्यानमफलमिति चेन्न, साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावस्य निवेशात् तद्रूपादिघटितसमुदायवारणसम्भवेनाप्रसिद्ध्यभिधानस्य सङ्गतेः। न चैवं सति पृथिवीत्वघटितसमुदायाभिधानमयुक्तमिति वाच्यम्, पृथिवीत्वपदस्य पृथिवीसमवेतदर्शितद्वित्वत्रित्वानाश्रयतदनाश्रयवाय्वन्तरसाधारणचतुष्ट्वादिपरत्वेन विवक्षणादिति। अन्यथा पृथिवीपदस्यैतत्पृथिवीपरत्वे।

केचित्तु पूर्वोक्तरीत्या घटवायुगतद्वित्व-पटवायुगतद्वित्वादिकमादाय वायोरपि तादृशाभावकूटाधिकरणतेत्यतिव्याप्त्यनुपपत्तेस्तत्पृथिवीपरमिति। नचैवमपि घटवायुसंयोगविभाग-पटवायुसंयोगविभागादीनामपि पृथिवीपर्याप्ततया तद्घटितकूटाधिकरणत्वं वायोरस्त्येवेति वाच्यम्, साध्याभावे व्याप्यवृत्तित्वविशेषणेनैव वारणात्। न चैवमपि द्वित्वादीनामपि तेनैव वारणात्पूर्वासङ्गतिरिति वाच्यम्, एतत्साध्यस्य प्राचीननवीनोभयमतसाधारण्येन प्राचीनमते तेषां व्याप्यवृत्तितया तन्मतमादाय सङ्गतेरित्याहुः।

नव्यास्तु अत्र पृथिवीपदं पृथिवीसामान्यपरमेव, घट-पट-वायुद्वित्वादेः स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन व्याप्यवृत्तित्वविशेषणेनैव व्यावृत्तत्वादित्याहुः।

❀ जागदीशी ❀

अत्रापि तत्पृथिवीसमवेतप्रतियोगिकाभावस्य केवलान्वयितया तत्र वायुत्वादेः सद्धेतुत्वात् समवेतत्वापेक्षया गुरुत्वादेव तत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य चाप्रसिद्ध्या साध्यत्वायोगात् सत्तान्यपदम्।

न च सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावोऽप्यप्रसिद्धः, द्रव्यत्वत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वादिति वाच्यम्, सकलद्रव्यवृत्तित्वादिघटितस्य द्रव्यत्वत्वस्यैव तादृशसमवेतत्वापेक्षया गुरुत्वेनानवच्छेदकत्वादिति भावः।

❀ दीपिका ❀

सत्तान्यविशेषणफलमाह—**अत्रापीति**। केवलान्वयितया = स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगितया सर्वत्र विद्यमानतयेति यावत्। विशिष्टाभावोभयाभावादिकमादाय वायावपि तत्सत्त्वेन वायुत्वस्य सद्धेतुत्वमिति भावः। **सत्तान्यपदमिति**। एवं च सत्तान्यत्वस्य साध्यांशे प्रवेशे नानुपपत्तिः, सत्तान्यतत्पृथिवीसमवेताभावस्यैव साध्यत्वात्, तादृशसमवेताभावश्च न समवेतत्वमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसमनियतः गुणादौ व्यभिचारादिति नोक्ताप्रसिद्धिरिति भावः। तत्पदप्रवेशेपि शङ्कते—**नचेति**। द्रव्यत्वत्वस्यैवेत्येवकारेण सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं सूचितम्। तदवच्छेदकत्वात् = सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्। समाधत्ते—**सकलेति**। **तादृशेति**। सत्तान्यैतत्पृथिवीत्यर्थः। एवं च द्रव्येतरावृत्तित्वे सति सकलद्रव्यवृत्तित्वरूपद्रव्यत्वत्वापेक्षया सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतत्वस्यैव लघुशरीरत्वेनावच्छेदकतया न तादृशसमवेतत्वावच्छिन्नाभावोऽप्रसिद्ध इति भावः।

ननु द्रव्यत्वत्वस्य तादृशसमवेतत्वापेक्षयागुरुत्वेपि द्रव्यान्यासमवेतत्वस्य लघुत्वेन पुनरपि सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्ध्या तादृशाभावसाध्यकव्यभिचारिणि अतिप्रसङ्गोपादानमनुचितमिति चेन्न, सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतत्वपदस्य सत्तान्यनिष्ठैतत्पृथिवीनिरूपितत्वोपलक्षितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वपरतया उपलक्षणपदार्थस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमते द्रव्यान्यासमवेतत्वापेक्षया तस्य गुरुत्वाभावेन तदापत्त्ययोगादिति दिक्।

❀ जागदीशी ❀

सत्तान्यसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वात् समवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य च साध्यत्वे समवेतमात्रस्यैव तदभावतया मिथः सामानाधिकरण्यापन्नसमवेतकूटवति वायौ हेतोः सत्त्वादेव नातिव्याप्तिः । अतः पृथिवीपदम् । ननु वायुत्वस्योक्तसाध्यसामानाधिकरण्याभावादेव न तत्रातिव्याप्तिरतो हेत्वन्तरमाह—रूपवदिति । अयन्तु हेतुर्गुणादौ साध्यसमानाधिकरणः । रूपात्यन्ताभावस्य पृथिव्यामुत्पत्तिकालावच्छेदेन सत्त्वात्तत्रातिव्याप्त्यसंभवाद् रूपवदन्यत्वानुधावनम् । रूपवद्भेदस्यापि तदानीं पृथिव्यामुपगमे त्वाह—इत्यादाविति । आदिना वायुरूपान्यतरत्वादेः परिग्रहः । तादृशेति । मिथः सामानाधिकरण्यापन्नेत्यर्थः ।

❀ दीपिका ❀

अथैवमपि साध्यांशे पृथिवीपदोपादानं व्यर्थम्, सत्तान्यसमवेताभावस्यैव साध्यत्वसम्भवादित्यत आह—**सत्तान्येति** । तथा च सत्तान्यसमवेतत्वापेक्षया समवेतत्वस्यैव सत्तान्यसमवेताभावप्रतियोगितावच्छेदकतया सत्तान्यसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वेन साध्यत्वं न सम्भवति, सत्तान्यसमवेतप्रतियोगिकाभावस्य साध्यत्वे तु विशिष्टाभावोभयाभावादिकमादाय वायुत्वस्य सद्धेतुत्वमेवेति भावः । नन्वेवमपि समवेतत्वावच्छिन्नाभावस्यैव साध्यत्वमास्तामित्यत आह—**समवेतत्वावच्छिन्नाभावस्य चेति** । तदभावतया=साध्याभावतया । तथा च समवेतात्मकसाध्याभावकूटाधिकरणीभूतवायुनिरूपितवृत्तित्वस्यैव वायुत्वहेतौ सत्त्वेन नातिव्याप्तिरित्यतः पृथिवीपदमिति भावः ।

रूपवदन्यत्वादिति हेत्वन्तरानुसरणे बीजमाह—**नन्विति । उक्तसाध्येति** । सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतशून्यत्वरूपसाध्येत्यर्थः । एवं च विरुद्धहेतावतिव्याप्तिवारणाय हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यस्यावश्यं निवेशनीयतया सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतद्वित्वादेः शून्यत्वस्य वायावसत्त्वेन वायुत्वहेतौ साध्यसामानाधिकरण्यविरहादेव नातिव्याप्तिरिति हेत्वन्तरानुसरणमिति भावः । गुणादौ सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतशून्यत्वस्य रूपवदन्यत्वहेतोश्च वर्तमानतयास्ति हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यमित्याह—**अयन्तु हेतुरिति** । रूपवदन्यत्वहेतुरित्यर्थः । ननु रूपात्यन्ताभावस्य हेतुत्वेपि अतिव्याप्तिसम्भवे भेदपर्य्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति चेत्तत्राह—**रूपात्यन्ताभावस्येति** ।

तथा च रूपात्यन्ताभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेन उत्पत्तिकालीनपृथिव्यां साध्याभावकूटाधिकरणीभूतायां रूपात्यन्ताभावहेतोः सत्त्वान्नातिव्याप्तिः सम्भवतीति रूपवद्भेदानुसरणम्। रूपवद्भेदस्य च व्याप्यवृत्तित्वेन न कदापि पृथिव्यां वर्तमानत्वमिति भावः। तदानीम्=उत्पत्तिकाले। **अन्यतरत्वादेः परिग्रह इति।** तथा च सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेताभाववान् वायुरूपान्यतरत्वादित्यादौ रूपान्तर्भावेण हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यस्य साध्याभावकूटाधिकरण-पृथिवीनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य च सत्त्वेन भवति कूटघटितलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति भावः।

अतिव्याप्तिं सङ्गमयति दीधितौ—**तादृशसाध्याभावेति।** एवं च मिथः सामानाधिकरण्यापन्नसाध्याभावकूटस्य रूपादिघटितत्वेन तादृशकूटाधिकरणीभूतपृथिवीनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य वायुत्वादिहेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः।

❀ दीधितिः ❀

वस्तुतो निखिलानामेव रूपाणां तादृशाभावसहस्रसमानाधिकरणत्वात् समानाधिकरणयावदभावाधिकरणाप्रसिद्धिर्दुर्वारैव इति।

❀ जागदीशी ❀

द्वितीये त्वाह—वस्तुत इति। तादृशाभावेति। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावेत्यर्थः। सहस्रेति। अवच्छेदकभेदेनाभावभेदमभ्युपेत्योक्तम्।

❀ दीपिका ❀

अथ यावतां साध्याभावानामभावान्तरेण सामानाधिकरण्यमिति द्वितीयकल्पे साध्याभावसमानाधिकरणसाध्याभावत्वव्यापकाधेयताकत्वमेवार्थो वाच्यः। तथा च सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतशून्यं वायुत्वादित्यादौ घटत्वादिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसमानाधिकरणसाध्याभावत्वं निखिलरूपाणामक्षतमिति तादृशसाध्याभावत्वव्यापिका न केनापि अधिकरणेन निरूपिताधेयतेति तादृशाधिकरणाप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिरित्यत आह दीधितौ—**वस्तुत इति।** तथा च तुल्ययुक्त्या रूपाभाववान् वायुत्वादित्यादौ तादृशाधिकरणाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरिति भावः।

ननु समनियताभावानामैक्यात् सकलव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानामैक्येन

सहस्रत्वाभावाद् दीधितौ सहस्रत्वोक्तिरसङ्गता। न च समनियताभावानामनैक्यमताभिप्रायेण तदुक्तिरिति वाच्यम्, तथा सत्युक्तावतरणस्यासङ्गतत्वापत्तेरित्यत आह—अवच्छेदकभेदेनेति। अधिकरणभेदेनेत्यर्थः। तथा च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः, तत्तत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टरूपसामान्याभावत्वावच्छिन्नाभावः, द्रव्यत्वादिविशिष्टरूपसामान्याभावत्वावच्छिन्नाभावश्चाभिमतः। एवं चैतादृशसहस्रेत्यस्य नासङ्गतिरिति तत्त्वम्।

❀ दीधितिः ❀

किञ्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन या साध्याभाववति वृत्तिरतदभावो वक्तव्यः, अन्यथा धूमादावव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववति महाकाले वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेर्व्यभिचारिणि अतिप्रसङ्गो वा। तथा च सत्तादिसाध्यके संयोगेन समवायेन वा हेतौ अव्याप्तिः, साध्याभाववति तेन सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः।

❀ जागदीशी ❀

ननु यावतामेकव्यक्तिवृत्तित्वं तावत्समुदायस्याधिकरणोक्तौ नाप्रसिद्धिर्न वा प्रागुक्तातिव्याप्तिः, किंच सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यस्याभावो द्रव्यत्वमेव लाघवात्, न तु सत्तान्यपृथिवीसमवेतमात्रम्, बहूनां तथात्वे गौरवाद् अतः परस्परसामानाधिकरण्यापन्नतादृशद्रव्यत्वादिस्वरूपसाध्याभावस्तोमवति हेतोः सत्त्वादेव नोक्तातिव्याप्तिरिति यदि ब्रूयात्तदा दोषान्तरमाह—किंचेति।

❀ दीपिका ❀

किंचेत्यादिदीधितिग्रन्थावताराय बीजमाह—नन्विति। तथा च स्ववृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकं यद्यदधिकरणवृत्तित्वं तत्तदधिकरणवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकस्ववृत्तिताकाधिकरणमेव साध्याभावकूटाधिकरणमित्यस्यार्थः। धूमवान् वह्नेरित्यादौ महानसादिकं न तथा, अयोगोलकवृत्तितायास्तद्वृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकत्वात्, समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावसाध्ययोगोलकादिवृत्तिसाध्याभावत्वस्य च

धारणतया तद्वृत्तित्वाव्याप्यत्वादिति अयोगोलकाद्येव तादृशं स्वमिति नातिव्याप्तिः। तादृशयत्किंचिदधिकरणहृदादिवृत्तित्वाभावस्य वह्न्यादौ सत्त्वेपि न क्षतिः, तादृशं यद्यत्त्वं तावदन्यतमवृत्तित्ववत्त्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावनिवेशात्। अन्यतमत्वं च तत्तद्वृत्तिशून्यत्वम्, न तु तत्तदन्यान्यत्वम्। अतो न केवलान्वयिसाध्यके- प्रसिद्धिः। रूपसामान्याभाववान् वायुत्वादित्यादौ च सकलरूपवतामेव तथात्वम्, स्ववृत्तिताया एव तत्तद्घटादिवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकत्वादतो नाव्याप्तिः। सत्तान्य-पृथिवीसमवेतशून्यं वायुत्वादित्यादौ तादृशाधिकरणं वाय्वादिरेवेति तन्निरूपितवृ-त्तित्वस्यैव वायुत्वादिहेतौ सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः।

नवीनास्तु ननु व्यासज्यवृत्तिसाध्याभावमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वमेव साध्याभावकूटाधिकरणत्वम्। जगत एव साध्याभावत्वावच्छिन्नाधिकरणतया व्यभि-चारिणि अतिव्याप्तिवारणाय व्यासज्यवृत्तित्वं धर्मविशेषणम्। न च तथापि जगत एव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकरणतया दोष एवेति वाच्यम्, आधेयतावच्छेदकतादृशधर्मन्यूनवृत्तिसद्व्याप्यं यद्यत्तदन्यत्वेन धर्मस्य विशेषणात्। हेत्वभावसाधारणसाध्याभाववृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य हेतुशून्ये एव सत्त्वेन तद्वृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरतो मात्रेति। रूपाभावसाध्यके च तद्रूप-व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावीयत्वादिरेव तादृशो धर्मः। तस्य रूपा-न्तरसाधारणत्रित्वादिन्यूनवृत्तित्वेपि तादृशत्रित्वावच्छिन्नस्य क्वचिदप्यवृत्तेस्तस्याधेय-तानवच्छेदकतयाधेयतावच्छेदकीभूततादृशधर्मन्यूनवृत्तित्वविरहादिति नोक्ताप्रसिद्धि-रतः किञ्चेत्याहुः। केचित्तु समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावस्य दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन साध्यत्वे सत्तावदन्यत्वादिसद्धेतौ साध्याभावस्य प्रमे-यात्मकतया तदितराप्रसिद्ध्या साध्याभावमात्रवृत्तिधर्माप्रसिद्ध्याव्याप्त्या नवीनमतस्य चिन्तनीयतामाहुः, तन्न समीचीनम्, मात्रशब्दस्य पर्याप्तिप्रवेशे एव तात्पर्येण साध्याभावपर्याप्ततादृशधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वस्यैव निवेशेन तद्घट-व्यधिकरणधर्मा-वच्छिन्नसाध्याभावोभयत्वादेरेव तादृशधर्मत्वात्।

प्रकारान्तरेणातिव्याप्तिं निराकुरुते—**किंच सत्तान्येति**। तथात्वे=साध्या-भावत्वे। एवं च सत्तान्यपृथिवीसमवेताभावाभावस्य लाघवेन द्रव्यत्वस्वरूपतया तदधिकरणीभूतवायुनिरूपितवृत्तित्वस्यैव हेतौ सत्त्वेन सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यं वायुत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिरिति भावः।

❀ जागदीशी ❀

यत्तु सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यत्वस्य रूपसामान्याभावस्य चाभावोनुगतप्रतीतिबलादतिरिक्त एवेति तद्वति हेतोः सत्त्वासत्त्वाभ्यां नोक्तातिव्याप्त्यव्याप्त्योः सम्भव इति किंचेति। तन्मन्दम्। इदानीमेतदभावस्यातिरिक्तत्वमङ्गीकृत्य दोषनिरासे भूतत्वमूर्त्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावाभावस्याव्यतिरिक्तत्वादग्रे भूतत्वमूर्त्तत्वेत्यादिनातिव्याप्त्यभिधानस्य सन्दर्भविरोधापत्तेः।

❀ दीपिका ❀

प्रकारान्तरेण पूर्वोक्तदोषमुद्धर्तुर्मतन्दूषयितुमुपन्यस्यति—**यत्त्विति। अतिरिक्त एवेति।** तथा च सत्तान्यसमवेतशून्यत्वाभावाधिकरणीभूतवायुनिरूपितवृत्तित्वस्यैव हेतौ सत्त्वान्नातिव्याप्तिः। रूपाभाववान् वायुत्वादित्यादौ रूपाभावाभावस्याधिकरणीभूतपृथिवीनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वेनाव्याप्तिश्च नेति भावः।

एतन्मतदूषणे हेतुमाह—**सन्दर्भविरोधापत्तेरिति।** अभावाभावस्यातिरिक्ततामभ्युपेत्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्निरासे भूतत्वमूर्त्तत्वान्यतराभाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यत्रापि भूतत्वमूर्त्तत्वान्यतराभावाभावस्य भूतत्वमूर्त्तत्वातिरिक्तस्याधिकरणं गगनादि तन्निरूपितवृत्तित्वस्यैव स्पर्शवदन्यत्वहेतौ सत्त्वेनातिव्याप्तिविरहेण 'तथापि भूतत्वमूर्त्तत्वान्यतरत्वेनाभावे साध्ये' इत्यादिदीधितिग्रन्थस्यासङ्गतत्वं स्यादिति भावः। दीधितौ—**किंचेत्यादि।** तथा च साध्याभावकूटाधिकरणनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावो व्याप्तिरिति फलितम्। अन्यथा=निरुक्तवृत्तितायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशे। धूमादौ=वह्निमान् धूमादित्यादौ। तथा च—वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यभावकूटाधिकरणं धूमावयवः, तन्निरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्य संयोगेन वृत्तिमति परमाणौ वर्तमानस्य धूमहेतावसत्त्वेनाव्याप्तिः। तन्निवेशे तु साध्याभावकूटाधिकरणीभूतधूमावयवनिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्य धूमे सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः।

❀ जागदीशी ❀

साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वस्य संयोगसमवायादिप्रत्येकसम्बन्धेन प्रवेशमभिप्रेत्याह—धूमादावव्याप्तिरिति। निर्वह्निसमवेतत्वसामान्याभावस्य यावदन्तर्गतस्य धूमेसत्त्वादिति भावः। सम्बन्धसामान्येन तादृशवृत्तित्वस्य

प्रवेशमभिप्रेत्याह—साध्यतेत्यादि। कालादावित्यादिपदेन दिशः परिग्रहः। व्यभिचारिणि=पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादौ, न तु धूमवान् वह्नेरित्यादौ, तत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेविवक्षायामपि अतिव्याप्तिध्रौव्यात् धूमाभावाधिकरणे कालदिगादौ मूर्त्तमात्रस्यैव संयोगसम्बन्धेन वृत्तेः तत्सामान्याभावस्य हेतुताघटकसंयोगसम्बन्धेन यो वृत्तिमाँस्तदवृत्तित्वेन लक्षणाघटकत्वादिति ध्येयम्। सत्तादीत्यादिना समवेतादेः साध्यस्योपग्रहः।

❀ दीपिका ❀

ननु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववदवृत्तित्वानुक्तौ यत्किञ्चित्सम्बन्धेन साध्याभावकूटवदवृत्तित्वं वक्तव्यम्, सम्बन्धसामान्येन वा, आद्ये वक्ष्यमाणयोरव्याप्त्यतिव्याप्त्योरसङ्गतिः। तथाहि—वह्न्यभावकूटवन्निरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्य धूमादौ सत्त्वेन वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिदानस्य साध्यतावच्छेदकीभूतसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपृथिवीत्वाभावाधिकरणं महाकालस्तन्निरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्यैव वृत्तिमद्रूपादिवृत्तितया तस्य च द्रव्यत्वहेतावसत्त्वेन पृथिवी द्रव्यत्वादित्यत्रातिव्याप्तिदानस्य च दीधितिकृतोसङ्गतत्वापत्तेः। सम्बन्धसामान्येनेति द्वितीयपक्षेतिव्याप्तेः सङ्गतत्वेपि अव्याप्तेरसङ्गतिदुर्वारैवेत्यतः प्रकारान्तरेण विकल्प्य योजयति—**संयोगसमवायादीति**। **निर्वह्निसमवेतत्वेति**। एवं च वह्निसामान्याभावाधिकरणं धूमावयवः तन्निरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वसामान्याभावस्य वह्न्यादौ प्रसिद्धस्य धूमेसत्त्वेनाव्याप्तिरिति भावः। तादृशवृत्तित्वस्य = साध्याभावकूटवदवृत्तित्वस्य। दीधितौ—**साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति**। एतच्च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभावस्य कालादावसत्त्वेपि तस्य यथाविवक्षितसाध्याभाववत्त्वमक्षतमेवेति सूचनाय। तथा च सम्बन्धसामान्येन साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वस्य ग्रहणे पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादौ समवायसम्बन्धावच्छिन्नपृथिवीत्वाभावाधिकरणं महाकालस्तन्निरूपितसम्बन्धसामान्यान्तर्गतकालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य वृत्तिमति सर्वत्रैव सत्त्वेन निरुक्तवृत्तित्वाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैव वृत्तिमदवृत्तेस्तस्य च द्रव्यत्वहेतावपि सत्त्वेनातिव्याप्तिरिति भावः। ननु धूमवान् वह्नेरित्यत्रापि धूमाभावकूटाधिकरणकालमादायातिव्याप्तिसम्भवे स्थलान्तरानुधावनं जगदीशस्यानुचितमित्यत आह—**तत्रेति**। धूमवान् वह्नेरित्यत्रेत्यर्थः। तत्सामान्याभावस्य=धूमाभावाधिकरणीभूतकालादिनिरूपित संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्य। **लक्षणाघटकत्वादितीति**। तथा च

व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वाभावस्यैव लक्षणघटकत्वेन तस्य च वह्निहेतावपि सत्त्वेनातिव्याप्तेस्तादवस्थ्यमिति भावः।

दीधितौ—**तथा चेति**। निरुक्तवृत्तितायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वे निवेशे चेत्यर्थः। तेन सम्बन्धेन=संयोगेन समवायेन वा। तथा च सत्तावान् धूमात् द्रव्यत्वाद्वेत्यादौ साध्याभावकूटाधिकरणीभूत-सामान्यादि-निरूपितस्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नस्य वृत्तित्वस्याप्रसिद्धयातिव्याप्तिरिति भावः।

❀ दीधितिः ❀

साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावा विशेषणीया इति चेत्? विशेष्यन्ताम्, तथापि भूतत्वमूर्त्तत्वान्यतरत्वेनाभावे साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादावतिव्याप्तिः, तादृशसाध्याभावसमुदायवति पृथिव्यादौ तस्यावृत्तेः।

❀ जागदीशी ❀

शङ्कते—साधनेति। तथा च सद्धेतुस्थले व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव साधनसमानाधिकरणत्वात्तत्कूटाधिकरणवृत्तित्वस्यापि तादृशाभावमादायैव लक्षणसङ्गतिः। इत्थं च वृत्तिमद्वृत्तिपदस्य व्यावृत्तिर्व्यतिरेकिण्यपि सम्भवतीति द्रष्टव्यम्। यथा चैवं साध्यतावच्छेदके प्रतियोगिताव्यापकत्वदलस्य सार्थक्यं तथोपपादितं प्रागेव।

❀ दीपिका ❀

अथ द्रव्यत्वसाधनके द्रव्यत्वपृथिवीत्वान्यतराभावशुद्धद्रव्यत्वाभावयोः वायुत्वादिहेतुके रूपाद्यात्मकसाध्याभावस्य सत्तादिसाध्यके संयोगेन समवायेन वा यत्र हेतुता तत्र सत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य च साधनवदवृत्तित्वात् साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावे विशेषिते न तादृशाभावमादाय पूर्वोक्तस्थलेषु अव्याप्त्यतिव्याप्त्योः सम्भव इत्याशङ्कते दीधितौ—**साधनेति**। एवं च सद्धेतौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावानामेव साधनसमानाधिकरणतया तादृशाभावकूटाधिकरणं जगदेव, तन्निरूपितव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तितया तस्य च हेतौ सत्त्वान्नाव्याप्तिः। व्यभिचारिणि च साध्यसामान्याभावस्यापि हेतुसमानाधि-

करणत्वेन तादृशसाध्याभावकूटाधिकरणं साध्यशून्यमेव तन्निरूपितवृत्तित्वसामान्याभावस्य हेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति ।

ननु साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावे विशेषितेपि सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तिवारणमशक्यमेव प्रत्येकं साधनसमानाधिकरणाभ्यां द्रव्यत्वविशिष्टसत्ताभावद्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभ्यां घटितस्याभावसमुदायस्य सामान्यादावेव सत्त्वेन तत्र च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेरिति चेन्न, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवद्वृत्तिसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वेन साध्याभावविशेषणान्निरुक्तविशिष्टाभावादेर्लक्षणाघटकत्वात् । विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नसत्ताभावसङ्ग्रहायावच्छिन्नान्तम् । वृत्तिर्निरवच्छिन्ना ग्राह्या, अन्यथा संयोगी सत्त्वादित्यादौ संयोगत्वावच्छिन्नसंयोगाभावस्य साध्यवद्वृत्तितया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव लक्षणघटकतयातिव्याप्तेः । सद्धेतौ साधनसमानाधिकरणस्य साध्यवद्वृत्त्यन्यस्याप्रसिद्धेः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नेति । तथा च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाव एव लक्षणघटक इति न कोपि दोष इति ध्येयम् ।

ननु साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावे विशेषिते वह्निमान् धूमादित्यादौ समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नवह्निसामान्याभावस्य संग्रहो न स्यात्, तादृशाभावस्य हेतुसामानाधिकरण्यविरहादित्यत आह—**तथा चेति** । हेतुसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावे विशेषिते इत्यर्थः । तत्कूटेति । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावकूटेत्यर्थः । तादृशाभावम्=व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावम् । इत्थं च=साध्याभावे हेतुसामानाधिकरण्यनिवेशे च । व्यतिरेकिणि=वह्निमान् धूमादित्यादौ, अपिना केवलान्वयिनः संग्रहः । अयमाशयः—वृत्तिमद्वृत्तिपदाप्रवेशे घटत्वावच्छिन्नवह्न्यभावकूटाधिकरणपर्वतादि-निरूपितवृत्तित्वस्यैव धूमे सत्त्वेनासम्भव इत्यतस्तदुपादानम् । तथा च तादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमद्वृत्तित्वाभावेन न लक्षणघटकत्वम्, अपि तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वाभावस्यैवेति न दोष इति ।

अथैवं साध्यतावच्छेदके प्रतियोगिताव्यापकत्वनिवेशो व्यर्थः, घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभाव-पटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावानां हेतुसामानाधिकरण्यविरहेण लक्षणाघटकतया पृथिवीत्वाभाववान् जलत्वादित्यादावव्याप्तिविरहादित्यत आह—**यथा चैवमिति । तथोपपादितमिति** । पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादावति-

व्याप्तिः, जातित्वावच्छिन्नाभावस्य साधनसामानाधिकरण्यविरहेण लक्षणाघटकत्वेपि जलासमवेततेजोसमवेताद्यभावानां प्रत्येकं हेतुसमानाधिकरणतया तत्कूटाधिकरणे सामान्यादौ हेतोरवृत्तित्वादित्यस्योपपादितत्वादिति भावः।

❀ जागदीशी ❀

यद्यपि हेतुसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावानां निवेशे तादृशसाध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वे प्रतियोगिताऽव्यापकत्वस्योपादानं विफलम्, वह्निमान् धूमादित्यादौ आलोकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावमादायाऽव्याप्तिप्रसङ्गस्य तादृशाभावे हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तितात्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावादेव व्युदासात्। न चात्र कल्पे तादृशवृत्तित्वत्वस्य प्रतियोगिताऽव्यापकत्वदलं न देयमेवेति वाच्यम्, तथा सति साधनसमानाधिकरणसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य द्रव्यवृत्तित्वाभावस्यैव स्पर्शवदन्यत्वहेतावसत्त्वाद् अग्रे भूतत्वमूर्त्तत्वेत्यादिनातिव्याप्तेरसङ्गतत्वापत्तेः, तथापि वृत्तित्व-आलोकान्यत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्यापि हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य धूमहेतावसत्त्वेन तमादायाऽव्याप्तिवारकत्वेन तस्य सार्थक्यम्। न च पर्वतवृत्तित्व-पर्वतान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभावमादायाऽव्याप्तिवारणार्थं व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगितावश्यं विवक्षणीया, तत एवोक्ताभावस्य व्युदास इति वाच्यम्, पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभाववारणाय वृत्तित्वपर्याप्तव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनैव प्रतियोगिताया विशेषणीयत्वात्, तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य च वृत्तित्व-आलोकान्यत्वोभयाभावेपि सत्त्वादिति ध्येयम्।

❀ दीपिका ❀

अथ साध्याभावे हेतुसामानाधिकरण्यप्रवेशे तादृशकूटाधिकरणवृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावघटकप्रतियोगिताव्यापकत्वदलस्य वैफल्यमाशङ्कते—**यद्यपीति**। तथापीत्यनेन सम्बन्धः। वैफल्यमेवोपपादयति—**वह्निमानित्यादि**। तादृशाभावे = आलोकावृत्तिसामान्याभावे। तथा च आलोकावृत्तिसामान्याभावीयप्रतियोगिताया आलोकवृत्तित्वेसत्त्वेन तत्र च घटत्वावच्छिन्नवह्न्यभावकूटाधिकरणीभूतालोकनिरूपितवृत्तितात्वस्य सत्त्वेन आलोकावृत्तिसामान्याभावस्य तादृशवृत्तिता-

त्वव्यापकत्वाभावेन लक्षणाघटकत्वेन न तादृशाभावमादायाव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिताव्यापकत्वनिवेशः समुचित इति भावः। न चेष्टापत्तिरित्याह—**नचेति**। अत्र कल्पे = साध्याभावे हेतुसामानाधिकरण्यनिवेशकल्पे। इष्टापत्तिं परिहरति—**तथा सतीति**। प्रतियोगिताव्यापकत्वाप्रवेशे इत्यर्थः। तथा च भूतत्वमूर्त्तत्वान्यतराभाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादौ द्रव्यवृत्तित्वाभावस्य हेतुसमानाधिकरणतादृशान्यतराभावाभावाधिकरणवृत्तितात्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वेन लक्षणघटकतया तस्य च द्रव्यवृत्तित्वाभावस्य यावदन्तर्गतस्य हेतावसत्त्वेन तथाऽपीत्यादिना दीधितिकृतोऽतिव्याप्तिदानमसङ्गतं स्यादिति तत्त्वम्। प्रतियोगिताव्यापकत्वदलं सार्थकयति—**तथापीति**। तमादाय = वृत्तित्व-आलोकान्यत्वोभयाभावमादाय। तस्य = प्रतियोगिताव्यापकत्वदलस्य। अयमाशयः—तादृशवृत्तितात्वे प्रतियोगिताव्यापकत्वाप्रवेशे वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, घटत्वावच्छिन्नवह्न्यभावकूटाधिकरणनिरूपितवृत्तितात्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य वृत्तित्व-आलोकभेदोभयाभावस्य यावदन्तर्गतस्य धूमेसत्त्वात्। तन्निवेशे तु तादृशवृत्तितात्वे निरुक्तोभयाभावीयप्रतियोगिताव्यापकत्वं नास्ति, निरुक्तोभयाभावीयप्रतियोगिताया आलोकभेदेऽपि सत्त्वेन तत्र निरुक्तवृत्तितात्वविरहादिति न निरुक्तोभयाभावस्य यावदन्तर्गतत्वमिति। अन्यथैव निरुक्तोभयाभावस्य लक्षणाघटकत्वमाशङ्कते—**नचेति**। वाच्यमित्यनेनान्वयः। तत एव = प्रतियोगितायां व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वनिवेशादेव। उक्ताभावस्य = वृत्तित्व-आलोकभेदोभयाभावस्य। **व्युदास इति**। निरुक्तोभयाभावस्य व्यासज्यवृत्त्युभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिति शेषः। एवं च तादृशवृत्तितात्वे प्रतियोगिताव्यापकत्वनिवेशो विफल इति भावः। ननु प्रतियोगितायां व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वानिवेशे पर्वतवृत्तित्व-पर्वतान्यवृत्तित्वोभयाभावमादायासम्भवसम्भवेऽव्याप्तिकथनमनुचितम् इति चेन्न, तद्धूमप्रतियोगिकसंयोगेन धूमहेतुकस्थले तादृशसम्बन्धेन यो वृत्तिमान् तद्वृत्तियावदभावस्य हेतौ सत्त्वेन लक्षणसमन्वयसंभवादिति। तादृशप्रतियोगिताकस्य = वृत्तित्वपर्याप्तव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य। एवं च पर्वतवृत्तित्व-पर्वतान्यवृत्तित्वोभयाभावस्य वृत्तित्वपर्याप्तोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनैव लक्षणाघटकत्वसम्भवेन वृत्तित्व-आलोकभेदोभयाभावस्य च वृत्तित्वपर्याप्तोभयत्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन लक्षणघटकतया तादृशोभयाभावमादायाव्याप्तिवारणाय तादृशवृत्तितात्वे प्रतियोगिताव्यापकत्वमवश्यं निवेश्यमिति भावः। वृत्तित्वपर्याप्तव्यासज्यवृत्तीत्यत्र वृत्तित्वपर्याप्तत्वविशेषणं तु अखण्डाभावघटकतया

सार्थकं बोध्यम्। ननु साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वत्वेन पर्वतवृत्तित्व-पर्वतान्यवृत्तित्वोभयाभावमादायाव्याप्तिरिति चेन्न, तादृशव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वपदेन तादात्म्यसम्बन्धेन तादृशव्यासज्यवृत्तिधर्मविशिष्टान्यत्वस्यैव विवक्षितत्वात्, निरुक्ताभावप्रतियोगित्वस्य प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूततादृशधर्मस्वरूपत्वादिति विभावनीयम्।

साध्याभावे हेतुसामानाधिकरण्यप्रवेशेपि कूटघटितलक्षणस्यातिव्याप्तिमाह—दीधितौ—**तथापि भूतत्वेति।** दीधितौ—तस्य = स्पर्शवदन्यत्वहेतोः। एवं च हेतुसमानाधिकरणो यो भूतत्वमूर्त्तत्वोभयघटितसाध्याभावसमुदायस्तदधिकरणं पृथिव्यादिचतुष्टयं तन्निरूपितवृत्तित्वाभावस्य स्पर्शवदन्यत्वहेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः।

❀ जागदीशी ❀

भूतत्वमूर्त्तत्वान्यतरप्रतियोगिकाभावस्य केवलान्वयित्वात्तत्र साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादिकं सद्धेतुरेवेत्यत उक्तम्—अन्यतरत्वेनेति। तादृशेति। हेतुसमानाधिकरणो यो भूतत्वमूर्त्तत्वोभयघटितसाध्याभावस्तोमस्तद्वतीत्यर्थः। पृथिव्यादाविति। आदिना जलतेजोनिलानां परिग्रहः। अत्र भूतत्वं विशेषगुणवत्त्वे सति आत्मभिन्नत्वम्, न तु बहिरिन्द्रियग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्त्वम्। मूर्त्तत्वमपि स्पर्शवन्मनोन्यतरत्वं जातिविशेषो वा, न त्ववच्छिन्नपरिमाणवत्त्वम्, तथा सति मनःपरिमाण-शब्दयोरेव साधनसमानाधिकरणतादृशसाध्याभावयोरेकाधिकरण्याप्रसिद्ध्यातिव्याप्त्यसम्भवादिति द्रष्टव्यम्।

❀ दीपिका ❀

ननु भूतत्वमूर्त्तत्वान्यतराभावस्य साध्यत्वेपि दोषसम्भवेन्यतरत्वावच्छिन्नपर्यन्तानुधावनं व्यर्थमित्यत आह—**भूतत्वेत्यादि।** तथा च तादृशान्यतर-गुणत्वोभयाभावस्यापि तादृशान्यतरप्रतियोगिकतया तस्य च सर्वत्र विद्यमानत्वेन स्पर्शवदन्यत्वे सद्धेतुत्वमेवेति व्यभिचारित्वसम्पत्तयेन्यतरत्वेनानुधावनमिति भावः।

ननु भूतत्वं बहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमद्विशेषगुणवत्त्वम्, मूर्त्तत्वं च अवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वम्। एवं च हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावकूटान्तर्गतमनःपरिमाण-शब्दयोरेकाधिकरण्याप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिरित्यत आह—**अत्र भूतत्वमिति।**

एवं च स्पर्शवन्मनोऽन्यतरत्वरूपमूर्त्तत्वस्य आत्मभिन्नत्वविशेषितविशेषगुणवत्त्वरूपभूतत्वस्य चैकाधिकरणं पृथिव्यादिचतुष्टयमेव प्रसिद्ध्यतीति भावः। तथा सति=बहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमद्विशेषगुणवत्त्वस्य भूतत्वपदार्थत्वे अवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वस्य मूर्त्तत्वपदार्थत्वे चाभ्युपगम्यमाने सति।

❀ दीधितिः ❀

किंच महाकालान्यत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि कालिकविशेषणताविशेषेण हेतावतिव्याप्तिः, तादृशसाध्याभावसमुदायवति महाकाले तेन सम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेः।

❀ जागदीशी ❀

ननु साधनसमानाधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्तिसाध्याभावकूटस्य निवेशान्नैष दोषः, क्वचिदपि स्पर्शवद्भिन्ने भूतत्वमूर्त्तत्वोभययोरसत्त्वात्। वस्तुतः समनियताभावानामैक्यमते भूतत्वमूर्त्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावो भूतत्वमनस्त्वान्यतरत्वावच्छिन्नस्य मूर्त्तत्वगगनत्वान्यतरत्वावच्छिन्नस्य चाभावः। तथा च मनस्त्वगगनत्वयोरपि भूतत्वमूर्त्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य साध्यस्याभावत्वात् हेतुसमानाधिकरणतदुभयघटितकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्यैव नोक्तस्थलेतिव्याप्तिः। अस्तु वा यावन्ति निरुक्तसाध्याभावत्वानि तावतां प्रत्येकावच्छिन्नस्य यदधिकरणं तद्वृत्तित्वाभावा यावन्तो वृत्तिमद्वृत्तयस्तद्वत्त्वमेव व्याप्तिः। तथाच भूतत्वमूर्त्तत्वान्यतराभावाभावत्वावच्छिन्नस्याधिकरणे मनस्येव हेतोः सत्त्वान्नातिव्याप्तिरत आह—किंचेति।

❀ दीपिका ❀

अथ 'किं च महाकालान्येत्यादि'-दीधितिग्रन्थावतरणाय पूर्वोक्तामतिव्याप्तिमुद्धरति—**ननु साधनेति**। एवं च कस्मिंश्चिदपि हेत्वधिकरणे गगनादौ भूतत्वमूर्त्तत्वोभयघटितसाध्याभावकूटस्य सत्त्वं नास्ति, अपि तु अन्यतरघटितसाध्याभावकूटस्यैवेति तदधिकरणे गगने मनसि वा स्पर्शवदन्यत्वहेतोः सत्त्वान्नातिव्याप्तिः। समनियताभावैक्यमतमालम्ब्यातिव्याप्तिं निराकरोति—**वस्तुत इति। तथा चेति।** भूतत्वमूर्त्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य भूतत्वमनस्त्वान्यतरत्वावच्छिन्ना-

भावस्वरूपत्वे मूर्त्तत्वगगनत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्वरूपत्वे चेत्यर्थः, तेषां समनियतत्वादिति शेषः । **तदुभयेति** । गगनत्वमनस्त्वोभयेत्यर्थः । उक्तस्थले=भूतत्वमूर्त्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यत्र । समनियताभावानामैक्येपि दोषं निराकरोति—**अस्तु वेति** । **निरुक्तेति** । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकेत्यर्थः । **तथा चेति** । एतादृशस्य व्याप्तित्वे चेत्यर्थः । एवं च यावत्साध्याभावत्वान्तर्गत-भूतत्वमूर्त्तत्वान्यतराभावाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणे गगने मनसि च स्पर्शवदन्यत्वहेतोः सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः ।

❀ जागदीशी ❀

ननु भूतत्वमूर्त्तत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्याभावोनुगतव्यवहारादतिरिक्त एव, न तु भूतत्वमूर्त्तत्वोभयस्वरूपः, तथा च साधनसमानाधिकरणतादृशाभाववति गगने मनसि वा हेतोः सत्त्वान्नातिव्याप्तिरत आह—किंचेत्यपि वदन्ति । गुरुचरणास्तु ननु यावन्तो हेतुसमानाधिकरणाः पदार्थाः साध्यवद्वृत्तित्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभाववन्तस्तावत्पदार्थकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावा वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तस्तद्वत्त्वं विवक्षितम् । तथा च हेतुसमानाधिकरणयोर्गगनत्वमनस्त्वयोरेव तादृशपदार्थयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिः । निरुक्तोभयाभाववतां घटत्वपटत्वादीनामेकाधिकरणाप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेर्हेतुसामानाधिकरण्योपादानमित्यतः किञ्चेतीति प्राहुः ।

❀ दीपिका ❀

मतान्तरेण किंचेत्यादिदीधितिग्रन्थमवतारयति—**नन्विति** । तथा च गगने मनसि च भूतत्वमूर्त्तत्वोभयाभावसत्त्वेपि तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नाभावो नास्तीति प्रतीतिसत्त्वात्तादृशान्यतराभावाभावो न तादृशोभयस्वरूप इति तत्त्वम् । **तादृशाभावेति** । भूतत्वमूर्त्तत्वान्यतराभावाभावेत्यर्थः । तादृशपदार्थयोः=हेतुसमानाधिकरणसाध्यवद्वृत्तित्व व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभाववतोः । एतस्मिन् कल्पे हेतुसामानाधिकरण्यनिवेशफलमाह—**निरुक्तोभयाभावेति** । साध्यवद्वृत्तित्व-व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावेत्यर्थः । तथा च हेतुसामानाधिकरण्याप्रवेशे घटत्व-पटत्वादीनां कूटान्तर्गततया तत्कूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या

वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः। तन्निवेशे तु घटत्व-पटत्वादीनां हेतुसामानाधिकरण्यविरहेण न लक्षणघटकत्वमिति भावः।

अथात्रासंभवसंभवेऽव्याप्तिकथनमसङ्गतमिति चेन्न, स्वरूपसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वोक्तौ तु अभावे स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वविशेषणदानाद् वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्राव्याप्त्यभावात्। वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिस्तु घटाधिकरणत्व-पटाधिकरणत्वमादायैवेति ध्येयम्।

अत्र साध्यवद्वृत्तित्वानुक्तौ धूमसामान्याभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वेन लक्षणाघटकतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नधूमाभावमादाय धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः। तन्निवेशे तु धूमसामान्याभावस्य साध्यवद्वृत्तित्वाभावप्रयुक्तोभयाभावसत्त्वेन लक्षणघटकत्वमिति। व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोपादानं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसङ्ग्रहायेति।

अथ साध्यवद्वृत्तित्व-व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभाववत्पदार्थकूटवत्त्वमेव लक्षणं कुतो न कृतम्? कूटवत्ता च हेतौ स्वरूपसम्बन्धेन, सद्धेतुस्थले तादृशोभयाभाववन्तो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावा एव, तत्कूटवत्त्वस्य हेतौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः। असद्धेतुस्थले व्यभिचारनिरूपकाधिकरणीभूतायोगोलकादिभेदाभावस्यापि तादृशाभावतया तद्वत्त्वस्य वह्न्यादिहेतावसत्त्वेन नातिव्याप्तिः। तदुभयाभाववत्पदार्थे हेतुसामानाधिकरण्यमपि स्वरूपेण बोध्यम्। तेन घटत्वादिकमादाय नाव्याप्तिः, साध्यवद्वृत्तित्वमपि स्वरूपेण देयमिति चेन्न, गगनाभावभिन्नं गगनाभावात्, वाच्यत्वभिन्नं वाच्यत्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः।

दीधितौ—**महाकालान्यत्वेति। तादृशेति।** साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकेत्यर्थः। तेन=कालिकेन। एवं च महाकालान्यो घटादित्यादौ महाकालभेदाभावात्मकसाध्याभावकूटाधिकरणीभूत महाकाल-निरूपित कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्यैव सर्वत्र सत्त्वेन तादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वाभावेन लक्षणाघटकतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वेनातिव्याप्तिरिति भावः।

❀ जागदीशी ❀

कालान्यत्वसाध्यकस्य कालिकसम्बन्धेन हेतोर्विरुद्धत्वादेव तत्र नातिव्याप्तिरत उक्तम्—महेति। तथा च महाकालान्यो घटादित्यादावित्यर्थः।

वृत्तिमन्मात्रस्यैवेति। तथा च महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वाभावात्तद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य च यावत एव हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः।

❀ दीपिका ❀

ननु कालभेदस्यापि साध्यतायामतिव्याप्तिसम्भवे महाकालभेदपर्यन्तानुसरणं व्यर्थमित्यत आह—कालान्यत्वेति। तथा च कालभेदसाध्यकस्थले घटादेर्विरुद्धत्वेन हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यनिवेशेनैवातिव्याप्तिवारणम्। महाकालान्यत्वसाध्यके तु खण्डकालमादाय हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यमिति भावः।

❀ जागदीशी ❀

अत्र केचित्—सार्वभौममते सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वात् खण्डकालाद्यवच्छेदेन पटादावेव वृत्तिमति वर्तमानस्य महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन हेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिः, वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तस्तादृशवृत्तित्वाभावा यावद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन तद्वत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। अतएव तद्रूपं गुणत्वादित्यादौ तद्रूपभिन्नसमवेतत्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वेपि नातिव्याप्तिः, तद्रूपावच्छेदेन गुणत्वादावेव वर्तमानस्य तद्रूपभिन्नसमवेतत्वसामान्याभावस्य हेत्वधिकरणगुणान्तरावच्छेदेन हेतावसत्त्वादित्याहुः। तच्चिन्त्यम्।

❀ दीपिका ❀

महाकालान्यो घटादित्यत्रातिव्याप्तिमुद्धर्तुं केषांचिन्मतमाह—अत्र केचिदिति। अव्याप्यवृत्तित्वात्=स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात। तादृशवृत्तित्वाभावाः=साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताकाभावकूटवद्वृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकाभावाः। तद्वत्त्वस्य=तादृशवृत्तित्वाभाववत्त्वस्य। एवं च महाकालान्यो घटादित्यत्र साध्याभावकूटाधिकरणीभूत-महाकालनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य खण्डकालावच्छेदेन पटादौ प्रसिद्धस्य यावद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन घटादिहेतावसत्त्वेन नातिव्याप्तिः। प्रतीतिबलाद् व्याप्यवृत्तेरपि अवच्छेदकत्वमभ्युपेत्य यावद्धेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्यस्य निवेशः, अन्यथा सद्धेतुमात्रे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वाभावस्य व्याप्यवृत्तितया हेत्वधिकरणानवच्छिन्नत्वेनासम्भवः स्यादिति ध्येयम्। अन्येतु

अवच्छिन्नत्व-यावद्धेत्वधिकरणानवच्छिन्नत्वोभयाभावस्य विवक्षणाद् व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकानङ्गीकारेपि न क्षतिः। यावत्पदोपादानाद् द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र द्रव्यावच्छेदेन द्रव्यान्यवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वेपि न क्षतिः, तस्य यावद्धेत्वाधिकरणानवच्छिन्नत्वात्वादित्याहुः।

नन्वत्र कल्पे वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, धूमावयवावच्छेदेन साध्याभावकूटवत्संयुक्तत्वाभावस्य वृत्तिमति धूमादौ प्रसिद्धस्य यावद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन हेतावसत्त्वात्। न च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्किंचिद्धेत्वधिकरणावच्छिन्नत्वेन साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वाभावस्य विशेषणीयतया तादृशवृत्तित्वाभावो न लक्षणघटक इति वाच्यम्, धूमान्तरसंयुक्तस्वावयवावच्छेदेन वृत्तिमति यत्किञ्चिद्धूमे प्रसिद्धस्य तादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन हेतावसत्त्वादव्याप्तितादवस्थ्यादिति चेद् अत्र नव्याः—हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्स्वाधिकरणं तदवच्छेदेन स्वस्मिन् वर्तमाना हेतुसमानाधिकरणसमुदायाधिकरणवृत्तितात्वसमनियतप्रतियोगिताका यावन्तोभावा यावद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन हेतौ तद्वत्त्वस्य विवक्षणान्न दोषः कोपि। स्वपदं वृत्तिमत्त्वेनाभिमतपरमित्याहुः। अतएव = यावद्धेत्वधिकरणावच्छेदेन हेतौ तादृशवृत्तित्वाभाववत्त्वस्य विवक्षणादेव। **नातिव्याप्तिरिति**। अन्यथा तद्रूपं गुणत्वादित्यत्र तद्रूपत्वाभावकूटाधिकरणनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्यैव समवायेन वृत्तिमति सत्त्वेन यावदन्तर्गतस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वाभावस्य समवायेन वृत्तिमति वर्तमानस्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिः। तथा विवक्षणे तु तादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्य तद्रूपावच्छेदेन गुणत्वादौ प्रसिद्धस्य रसाद्यवच्छेदेन हेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः।

❀ जागदीशी ❀

यत्तु वृत्तिमद्वृत्तय इत्यस्य वृत्तिमदवृत्तित्व-साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वोभयानधिकरणत्वमर्थः। तथा च महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्यापि साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वविरहेण निरुक्तोभयानधिकरणस्य हेतावसत्त्वान्महाकालान्यो घटादित्यादौ नातिव्याप्तिः। न च महाकालवृत्तित्वत्वापेक्षया लघोः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वत्वस्यैव महाकालवृत्तित्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्य न निरुक्तवृत्तिमद्वृत्तित्वं वृत्तिमदवृत्तेस्तस्य साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वा-

दिति वाच्यम्, यावन्ति कालिकसम्बन्धेन महाकालवृत्तित्वानि तावदन्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्य तावद्धर्मिकयत्किंचिद्बुद्धिविशेष्यत्वावच्छिन्नाभावस्य वा निरुक्तोभयानधिकरणस्य हेतावसत्त्वेन तथाप्यतिव्याप्त्यसम्भवात्, कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वत्वमपेक्ष्य तावदन्यतमत्वलक्षणाखण्डभेदस्यैव लाघवेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वौचित्यादिति । तन्मन्दम् । तथापि नित्यज्ञानभिन्नं घटत्वादित्यादौ विषयितासम्बन्धेन हेतावतिव्याप्तेर्वज्रलेपत्वात्, नित्यज्ञानविषयत्वसामान्याभावस्याप्रसिद्धत्वात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नताहशविषयत्वाभावस्य च यावदेव हेतौ सत्त्वात् ।

❀ दीपिका ❀

महाकालान्यो घटादित्यत्रातिव्याप्तिं वारयतामन्येषां मतन्दूषयितुमुपन्यस्यति—**यत्त्विति** । सद्धेतुस्थले व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नताहशवृत्तित्वाभावे साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वसत्त्वेपि वृत्तिमदवृत्तित्वविरहेणोभयानधिकरणत्वसत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । तथा च = वृत्तिमद्वृत्तय इत्यस्य ताहशोभयानधिकरणत्वार्थकत्वे । एवं च महाकालान्यो घटादित्यत्र साध्याभावकूटाधिकरण-महाकाल-निरूपितवृत्तित्वसामान्याभावे वृत्तिमदवृत्तित्वसत्त्वेपि साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वविरहेणोभयानधिकरणत्वसत्त्वेन लक्षणघटकस्य ताहशवृत्तित्वसामान्याभावस्य हेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । अतिव्याप्तिं शङ्कते—**न चेति** । **निरुक्तेति** । यत्तुमताभिप्रायकेत्यर्थः । तस्य = महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्य । तथा च महाकालभेदाभावकूटाधिकरण-महाकाल-वृत्तित्वाभावे कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताके वृत्तिमदवृत्तित्वस्य साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वस्य च सत्त्वेन न ताहशाभावस्य लक्षणघटकत्वम्, अपि तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नमहाकालवृत्तित्वाभावस्यैव, तस्य च हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरिति भावः । समाधत्ते—**यावन्तीति** । एवं च साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तितायां यावत्त्वं निवेश्य यावन्ति साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वानि तावदन्यतमत्वावच्छिन्नाभावे वृत्तिमदवृत्तित्व-साध्यवद्वृत्तित्वप्रतियोगिकत्वोभयानधिकरणत्वविवक्षणेन महाकालनिरूपितानि यावन्ति कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वानि तावदन्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्य घटवृत्तित्वाभावघटितस्य हेतावसत्वेन नातिव्याप्तिरिति भावः । लाघवमभिप्रेत्याह—**तद्धर्मिकेति** । ननु तावदन्यतमाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वमपि लाघवात् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितात्वे एवाभ्युपेयते, तथा च कथमतिव्याप्तिनिरास इत्यत आह—**कालिकसम्बन्धेति** । तन्मतं

दूषयति—तन्मन्दमिति । दूषणमेवाह—तथापीति । एवं च नित्यज्ञानभिन्नं घटत्वादित्यत्र साध्याभावकूटाधिकरणे नित्यज्ञाने विषयितासम्बन्धेन सकलस्यैव वस्तुनः सत्त्वेन ईश्वरज्ञाननिरूपितविषयित्वसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैव प्रसिद्धतया तस्य च घटत्वादिहेतावपि सत्त्वेनातिव्याप्तेरनिराकरणादिति तत्त्वम् ।

❀ जागदीशी ❀

नव्यास्तु साधनसमानाधिकरणा व्याप्यवृत्तयो यावन्तः साध्याभावाः साध्यसामानाधिकरण्यापन्नतावत्कूटाधिकरणवृत्तित्वाभावो विवक्षितः। तथा च व्यभिचारिमात्र एव साध्यसामान्याभावादिघटितकूटस्य साध्यसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्यानातिप्रसङ्गः । यावन्तस्तादृशाः साध्याभावास्तत्कूटाधिकरणस्य वा साध्यवत्त्वं विवक्षितं लाघवात् । तादृशवृत्तित्वाभावस्य तु यावत्त्वं वृत्तिमद्वृत्तित्वं वानपेक्षितम्, वैयर्थ्यात् । इत्थं च साधनसमानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः साध्याश्रयीभूततावत्कूटाधिकरणवृत्तित्वमपि लक्षणं साधीय इति प्राहुः ।

वस्तुतः पूर्वलक्षण इवात्रापि वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वावच्छिन्नाधिकरणतासामान्यकतद्धर्मवत्त्वमेव व्याप्तिर्वाच्या । तत्र च वृत्तिमद्वृत्तित्वं साध्याभाववद्वृत्तित्वं च दैशिकविशेषणतयैव वक्तव्यम् । अतो न कोपि दोषः पदमादधातीत्यवधातव्यमिति दिक् ।

❀ दीपिका ❀

नव्यानां मते कूटघटितलक्षणं परिष्कुरुते—नव्यास्त्विति । लक्षणसमन्वयश्चेत्थम्—हेत्वधिकरण-महानसादि-वृत्तयो व्याप्यवृत्तयो यावन्तो घटत्वेन वह्न्यभावादयः वह्निसमानाधिकरणतावत्साध्याभावकूटाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको धूमादौ हेतौ वर्तते । धूमवान् वह्नेरित्यादौ व्यभिचारिणि साधनसमानाधिकरणयावदन्तर्गतधूमसामान्याभावे साध्यीभूतधूमसामानाधिकरण्यविरहेण नातिव्याप्तिः । महाकालान्यो घटादित्यत्र घटसमानाधिकरणे महाकालभेदसामान्याभावे महाकालभेदसामानाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्तिनिरास इति बोध्यम् । तादृशयावत्साध्याभावे साध्यसामानाधिकरण्यनिवेशापेक्षया साध्याभाव-

कूटाधिकरणे साध्याधिकरणत्वविवक्षणे लाघवमनुस्मृत्याह—**यावन्तः तादृशा इति**। साधनसमानाधिकरणा व्याप्यवृत्तय इत्यर्थः। नव्यानां मते धूमसमान्याभावे साध्यसामानाधिकरण्यविरहादेवातिव्याप्तिवारणसम्भवे तादृशवृत्तित्वाभावे यावत्त्वं न निवेश्यम्। यावत्त्वानिवेशे च तादृशसाध्याभावकूटाधिकरणनिरूपितव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्य धूमादौ सत्त्वेन वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्त्यनवकाशे वृत्तिमद्वृत्तित्वविशेषणमपि न देयमित्याह—**तादृशवृत्तित्वाभावस्येति**। साध्याश्रयीभूततावत्साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावस्येत्यर्थः। एतन्मते निष्कृष्टलक्षणस्वरूपमाह—**इत्थं चेति**। स्वमतमाह—**वस्तुत इति**। पूर्वलक्षणे=कूटाघटितलक्षणे। अत्रापि=कूटघटितलक्षणेपि। समन्वयप्रकारस्तु पूर्वोक्तदिशैव ज्ञेय इति।

❀ दीधितिः ❀

एतेन साध्यतावच्छेदकाच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावाच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवृत्तिस्वसमानाधिकरणयावदभावाधिकरणवृत्तित्वाभावा वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तस्तद्वत्त्वं व्याप्तिः।

❀ जागदीशी ❀

एतेनेति। महाकालान्यो घटादित्यादावतिव्याप्तिप्रसङ्गेनेत्यर्थः। परास्तमिति परेणान्वयः। अत्र वाच्यं ज्ञेयत्वात्, सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ नानाव्यक्तिवृत्तिसाध्यकसद्धेतौ तद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावस्य तदन्यव्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभावस्य च द्वयोः साधनसमानाधिकरणयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्या साध्याधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तिवृत्तिकूटाधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावानां हेतावसत्त्वेन वाव्याप्तिरतः प्रतियोगिताकान्तं यावदभावविशेषणम्। विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ जातिसमानाधिकरणस्य साध्यीभूतसत्ताव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वनियमाद् वृत्तिमद्वृत्तेस्तत्कूटाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य यावत एव तत्र हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति। तथा च गुणान्यत्वाभावकर्मान्यत्वाभावयोरप्युक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात्तदुभयघटितकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिः।

❀ दीपिका ❀

अन्येषामपि लक्षणान्तरं दूषयितुमुपन्यस्यति-दीधितौ—**साध्यतावच्छेद-**

केत्यादि । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाः स्वसमानाधिकरणा यावन्तोभावाः तावत्साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वाभावा वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तस्तद्वत्त्वं व्याप्तिरित्यर्थः। स्वपदं हेतुपरम् । वह्निमान् धूमादित्यादौ तादृशाभावा वह्नित्वेन घटाभावादयस्तावदधिकरणनिरूपितव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वाभाववत्त्वस्य हेतौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमसामान्याभावोपि यावदन्तर्गतस्तदधिकरणीभूतायोगोलकनिरूपितवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावदन्तर्गतस्य हेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिरपि ।

अथ व्याप्यवृत्तित्वसमानाधिकरणयावदभावघटित एव लक्षणमस्तु यावदभावे प्रतियोगिताकान्तविशेषणं व्यर्थमित्यत आह—**अत्र वाच्यं ज्ञेयत्वादिति** । एकाधिकरणाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरिति सम्बन्धः । एवं च प्रतियोगिताकान्ताप्रवेशे घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभाव-घटान्यवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावयोरपि निरुक्तयावदन्तर्गतयोरेकाधिकरणाप्रसिद्ध्याव्याप्तिः । प्रकारान्तरेणाव्याप्तिमाह—**साधनाधिकरणेति** । तत्प्रवेशे तु घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभाव-घटान्यवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावयोर्न यावदन्तर्गतत्वम्, तयोः साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावात्, अपि तु वाच्यत्वत्वेन घटाभावादिरेव लक्षणघटकः तदधिकरणनिरूपितव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वेन तस्य च हेतौ सत्त्वान्नाव्याप्तिः ।

नन्वेवमपि साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वमेव निवेश्यताम्, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वप्रवेशो व्यर्थ इत्यत आह—**विशिष्टसत्तावानिति** । एवं च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाप्रवेशे विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताभावस्य जातिसमानाधिकरणत्वेपि साध्यीभूतसत्ताव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावेन न लक्षणघटकत्वम्, अपि तु सत्तात्वेन घटाभावादेरेव, तदधिकरणनिरूपितव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वेन तस्य च जातिहेतौ सत्त्वेनातिव्याप्तिः । तन्निवेशेतिव्याप्तिवारणमाह—**तथा चेति** । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशे चेत्यर्थः । **उक्तरूपेति** । साध्यतावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकीभूतगुणान्यत्वत्वादिरूपेत्यर्थः । **तदुभयेति** । गुणान्यत्वाभाव-कर्मान्यत्वाभावोभयेत्यर्थः। विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्र साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य गुणान्यत्वाद्यभावस्याधिकरणाप्रसिद्ध्यातिव्याप्तिनिरासादादिपदमुपात्तम्, आदिपदेन घटाभाववृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्ववान् अभा-

त्वादित्यादेः सङ्ग्रहः। साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वविशिष्टस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव वृत्तिमद्वृत्तित्वात्तस्य च हेतौ सत्त्वादिति।

❀ जागदीशी ❀

अत्रापि येन सम्बन्धेन व्यापकता तेन सम्बन्धेनाभावो निवेश्यः। तेन समवायावच्छिन्नवह्न्यभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य वह्न्यवयवत्वादिनिष्ठस्य हेतावसत्त्वेपि वह्निमान् तत्पर्वतत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः, न तु विशेषणताविशेषेणैव साध्यव्यापकत्वं तादृशरूपावच्छिन्नाभावश्च ग्राह्यः, साध्यस्य गुणसामान्यस्याभाव इत्युत्तरग्रन्थविरोधात्, गुणस्य दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन गुणाव्यापकत्वात्।

❀ दीपिका ❀

अथैवमपि वह्निमान् तत्पर्वतत्वादित्यत्राव्याप्तिः, समवायसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्यभावघटितकूटाधिकरणीभूततत्पर्वतनिरूपितवृत्तित्वसामान्याभावस्य वह्न्यवयवत्वादौ प्रसिद्धस्य तत्पर्वतत्वहेतावसत्त्वादत आह—**अत्रापीति**। एतल्लक्षणेपीत्यर्थः। साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो ग्राह्य इति फलितोर्थः। तेन = व्यापकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावग्रहणेन।

ननु स्वरूपेणैव साध्यव्यापकत्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावश्च ग्राह्यः, तावतैव समवायेन वह्न्यभावमादाय वह्निमान् तत्पर्वतत्वादित्यादौ नाव्याप्तिरित्यत आह—**न त्विति**। **तादृशरूपावच्छिन्नेति**। स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेत्यर्थः। स्वरूपेण साध्यव्यापकत्वे गृह्यमाणे ग्रन्थविरोधमाह—**साध्यस्येति**। ग्रन्थविरोधमुपपादयति—**गुणस्येति**।

ननु व्यापकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रवेशे समवायेन वह्न्यभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिसम्भवे स्थलान्तरानुधावनं व्यर्थमिति चेन्न, साध्याभावकूटाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य तादृशस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमद्वृत्तित्वाभावात्, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य तादृशत्वेन लक्षणगमनात् संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्याव्याप्यवृत्तितयात्र विशेषणदानेप्यवारणाच्चेति।

❃ जागदीशी ❃

यत्तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनैव व्यापकत्वम्, तादृशरूपावच्छिन्नाभावश्च निवेश्य इति। तत्तुच्छम्, वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन साध्यतायां तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिप्रसङ्गात्, धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेश्च, संयोगेन द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तितया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामेव संयोगसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्याभावानां व्याप्यवृत्तित्वात्तत्कूटाधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावस्य वृत्तिमद्वृत्तेर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव तथात्वात्, तादात्म्येन प्रमेयव्यापकतावच्छेदकं यत्प्रमेयत्ववाच्यत्वादिकं तेन सम्बन्धेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तादात्म्येन प्रमेयसाध्यके सद्धेतावव्याप्तेरसकृदावेदितत्वाच्च।

न च द्रव्यं घटादित्यत्र कालिकसम्बन्धेन हेतावतिव्याप्तिः, साधनसमानाधिकरणद्रव्यत्वाभावकूटस्य कालिकसम्बन्धेनाधिकरणे महाकाले हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेर्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव तथात्वादिति वाच्यम्, दैशिकविशेषणतया तादृशयावदभावाधिकरणत्वादिति भावः।

❃ दीपिका ❃

साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वस्य, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य च ग्रहणे वह्निमान् तत्पर्वतत्वादित्यत्र समवायेन वह्न्यभावमादाय नाव्याप्तिरिति मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—**यत्त्विति। तादृशरूपावच्छिन्नेति।** साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेत्यर्थः। तन्मतं दूषयति—**तत्तुच्छमिति। तदवच्छिन्नेति।** वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नेत्यर्थः। **अव्याप्तिप्रसंगादिति।** तथा च स्वामित्वसम्बन्धेन साध्यतायां धनी चैत्रत्वादित्यत्र स्वामित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति भावः। यत्तुमतेतिव्याप्तिबीजमाह—**संयोगेन द्रव्यस्येति। तत्कूटाधिकरणेति।** व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्याभावकूटाधिकरणेत्यर्थः। **तथात्वादिति।** हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमद्वृत्तित्वादित्यर्थः। एवं च संयोगेन द्रव्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वाद्व्याप्यवृत्तित्वघटितलक्षणाघटकतया घटत्वेन द्रव्याभावकूटाधिकरणनिरूपितव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्य वह्नौ हेतौ सत्त्वेन

धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः । तादात्म्येन प्रमेयवान् धूमादित्यादावव्याप्तिश्चैतन्मते, साध्यतावच्छेदकीभूततादात्म्यसम्बन्धेन प्रमेयव्यापकतावच्छेदकीभूतप्रमेयत्व-वाच्यत्वाद्यवच्छिन्नतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धेरित्याह— **तादात्म्येनेति** । तेन = तादात्म्येन । **तदवच्छिन्नेति** । प्रमेयत्ववाच्यत्वाद्यवच्छिन्नेत्यर्थः ।

न चेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । तथात्वात् = वृत्तिमद्वृत्तित्वात् । तथा च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वाभावस्य घटादौ हेतौ सत्त्वेन द्रव्यं घटादित्यत्रातिव्याप्तिरिति भावः । अतिव्याप्तिं निराकुरुते— **दैशिकविशेषणतयेति** । स्वरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः । **तादृशेति** । साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवृत्ति-हेतुसमानाधिकरणेत्यर्थः । एवं च स्वरूपेण द्रव्यत्वाभावकूटाधिकरणीभूत-गुणादिनिरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वसामान्याभावस्यात्मगगनादौ प्रसिद्धस्य घटादावसत्त्वेन नातिव्याप्तिरिति भावः ।

❀ जागदीशी ❀

तद्धटभिन्नं घटत्वादित्यादौ साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावाधिकरणीभूततद्धटवृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो घटत्वेपीत्यतिव्याप्तिरत उक्तं यावन्त इति ।

❀ दीपिका ❀

तादृशवृत्तित्वाभावे यावत्त्वनिवेशफलमाह— **तद्धटभिन्नमिति** । एवं च यावत्त्वानिवेशे तद्धटभिन्नं घटत्वादित्यत्र तद्धटभेदाभावाधिकरणीभूततद्धटवृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य घटत्वे सत्त्वादतिव्याप्तिः । तन्निवेशे तु यावदन्तर्गतस्य तद्धटनिरूपितवृत्तित्वसामान्याभावस्य घटत्वहेतावसत्त्वेन नातिव्याप्तिरिति भावः।

न च दैशिकविशेषणतया तद्धटभिन्नत्वाभावस्याधिकरणाप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिः कथं यावत्त्वविशेषणमिति वाच्यम्, तथापि तद्धटान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्यापि यावदन्तर्गतस्य साध्याभावस्य तादृशसम्बन्धेन तदधिकरणीभूततद्धटवृत्तित्वस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य घटत्वहेतौ सत्त्वादतो यावन्त इति मान्याः।

❀ दीधितिः ❀

केवलान्वयिनः संयोगाद्यभावस्याभावाः संयोगादयो न

व्याप्यवृत्तयः, एवं साध्यस्य गुणसामान्यस्याभावो द्रव्यत्वाधिकरणे उत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्तमानोपि न व्याप्यवृत्तिः।

❀ जागदीशी ❀

धूमवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः, तत्र तत्तदयोगोलकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणाप्रसिद्धेः। वह्निमान् संयोगसामान्याभाववान् वा धूमादित्यादावव्याप्तिः, साधनसमानाधिकरणस्य साध्यव्यापकतावच्छेकीभूतसंयोगसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य वह्निसंयोगकूटस्याधिकरणाप्रसिद्धेरतो व्याप्यवृत्तिपदमित्याह—केवलेत्यादिना। केवलान्वयिन इत्यनेन साध्यव्यापकत्वमाविष्कृतम्। संयोगादीत्यादिना वह्निसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभावसंग्रहः। तेन प्राचां मते द्रव्ये संयोगसामान्याभावस्यासत्वेपि न क्षतिः। दैशिकाव्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रयोजनमुक्त्वा कालिकाव्याप्यवृत्तिसाध्यके तदाह—एवमिति। ननु तादृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां वास्तवाभावानामेव लक्षणघटकत्वात् संयोगात्मकाभावमादाय नाव्याप्तिरत उक्तम्—एवमितीत्यपि केचित्। न व्याप्यवृत्तिरिति। तथा च गुणसामान्याभावस्य साधनसमानाधिकरणत्वेपि व्याप्यवृत्तित्वाभावादेव गुणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः, अन्यथा गुणसामान्याभावस्यापि साधनसमानाधिकरणसाध्याभावतया तद्घटितकूटाधिकरणसमवेतत्वसामान्याभावस्य वृत्तिमति नित्यैकत्वादौ प्रसिद्धस्य द्रव्यत्वहेतावसत्वादव्याप्तिरेव स्यादिति भावः।

❀ दीपिका ❀

साधनसमानाधिकरणयावदभावे व्याप्यवृत्तित्वानिवेशे धूमवान् वह्नेरित्यत्र नातिव्याप्तिः, यावदन्तगतस्य तत्तदयोगोलकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्याधिकरणाप्रसिद्धेः, किन्तु संयोगसामान्याभाववान् वह्निमान् वा धूमादित्यादावव्याप्तिः, हेतुसमानाधिकरणसंयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य वह्निसंयोगकूटस्याधिकरणाप्रसिद्धेः। व्याप्यवृत्तित्वनिवेशे तु निरुक्ताभावस्याव्याप्यवृत्तित्वाल्लक्षणाघटकत्वेन नाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिरित्यभिप्रेत्याह—**धूमवान् वह्नेरित्यादि**। तेन = आदिपदेन संयोगाभावस्य ग्रहणेन। **तथा चेति**। अभावे व्याप्यवृत्तित्वनिवेशे चेत्यर्थः। अन्यथा = व्याप्यवृत्तित्वानिवेशे। **तद्घटितेति**। गुणसामान्याभावघटितेत्यर्थः।

❀ दीधितिः ❀

उक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाः क्वचिदप्रसिद्ध्यादिसम्पादकाः पुनरभावा न साधनसमानाधिकरणाः।

❀ जागदीशी ❀

स्वसमानाधिकरणेत्यस्य व्यावृत्तिमाह—उक्तरूपेति। साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेत्यर्थः। क्वचिदिति। वह्निमान् धूमादित्यादौ घटपटाद्यात्मकतत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्यापि निरुक्ताभावतया तदधिकरणाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिवारणार्थमेव स्वसमानाधिकरणेत्युक्तमिति भावः। तद्घटभिन्नं पटत्वादित्यादौ वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ च साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटवत्त्वं तद्घट एव प्रसिद्धमतस्तत्राव्याप्त्यसम्भवात् क्वचिदित्युक्तम्। अत्र च हेत्वधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तौ दैशिकविशेषणतया वर्तमानत्वमेव हेतुसमानाधिकरणत्वं बोध्यम्। तेन पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादौ जले तेजसि च साधनसमानाधिकरणस्य जलावृत्त्यभावस्य तेजोवृत्त्यभावस्य च निरुक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् तदुभयघटितकूटवज्जात्यादौ हेतोरवृत्तित्वेपि नातिव्याप्तिः, हेत्वधिकरणजलादिप्रत्येकनिष्ठं यत्तादृशकूटं तदधिकरणजलादौ हेतोः सत्त्वादिति भावः।

❀ दीपिका ❀

निरुक्ताभावतया=साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपाच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवृत्त्यभावतया। स्वसामानाधिकरण्यप्रवेशे तु घटावृत्त्यभाव-पटावृत्त्यभावादीनां धूमसामानाधिकरण्यविरहान्न यावदन्तर्गतत्वमिति भावः। क्वचिदप्रसिद्ध्यादिसम्पादका इति दीधितिग्रन्थे क्वचित्पदस्वारस्यं सूचयति—**तद्घटभिन्नमिति**। ननु घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभाव-मठावृत्तित्वावच्छिन्नाभावादीनां घटत्वमठत्वस्वरूपाणां यावदन्तर्गतानां कथं कूटाधिकरणत्वं तद्घट एव प्रसिद्धम्, साध्यवन्निष्ठस्य स्वप्रतियोगिमत्ताबुद्धिविरोधिताघटकसम्बन्धेन निवेशे तेषां यावदनन्तर्गत्वेपि स्वरूपसम्बन्धेन निवेशेनैवोपपत्तौ तादृशसम्बन्धेन निवेशे प्रयोजनाभावादिति चेन्न, यावदभावे स्वातन्त्र्येण स्वरूपेण वृत्तिमत्त्वनिवेशेनापि वारणसम्भवादिति ध्येयम्। ननु हेतुसामानाधिकरण्य-

निवेशेपि पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादौ जले तेजसि च हेतुसमानाधिकरणस्य जलावृत्त्यभावस्य तेजोवृत्त्यभावस्य च यावदन्तर्गततया तदुभयघटितकूटाधिकरण-जात्यादिनिरूपितवृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वेनातिव्याप्तिरित्यत आह— **अत्र चेति ।** तेन = निरुक्तहेत्वधिकरणत्वविवक्षणेन । **निरुक्तरूपेति ।** साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतजलावृत्तित्वादिरूपेत्यर्थः । अतिव्याप्तिवारणप्रकारमाह— **हेत्वधिकरणेति ।** ननु जलावृत्तिर्नास्ति तेजोवृत्तिर्नास्तीत्याद्यभावमादायाधिकरणाप्रसिद्ध्यातिव्याप्त्यभावाद्ग्रन्थासङ्गतिरिति चेन्न, यद्यत्सम्बन्धेन व्यापकत्वं तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावकूटनिवेशापेक्षया लाघवेन साध्यव्यापकताघटकीभूतयत्किंचित्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावकूटवत्त्वं विवक्षितम् । तथा च पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादौ साध्यव्यापकताघटकीभूतसमवायेन साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य हेतौ सत्त्वादतिव्याप्तिरतस्तन्निवेशः । न च स्पन्दो महाकालत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धमादायातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, हेत्वधिकरणयत्किंचिद्व्यक्तौ दैशिकविशेषणतया वर्तमानसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यव्यापकताघटकसम्बन्धे निवेशादतिव्याप्तिविरहात् । केचित्तु कालिको न व्यापकताघटकसम्बन्धः, भाविभूतस्पन्देषु व्यभिचारादिना ग्रन्थकृतैवोक्तत्वादित्याहुः । न च यत्किंचित्त्वघटिततयाननुगम इति वाच्यम्, हेत्वधिकरणवृत्तिसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यव्यापकताघटकसम्बन्धविशिष्टत्वं व्याप्तिरित्यनुगमसम्भवात् । वै० च स्वावच्छिन्नतादृशसाध्याभावकूटाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावकूटवत्त्वसम्बन्धेनेति संक्षेपः ।

❀ दीधितिः ❀

उक्तसमुदायाधिकरणवृत्तित्वतदभाववृत्तिमत्त्वानि पूर्वोक्तरीत्या प्रत्येतव्यानीत्यादिकमपास्तम् ।

❀ जागदीशी ❀

उक्तसमुदायेति । तादृशाभावकूटवद्वृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम् । तेन द्रव्यभिन्नं सत्त्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणसाध्याभावकूटाधिकरणे महाकाले वृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिकसम्बन्धेन वृत्तावपि नातिव्याप्तिः । तादृशवृत्तित्वाभावस्तादृशवृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताको ग्राह्यः ।

तेन पर्वतवृत्तित्वादिसामान्याभावस्य वृत्तित्वालोकान्यत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य च हेतावसत्त्वेपि वह्निमान् धूमादित्यादौ वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ नासम्भवः। अधिकमभिहितं प्राक्। वृत्तिमद्वृत्तय इत्यत्रापि वृत्तिमत्त्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैव ग्राह्यम्। तेन संयुक्तसामान्याभावस्यापि तादृशस्य समवायेन वृत्तिमति जात्यादौ प्रसिद्धस्य हेतावसत्त्वेपि वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिरित्यर्थः। साध्यवत्ताधीविरोधिताघटकसम्बन्धेन कूटाधिकरणतायाः पूर्वमुक्तायाः प्रकृतलक्षणाघटकत्वात्तन्नोक्तम्। इत्यादिकमिति। आदिपदेन गुरोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते तादृशवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावा वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तस्तद्वत्त्वमित्यादेः सूचनम्।

❀ दीपिका ❀

अथ द्रव्यभिन्नं सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिः, सत्त्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वात्मकसाध्याभावकूटाधिकरणमहाकाल-निरूपितकालिकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वसामान्याभावस्याप्रसिद्ध्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वाभावस्य लक्षणघटकस्य सत्त्वहेतौ सत्त्वादित्यत आह—**तादृशाभावेति**। साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताक-स्वसमानाधिकरण-व्याप्यवृत्त्यभावेत्यर्थः। तेन=तादृशवृत्तितायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशनेन। **नातिव्याप्तिरिति**। तथा च तादृशसाध्याभावकूटाधिकरण-महाकाल-निरूपितहेतुतावच्छेदकीभूतसमवायसन्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्य रूपादौ प्रसिद्धस्य सत्त्वहेतावसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः। ननु वह्निमान् धूमादित्यादावसम्भवः, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवह्न्यभावकूटाधिकरण-पर्वत-निरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वसामान्याभावस्य मीनादौ प्रसिद्धस्य धूमहेतावसत्त्वादित्यत आह—**तादृशवृत्तित्वाभाव इति**। तादृशसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभाव इत्यर्थः। तेन=तादृशवृत्तितात्वसमनियतप्रतियोगिताकत्वार्थकरणेन। **नासम्भव इति**। एवं च पर्वतवृत्तित्वसामान्याभावस्य वृत्तित्वालोकान्यत्वोभयाभावस्य न लक्षणघटकत्वम्, तादृशवृत्तित्वत्वस्य जलादिवृत्तितायां सत्त्वेन तत्र निरुक्ताभावीयप्रतियोगिताया असत्त्वेन तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वाभावात्, निरुक्तोभयाभावीयप्रतियोगिताया आलोकभेदेपि सत्त्वेन तत्र निरुक्तवृत्तितात्वस्यासत्त्वेन निरुक्तोभयाभावस्य तादृशवृत्तितात्वव्याप्यप्रतियोगिताकत्वाभावादिति भावः। अथैवमपि वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः, व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवह्न्यभाव-

कूटाधिकरणनिरूपितसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वसामान्याभावस्य जात्यादौ प्रसिद्धस्य धूमहेतावसत्त्वादित्यत आह— वृत्तिमद्वृत्तय इति। तेन = हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वविवक्षणेन। तादृशस्य = तादृशवृत्तितात्वसमनियतप्रतियोगिताकस्य।

❀ चिन्तामणिः ❀

तद्विशिष्टज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात्। अन्यथा निर्विकल्पादपि घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तेः। गवि शशशृङ्गाभावप्रतीतेरसिद्धेः, शशशृङ्गं नास्तीति च शशे शृङ्गाभाव इत्यर्थः।

इति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमूलम्।

❀ दीधितिः ❀

तद्विशिष्टेति। विशेषणतावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययहेतुत्वात्, अभावप्रत्ययो हि घटत्वादिविशिष्टस्य घटादेः प्रतियोगित्वमवगाहमानो विशेषणस्यापि घटत्वादेस्तदवच्छेदकत्वमवगाहते, न स्वातन्त्र्येण, घटो नास्तीत्येव प्रतीतेः। तदिहाभावप्रत्ययो यदि व्यधिकरणेन धर्मेण विशिष्टं प्रतियोगिनं नावगाहते, नावगाहते एव तदा तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वम्, अथावगाहते तर्हि भ्रम एव, नहि ततोऽर्थसिद्धिरिति भावः।

❀ जागदीशी ❀

अभावबुद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुतायाः स्वयमनङ्गीकाराद्भावमाह—विशेषणेति। ननु घटत्वेन पटो नास्तीति बुद्धौ घटत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमेवासिद्धमत आह—अभावेत्यादिना। स्वातन्त्र्येणेति। न घटत्वादेः प्रतियोगिवृत्तित्वमविषयीकृत्येत्यर्थः। तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंसर्गाभावप्रत्ययस्य तादृशसम्बन्धेन तद्धर्मविशिष्टवैशि-

ष्ट्यावगाहित्वनियमादिति भावः। ननु तद्घटत्वेन घटो नास्तीत्याकारके समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षे व्यभिचारान्नोक्तनियम इत्यत आह—घटो नास्तीत्येवेति। तथा च विशेषधर्मेण सामान्याभावोऽप्यसिद्ध एवेति तद्व्यक्तित्वेन घटो नास्तीति प्रतीतेर्घटे तद्व्यक्तित्वाभावमात्रावगाहित्वादेव न व्यभिचारः, अन्यथा सामान्यरूपेण विशेषाभावस्यापि स्वीकारापत्तेः, वाच्यत्वेन घटो नास्तीत्यपि प्रत्ययप्रसङ्गादिति भावः। प्रकृते योजयति—तदिहेति। इह=घटत्वेन पटो नास्तीत्यभिलापस्थले। तस्य= व्यधिकरणधर्मस्य। अवगाहत इति। व्यधिकरणधर्मेण विशिष्टं प्रतियोगिनमित्युक्तेनान्वयः। नहि तत इति। प्रमाया एवार्थसाधकत्वादिति भावः।

❀ दीपिका ❀

प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति परममूलस्य पूर्वोक्तानुमाने अभावज्ञाने प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वमेवानुकूलतर्क इत्यभिप्रायेणाह—परममूले—**तद्विशिष्टेति**। प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्य प्रतियोगिविशेषिताभावलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वादित्यर्थः। ननु तादृशहेतुत्वे मानाभाव इत्यत आह— **अन्यथेति**। तादृशहेतुत्वानङ्गीकारे इत्यर्थः। ननु अभावप्रत्यक्षमात्रे प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानं न हेतुः, हृदत्वादिना अभावप्रत्यक्षे व्यभिचारात्। नाप्यभावत्वप्रकारकाभावप्रत्यक्षे, मानाभावादित्यतः तद्विशिष्टेति ग्रन्थस्य भावमाह— दीधितौ—**विशेषणतावच्छेदकेति**। यथा समवायि वाच्यत्ववदिति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधे वाच्यत्वं समवायीति ज्ञानं हेतुस्तथा समवायित्वेन वाच्यत्वं नास्तीति बोधेपि तद्धेतुः; अभावबोधस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधत्वादिति भावः। ननु समवायित्वेन वाच्यत्वं नास्तीति बोधस्य विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनैव विषयताशक्तित्वमभ्युपेयते, न तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वमिति वाच्यत्वं समवायीति ज्ञानं विनापि ततो बोधोत्पत्तौ बाधकाभाव इति चेन्न, विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या नाभावबोधः, अननुभवात्। न चानुभवो विवादग्रस्त इति वाच्यम्, प्रतियोगिज्ञानाभावदशायां तत्सत्त्वेभावत्वावच्छेदेन घटीयत्वादिबाधकाले वा इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतारूपसामग्रीबलात् नेत्याकारकप्रतियोग्यमिश्रिताभावप्रत्यक्षवारणाय इन्द्रियसम्बद्धविशेषणताया एव घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यभावलौकिकप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकं वाच्यम्। एवं च विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या नाभावधीः, सामग्र्यभावादित्याशयात्।

ननु समवायितया वाच्यत्वं नास्तीत्यादौ भ्रमरूपमेव वाच्यत्वं समवायीति ज्ञानं सम्भवति, एवं च तादृशाभावधीविषयतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसिद्धिः निष्प्रत्यूहा। न च वाच्यत्वं न समवायीति विशेषदर्शनदशायां न भ्रमात्मकं ज्ञानं सम्भवतीति तत्कालीनायाः समवायितया वाच्यत्वं नास्तीति बुद्धेः वाच्यत्वादौ समवायित्वाभावविषयकत्वस्यावश्यकत्वे भ्रमकालीनाया अपि तादृशबुद्धेः स एव विषयोऽस्तु कृतं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावेनेति वाच्यम्, तादृशभ्रमदशायां समवायितया वाच्यत्वं नास्तीति बोधस्याप्रसिद्धत्वमेवेत्याह—**घटत्वविशिष्टेति**। दीधितौ–विशेषणस्य = विशेषणप्रतियोगिघटादिनिरूपितविशेषणतापन्नस्य घटत्वादेः। तदवच्छेदकत्वम् = प्रतियोगितावच्छेदकत्वम्। **अवगाहत इति**। प्रतियोगितया भासमानघटादिनिरूपितविशेषणतावच्छिन्ना या स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिनिष्ठप्रकारता तच्छाली भवतीत्यर्थः। न स्वातन्त्र्येणेत्यत्र घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वमवगाहते इत्यनुषङ्गः। तथा च तादृशसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारताप्रतियोगिनिरूपितप्रकरत्वानवच्छिन्ना न भवतीत्यर्थः। नियमस्वरूपमाह—**तद्धर्मावच्छिन्नेति। संसर्गाभावेति**। अन्योन्याभावभिन्नाभावेत्यर्थः। निरुक्तनियमे व्यभिचारमाशंकते—**ननु घटत्वेनेति**। दीधितौ—**घटो नास्तीत्येवेति**। अभावांशे स्वातन्त्र्येण घटत्वादिवैशिष्ट्योल्लेखरहिताया एवेत्यर्थः। **प्रतीतेरिति**। अनुभवादिति शेषः। ननु विशेषरूपेण सामान्याभावानङ्गीकारे तद्व्यक्तित्वेन घटो नास्तीति प्रतीतिः कथमुपपद्येतेत्यत आह—**तद्व्यक्तित्वेनेति**। अन्यथा = निरुक्तनियमानङ्गीकारे। इष्टापत्तावनिष्टमाह—**वाच्यत्वेनेति**। स च प्रत्ययो न केषामपि सम्मत इति भावः। दीधितौ–तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् = तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमपि, तथा च मानाभावेन व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वासिद्धिरिति भावः।

अथ व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगिविशेषणतयैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावबुद्धौ भानमुपेयते इत्याशयेनाशङ्कते—**अथावगाहत इति**। समाधत्ते—**तर्हि भ्रम एवेति**। व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वांशेपि भ्रम एवेत्यर्थः। वैशिष्ट्यभाने एवावच्छेदकताया भानादवच्छेदकताया वैशिष्ट्यनियततया तद्बाधे तस्या अपि बाधादिति भावः।

❀ दीधितिः ❀

यदि पुनरानुभविको लोकानां स्वरसवाही घटत्वेन पटो

नास्तीत्यादिरनुभवः, तदा तादृशाभावनिवारणं गीर्वाणगुरूणामप्यशक्यमिति मन्तव्यम् ।

इति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य दीधितिः ।

❀ जागदीशी ❀

ननु उक्तव्याप्त्यप्रयोजकत्वाद्घटत्वादेः प्रतियोगिवृत्तित्वमनवगाह्यापि तदवच्छेदकत्वावगाहिप्रत्ययसम्भवाद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः सेत्स्यतीत्यत आह—यदि पुनरिति । स्वरसवाही=यथार्थः, स च पटे घटत्वानवगाहने एव सम्भवतीति भावः । घटत्वेन पटो नास्तीत्यादिपदेन घटत्वेन द्रव्यं नास्ति, द्रव्यत्वेन घटो नास्तीत्याद्यनुभवस्योपग्रहः । तुल्ययुक्त्या तदवृत्तिधर्मेण तस्येव विशेषरूपेण सामान्यस्य सामान्यरूपेण च विशेषस्याभावे बाधकाभावादिति ध्येयम् । घटत्वेन घटो नास्तीति पाठे घटत्वेनेत्यस्य घटत्वत्वविशिष्टेनेत्यर्थः । तेन तद्रूपेण प्रतियोग्यंशे घटत्ववत्तामनवगाह्य जातेः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षे एवोक्तनियमस्य व्यभिचारो दर्शितः । तादृशाभावेति । स्वसमनियतान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववारणमित्यर्थः । तेन सामान्यरूपेण विशेषस्य विशेषरूपेण च सामान्यस्याभावः संगृहीतः । यत्तु द्रव्यत्वेन घटो नास्तीति प्रतीतेर्घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावेनैवोपपत्तौ सामान्यरूपेण च विशेषाभावादौ मानाभाव इति । तत्प्रागेव दूषितमिति । यदपि संयोगसंसर्गकघटत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन लाघवात्तादृशसम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नस्य विरोधित्वकल्पनात् संयोगेन घटादिमति घटत्वादिना पटाद्यभावस्यासम्भव इति कैश्चिदुक्तम् । तदपि मन्दम्, तावतापि गगनत्वादिना घटादेर्वाच्यत्वत्वादिना ज्ञेयत्वादेश्च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य दुर्वारत्वादिति । गगनादेरधिकरणस्य स्वरूपसंसर्गकवाच्यत्वत्वावच्छिन्नाभावस्य चाप्रसिद्ध्या तत्र विरोधस्य कल्पयितुमशक्यत्वादिति दिक् ।

इति व्यधिकरणस्य जागदीशी ।

❀ दीपिका ❀

व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं द्रढयति—**नन्विति** । उक्तव्याप्तौ= प्रतियोगिवृत्तित्वावगाहिन एव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति नियमे । **तदवच्छेद-कत्वेति** । प्रतियोगितावच्छेदकत्वेत्यर्थः । घटत्वेन द्रव्यं नास्तीति प्रतीत्या विशेष-रूपेण सामान्याभावस्य द्रव्यत्वेन घटो नास्तीति प्रतीत्या च सामान्यरूपेण विशेषा-भावस्य च सिद्धिरिति भावः । तदवृत्तिधर्मेण = प्रतियोग्यवृत्तिधर्मेण । तस्य = प्रतियोगिनः । विशेषरूपेण = घटत्वादिना । सामान्यस्य=द्रव्यादेः । सामान्यरूपेण= द्रव्यत्वादिना । विशेषस्य = घटादेः ।

सामान्यरूपेण विशेषाभावमनङ्गीकुर्वतां मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—**यत्त्विति** । **प्रागेव दूषितमिति** । तुल्ययुक्त्येत्यादिना ग्रन्थेन, बाधकाभाव एव मानमिति भावः । तादृशसम्बन्धेन = संयोगसम्बन्धेन । विरोधाभावं दर्शयति-गगनादेरधि-करणस्येति ।

वस्तुतः दीधितिकृता यदि तदा इति पदाभ्यां तादृशप्रतीतेरानुभाविकत्वे विवादं सूचयता व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापारमार्थिकत्वं ध्वनितमिति नव्याः ।

इति यतीन्द्रस्वामिश्रीरामप्रपन्नाचार्यविरचिता जागदीशीव्यधिकरणस्य दीपिकाटीका समाप्ता ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः

